

POMERAĆEMO GRANICE

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA

POMERAĆEMO GRANICE

Izdavač
Institut društvenih nauka

Za izdavača
Mirjana Rašević

Urednici
Mirjana Rašević / Milan M. Marković

Recenzenti
Zorica Mršević / Aleksandar Bošković

Lektura i prelom
Marina Zelić

Štampa i grafički dizajn
DC Grafički centar

Beograd, 2012.

Stavovi izraženi u radovima objavljenim u ovom Zborniku
pripadaju autorima i nužno ne odražavaju stav
Instituta društvenih nauka.

Sve imenice upotrebene u ovom Zborniku u muškom rodu
odnose se po principu rodne ravnopravnosti i na ženska lica.

***POMERAČEMO
GRANICE***

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA

Predgovor

Zbornikom *Pomeraćemo granice* Institut društvenih nauka obeležava pedeset i petu godinu postojanja, koji se nadovezuje na zbornik *Pomeramo granice*, izdat povodom pedeset godina osnivanja naše institucije. Konceptijski su slično postavljeni. Cilj nam je bio, i tada i sada, da istraživački doprinesemo tumačenju društvene stvarnosti. Razlika je, međutim, što smo ovoga puta pozvali mlađe istraživače Instituta da odaberu i samostalno obrade temu koja ih zaokuplja u naučnom smislu. Odazvali su se gotovo svi saradnici koje smo pozvali, ukupno dvanaest istraživačica i istraživača čiji radovi čine Zbornik koji je pred vama. Svi autori su mlađi od četrdeset godina. Među njima su oni kojima je prilog u ovom Zborniku jedan od prvih radova, ali i oni koji su doktorirali i stekli zvanje naučnog saradnika.

U Zborniku je dotaknut niz tema. One ekonomske prirode su priliv stranih investicija, uticaj otvorenosti nacionalnih privreda na ekonomski rast, kao i instrumenti zaštite od promene deviznog kursa. Raspravljano je o uslovima koje Srbija treba da ispuni tokom približavanja Evropskoj uniji, ali je otvoreno i pitanje da li će pojava različitih nostalgija ubrzati proces ili biti barijera evropskoj integraciji naše zemlje. S druge strane, analizirana je prekogranična zdravstvena zaštita i upravni poslovi u oblasti zaštite životne sredine na prostoru Evropske unije. Bogatstvu Zbornika doprinose i obrade teorije racionalnog izbora, upotrebe simboličke moći i simboličkog nasilja i strategije doživotnog učenja. Demografi su istraživali preranu smrtnost našeg stanovništva i optimistički scenario populacionog razvoja Srbije.

Aktuelnost, novi istraživački pristup, analitičnost, komparativnost, interdisciplinarnost, naučna smelost praćena nepretencioznošću su najvažnije zajedničke karakteristike najvećeg broja priloga. Mlada generacija istraživača Instituta će stvarno pomerati naučne granice. Zbornik ne afirmiše samo autore, mlađe istraživače uopšte, već i Institut društvenih nauka. *Pomeraćemo granice* pokazuje i, kako je to nadahnuto napisala u recenziji dr Zorica Mršević, naučna savetnica Instituta, da „Institut društvenih nauka iznova postaje i ostaje poznato i prepoznatljivo mesto analize savremenog srpskog društva, možda ne uvek naročito upadljivo, svakako nikada bučno, ali uvek nesporno i neosporno prisutno i produktivno“. Zahvaljujemo se njoj i dr Aleksandru Boškoviću, naučnom savetniku Instituta društvenih nauka, na recenzijama, kao i Ministarstvu prosvete, nauke i tehnološkog razvoja koje nam je omogućilo da uključimo veći broj mladih u naše istraživačke projekte.

Urednici

Pomeraćemo granice

S A D R Ž A J

Predgovor		5
Ivan Marinković	Prerana smrtnost: Potencijalno izgubljene godine života stanovništva Srbije, 1950-2010	9
Vladimir Nikitović	Šta je danas optimistički scenario demografskog razvoja Srbije?	25
Ivana Ostojić	Mogućnost korišćenja valutnih forvarda i svopova u bankama i kompanijama u funkciji zaštite od deviznog rizika	45
Predrag Petrović	Otvorenost i rast: pregled rezultata empirijskih istraživanja	61
Jelena Zvezdanović	Poslovno okruženje kao determinanta priliva stranih direktnih investicija	83
Suzana Ignjatović	Komparacija primene teorije racionalnog izbora u sociologiji i antropologiji	99
Emilija Mijić	Od nostalgije do yustalgije: osnovni pojmovi	115
Milan M. Marković	Standardi pacijentovih prava u prekograničnoj zdravstvenoj zaštiti: Direktiva 2011/24/EU	135
Marko Milenković	Upravni poslovi u oblasti zaštite životne sredine u Evropskoj uniji i podela nadležnosti sa državama članicama	153
Sanja Zlatanović	Koncept fleksigurnosti i strategija doživotnog učenja – perspektive razvoja u Republici Srbiji	171
Dejan Orlić	Evropska unija kao strateški pravac Srbije – stanje i perspektive odnosa Srbije i EU	191
Ana Vuković	Jedan pogled na implicitne oblike potčinjavanja kao vid manifestacije simboličke moći sa primerima iz svakodnevnog života	215
Reč recenzenata	Od koncepta do realizacije – <i>Pomeraćemo granice</i>	227
O autorima		232

Ivan Marinković

Prerana smrtnost: Potencijalno izgubljene godine života stanovništva Srbije, 1950-2010

Uvod

Merenje ljudskog zdravlja godinama predstavlja izazov za istraživače. Istorijski posmatrano, osnovna mera zdravlja društva je stopa mortaliteta. Dva osnovna pokazatelja smrtnosti, opšta i specifična stopa smrtnosti, pokazuju količinu smrti u populaciji, ali ne kvantifikuju kakav je to i koliki gubitak za populaciju. Analiza smrtnosti stanovništva tradicionalno je fokusirana na smrtnost najmlađih (odojčadi i dece do pet godina) i najstarijih starosnih grupa (stari 60 i više godina), što je i opravdano njihovom većom smrtnošću u odnosu na ostale starosti. Kod razvijenih društava smrtnost najmlađih je na izuzetno niskom nivou, pa se proučavanje mortaliteta usmerava na kontingent starih, kao osnovnom potencijalu za dalji porast očekivanog trajanja života stanovništva. Na taj način smrtnost u ostalim starostima se zanemaruje, a veoma je značajno sagledati kolike su posledice prerane smrtnosti stanovništva, jer je upravo takvu smrtnost moguće preventivnim delovanjem sprečiti. Prevencija prevremene smrtnosti pojedinca smatra se glavnim ciljem za društvo, jer se očekuje da svaki pojedinac maksimalno doprinese društvenom razvoju.

Prerana smrtnost je pojam koji se uvodi kroz relativno nov pokazatelj, nedovoljno korišćen u domaćoj literaturi u analizi smrtnosti stanovništva, potencijalno izgubljene godine života (*PYLL*). Šta je *PYLL*? Prerana smrtnost ili potencijalno izgubljene godine života (eng. Potential Years of Life Lost - *PYLL*) ili izgubljene godine potencijalnog života (eng. Years of Potential Life Lost – *YPLL*), predstavljaju pokazatelj koji se fokusira na društvene i ekonomske posledice mortaliteta. Preko ovog pokazatelja daje se veći značaj smrtnosti u ranijem životnom uzrastu, odnosno

pokazuje se da je za društvo važnije sprečiti smrt u mlađim starosnim grupama nego kod starijih. Ukazujući na problem prerane smrtnosti stanovništva, otvara se prostor za mere prevencije koje se kroz ovaj pokazatelj usmeravaju ka najvulnerabilnijim starosnim grupama, takođe se i one povratno ocenjuju (meri se uticaj prevencije i medicinskog tretmana).

Izračunavanje PYLL-a nije previše komplikovano, a mogućnosti ovog pokazatelja su brojne za istraživače.

$$PYLL = \sum (d_i \times w_i)$$

gde je:

d_i – broj umrlih u određenoj starosnoj grupi,

w_i – predstavlja razliku između gornje granice očekivanog života¹ i medijalne vrednosti određene starosne grupe

stopa PYLL = (ukupan PYLL / broj stanovnika do gornje granice očekivanog života) x 1.000

Logika ovog pokazatelja leži u činjenici da se izračuna koliki gubitak za stanovništvo predstavlja smrt pojedinca pre neke utvrđene starosne granice. Na taj način tzv. preranoj smrti dajemo jasnu vrednost, a kada se nešto može izmeriti, onda se može i pratiti i proučavati. Potencijalno izgubljene godine života za svoje izračunavanje uzimaju razliku između medijalne vrednosti određene starosne grupe i granične vrednosti pretpostavljenog trajanja života (najčešće se u analizi granica postavlja na vrednosti 70 ili 75 godina, ali to nije pravilo i zavisi od istraživača i onoga što je glavni predmet istraživanja). Dobijena vrednost se potom množi sa brojem smrtnih slučajeva u toj kohorti. Na taj način smrtnost u ranijem životnom dobu dobija na težini u odnosu na onu koja se javlja kasnije u starosti.

Mnogi autori postavljanjem gornje granice očekivanog života na različitim nivoima i odabirom starosnih grupa koje će ući u analizu, izračunavaju koliki su ekonomski, socijalni, demografski i drugi gubici za društvo zbog prevremene smrtnosti stanovništva. Potencijalno izgubljene produktivne godine života (eng. Potentially Productive Years of Life Lost – PPYLL) predstavljaju jedan takav modifikovani pokazatelj

¹ Gornja granica očekivanog života možda nije najprecizniji izraz, jer kao što će kasnije u tekstu biti objašnjeno, ta granica može, a i ne mora, da ima ikakve veze sa prosečnom dužinom života.

koji u prvi plan stavlja kontingent radno sposobnog stanovništva (Perloff, et al., 1984). Kod tog pokazatelja stanovništvo se deli na tri velike grupe, prvu koju čine deca do 15 godina, zatim aktivno stanovništvo 15-69 i stari 70 i više godina, odnosno izdvajaju se periodi kada društvo u pojedinca ulaže i kada pojedinac svojim radom doprinosi društvu. Na ovaj način moguće je meriti socio-ekonomske gubitke usled prevremene smrti. Mnogi su kasnije modifikovali skalu, pomerajući period investiranja, ali i period produktivnosti. Investment-Producer-Consumer ili IPC model (Gardner, Sanborn, 1990) predstavlja modifikaciju tog modela. IPC Model – životni vek deli na tri dela: uzrast 0-19, koji naziva investiranje, zatim 20-64 produktivnost, i 65 i više potrošač.

Različita gornja granica za izračunavanje PYLL kod uzroka smrti može bitno da promeni redosled vodećih uzroka (Ortega, Puig, 1992). Postavljanjem niže starosne granice smrtnosti, nasilni uzroci smrti i tumori dobijaju više na težini u odnosu na kardiovaskulane bolesti, ali o tome će kasnije biti više reči.

U analizi će biti primenjen Romeder-McWhinnie model jer uzima u obzir smrtnost odojčadi i gornja granica je postavljena na 70 godina (Romeder, McWhinnie, 1977). Razlog što određeni istraživači ne uzimaju smrtnost najmlađih leži u činjenici da smatraju da je ona kod razvijenih zemalja na izuzetno niskom nivou i da ne vide puno prostora za njeno dalje smanjivanje (stope smrtnosti odojčadi kod razvijenih zemalja početkom 21. veka se kreću u intervalu 2-6‰). Takođe, starosna granica se postavlja na 75, pa čak i na 80 godina usled sve dužeg očekivanog trajanja života pri živorođenju. U ovom slučaju analiza se odnosi na period od preko 60 godina (1950-2010), kada se u Srbiji² dogodila i epidemiološka tranzicija³ i kada je došlo do intenzivnog smanjivanja specifičnih stopa smrtnosti, naročito kod dece do 5 godina starosti, pa se čini opravdanim koristiti model koji na najbolji način može da prikaže promene u ovom periodu. Kod međunarodnog poređenja, takođe, biće primenjen pomenuti model, jer različito očekivano trajanje života pri živorođenju ne dopušta da se gornja granica očekivanog života postavi suviše visoko.

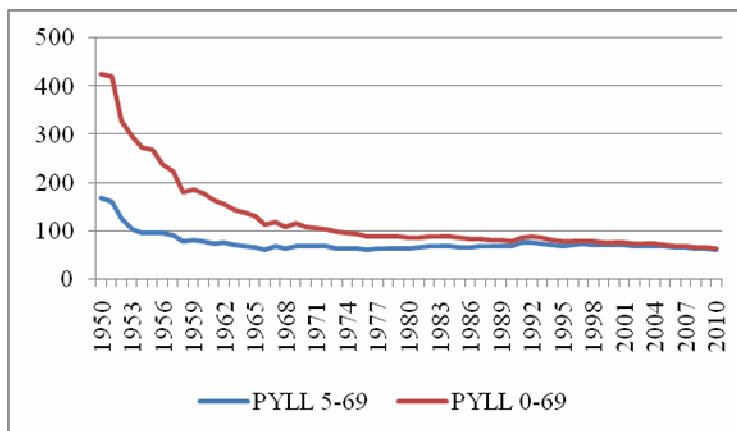
² Podaci će se u radu isključivo odnositi na područje Centralne Srbije i Vojvodine.

³ Hronične nezarazne bolesti zamenile su akutne zarazne bolesti na mestu vodećih uzroka smrti.

„Prerana smrtnost“ u poslednjih 60 godina

U 2010. godini stanovništvo Srbije je potencijalno izgubilo, zbog „prevremene smrti“, 410.622 godine života ili 64 godine na 1.000 stanovnika. Pre šest decenija gubilo se preko 6 puta više godina odnosno 424 na 1.000. U periodu 1950-2010. jasno se vidi trend opadanja stope PYLL-a, pa je najniža vrednost poslednje godine, a najviša prve (grafikon 1). Na prvi pogled, na osnovu ovog niza podataka, može se konstatovati da je opšti trend smanjivanja stopa PYLL-a uzrokovan nižim stopama smrtnosti po starosti odnosno značajnom i kontinuiranom poboljšanju opštih zdravstvenih prilika, ali ako se analiza produbi i ako se izoluje uticaj najmlađih starosnih grupa (odojčadi i dece do 5 godina) može se konstatovati da od sredine 1960-ih (precizno 1966. godine) poboljšanja nije ni bilo, odnosno stope PYLL-a su stagnerale i čak se u pojedinim godinama dešavalo pogoršanje (grafikon 1). Primer jednog

Grafikon 1.
Stope PYLL-a u Srbiji 1950-2010.

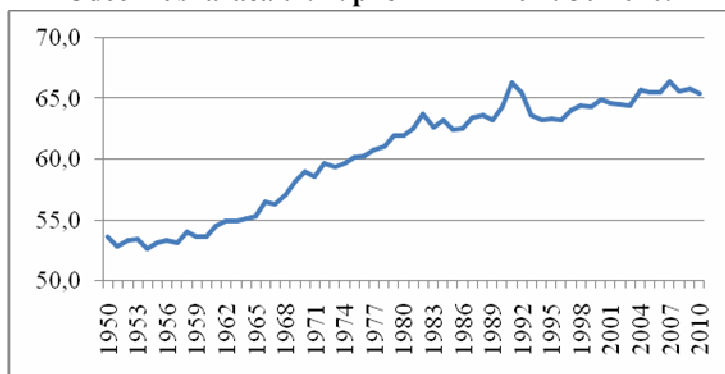
Izvor: Izračunato od strane autora na bazi podataka o smrtnosti i procenjenom broju stanovništva iz redovnih publikacija, *Demografska statistika* (SZS i RZS) za odgovarajuće godine

takvog negativnog trenda je period 1976-1992. godina, kada je stopa sa 62 postepeno došla na 78 promila (ili 78 potencijalno izgubljenih godina na 1.000 stanovnika). Zašto se onda, kada se uzme u obzir celokupna

populacija, vidi poboljšanje u posmatranom periodu? Prvenstveni razlog je smanjivanje stopa smrtnosti dece do 5-te godine života koje su bile na izuzetno visokom nivou, među najvišima u Evropi tokom 1950-ih (Meslé, 1991). Takav trend je bio konstantno prisutan sve do početka 21. veka kada su te stope postale dovoljno niske da je njihov uticaj na sumarni pokazatelj praktično nestao (bio zanemarljivo mali). Postavlja se pitanje: zašto onda od 2000-ih ne vidimo stagnaciju ili možda pogoršanje, već naprotiv opšta slika smrtnosti stanovništva se i dalje popravlja. Razloge u ovom slučaju treba tražiti u kvalitetu dostupnih podataka, odnosno u činjenici da je broj stanovnika Srbije u poslednjem međupopisnom periodu (2002-2011) bio precenjen (Penev, Marinković, 2012), naročito kod nekih starosnih grupa, čime su se na veštački način spustile stope smrtnosti i stope PYLL-a.

Analiza po polu pokazuje da zbog prevremene smrtnosti muško stanovništvo potencijalno izgubi više godina od ženskog – ta konstatacija se odnosi na ceo period. Kod oba pola prisutan je trend smanjivanja PYLL-a,

Grafikon 2.

Udeo muškaraca u ukupnom PYLL-u 1950-2010.

Izvor: Izračunato od strane autora na bazi podataka o smrtnosti i procenjenom broju stanovništva iz redovnih publikacija, *Demografska statistika* (SZS i RZS) za odgovarajuće godine

ali je on intenzivniji kod ženskog stanovništva, pa se udeo muškaraca u PYLL-u konstantno povećava. Vrednosti se kreću od 52,6% do 66,4% (najviša vrednost je zabeležena u dva navrata 1991. i 2007). Uprkos činjenici da se povećava udeo muškaraca u ukupnom PYLL-u (grafikon 2), apsolutna razlika po polu kod tog pokazatelja se smanjuje usled

smanjivanja stope ukupnog PYLL-a. Apsolutna razlika po polu se intenzivno smanjivala tokom 1950-ih, da bi početkom 1960-ih promenila smer i počela se povećavati sve do 1991. godine kada ponovo menja smer spustivši se u 2010. na nivo sa početka 1970-ih. Razlika se kretala u intervalu od 205 hiljada u 1991. do 82 hiljada 1960. godine (2010. je oko 127 hiljada). Stope su kod žena snižene 2010. u odnosu na 1950. preko osam puta, dok je kod muškaraca smanjenje oko pet puta.

Posmatrano po starosti, najviše godina je, u 2010, izgubila generacija rođenih pre 55-59 godina, skoro 20% ukupno potencijalno izgubljenih godina, a polovina PYLL-a se dogodi kod starih 50 i više godina. Od mlađih uzrasta, najveći udeo imaju deca do godinu dana (8%). Tako mlađi od 20 godina izgube oko 13%, a stari 20-39 oko 15%. Hronološki posmatrano, odnos po starosnoj strukturi u PYLL-u bio je znatno drugačiji. Sve do 1962. godine, smrtnost odojčadi je bila izuzetno visoka pa je udeo u ukupnom PYLL-u bio preko 50%. Čak i 20 godina kasnije (tačnije sve do 1984. godine) najveći udeo su činili mladi do 20-te godine života. Može se konstatovati da prvih 35 godina analize PYLL-om dominiraju deca. Stari 50-69 godina imaju najveći udeo u PYLL-u od 1984. i u narednim godinama povećavaju svoj udeo do preko 50% (2010. udeo je 54%, što je i najveći udeo ove grupe). Središnja grupa starih 20-49 godina iako predstavlja najveći starosni interval tokom većeg dela 1950-ih njihov udeo je bio ispod 20%. Od 1970. udeo je u intervalu 30-39% (maksimalna vrednost je zabeležena 1999. godine).

U svega 6% slučajeva, kada posmatramo sve petogodišnje starosne grupe od 1950-2010, žensko stanovništvo ima veći udeo u PYLL-u. Najviše u starosnoj grupi 65-69, gde se 13 puta odnosno godina dogodilo da su žene imale veći udeo. Zanimljivo je konstatovati da se takva situacija javljala isključivo u prvim godinama tokom 1950-ih i u prvoj polovini 1960-ih (stari 65-69 u nizu od 13 godina 1950-1962. imaju veći udeo žena u PYLL-u). Tako je i kod ostalih grupa u kojima je bilo ove pojave, a jedini izuzetak je grupa dece stara 1-4 godine, gde su devojčice čak osam godina imale veći udeo u PYLL-u (dva poslednja puta su u 21. veku). Takođe je zanimljivo da je kod starih 40-59 godina bio svega jedan slučaj i to u grupi 40-44 za ceo analizirani period. Kod odojčadi PYLL je veći kod dečaka u svim godinama. Najveći udeo muškaraca je kod starih 20-24 godine gde prosečno za 61 godinu iznosi 67% (nalazi se u intervalu 50-84%), a najveći udeo je u periodu 1991-92. preko 80%.

Najmanja razlika je kod najmlađih (do jedne godine) i najstarije grupe (65-69) gde iznosi prosečno oko 5-6%.

Specifične stope PYLL po starosti i polu pokazuju da su i kod muškaraca i žena, ako se posmatra prva i poslednja godina analize (1950. i 2010), stope PYLL-a snižene. Kod žena nešto više od osam puta, a kod muškaraca oko pet puta. Smanjenje je prisutno i u svim petogodišnjim starosnim grupama kod oba pola. Najveće smanjenje je kod odojčadi i dece do pet godina gde su stope smanjene više desetina puta. Najmanje poboljšanja je bilo kod starih, naročito kod onih starih 50 i više godina, gde je iznosilo od 20% do 50%, kod žena stope su se smanjivale gotovo dvostruko više nego kod muškaraca. Intenzivno smanjenje stopa kao da je završeno u drugoj polovini 1960-ih, jer ako se uporede vrednosti u vreme popisa 1971. i 2002. (poslednji sa dostupnim podacima) možemo konstatovati da su stope kod najmlađih u periodu od 30 godina oko tri puta snižene (kod devojčica oko četiri, a kod dečaka oko tri puta), dok je kod ostalih poboljšanje dosta skromnije. Ta konstatacija se naročito odnosi na relativno starije grupe, pa tako muškarci stari 45 i više godina u ovom periodu beleže čak pogoršanje, odnosno stope su se povećale 2002. u odnosu na 1971. godinu u zavisnosti od starosne grupe od 5-10%. Kod žena stope se nisu povećavale, ali kod starih 45 i više godina nisu se ni smanjivale, praktično su mirovale.

Međunarodno poređenje PYLL-a

Najviše vrednosti PYLL-a na 1.000 stanovnika imaju zemlje istočnog dela Evrope, preciznije to su bivše republike Sovjetskog Saveza, a u najpovoljnijem položaju su zemlje Severne Evrope (tabela 1). Posmatrano po polu, u svim evropskim zemljama muškarci izgube potencijalno više godina života od žena. Razlika se kreće od preko 100 na 1.000 stanovnika (Ukrajina) do svega oko 10 na 1.000 (Holandija).

Potencijalno najveći broj godina života izgube muškarci u Ukrajini i Rusiji (preko 170 na 1.000), a vrednosti preko 100 na 1.000 stanovnika ima i još nekoliko zemalja među kojima su i susedi Srbije, Rumunija, Bugarska i Mađarska. Od republika bivše SFRJ, muškarci u Srbiji su u najnepovoljnijem položaju sa 88 godina na 1.000, a najpovoljniju poziciju imaju Slovenci 59 na 1.000. Island, Švedska i Holandija prednjače sa više od pet puta nižim vrednostima u odnosu na najviše (PYLL je ispod 40 na 1.000). Kod žena situacija je nešto drugačija, a

apsolutna razlika po zemljama nije tako velika kao kod muškaraca. Najviše vrednosti PYLL-a imaju žene u Rusiji oko 74 godine na 1.000 i Ukrajini 68 godina na 1.000, potom sledi veliki skup zemalja, među kojima je i Srbija (oko 45 na 1.000), gde se vrednosti nalaze u

Tabela 1.
Potencijalno izgubljene godine života (na 1000 stanovnika) za odabrane evropske zemlje 2009.

Države	Muško	Žensko	Države	Muško	Žensko
Ukrajina	176,5	67,9	Finska	59,1	27,3
Rusija	174,1	73,9	Slovenija	59,1	25,4
Belorusija	168,1	55,5	Portugal	56,7	26,4
Litvanija	133,2	45,2	Francuska	54,0	26,6
Letonija	120,6	48,3	Grčka	52,5	22,8
Estonija	108,3	37,5	Belgija	51,2	29,4
Rumunija	104,2	46,8	Danska	48,8	30,7
Bugarska	103,9	47,3	Nemačka	48,6	26,4
Madjarska	100,4	46,1	Irska	48,1	26,3
Poljska	92,7	37,2	V. Britanija	46,5	29,3
Srbija	88,1	45,2	Španija	43,3	21,2
Slovačka	84,8	35,9	Norveška	41,0	24,3
Hrvatska	73,2	31,5	Švajcarska	38,4	21,8
Crna Gora	72,0	40,8	Holandija	37,6	27,2
Češka	65,2	30,8	Švedska	36,6	23,0
Makedonija	63,4	39,8	Island	34,7	17,5

Izvor: Izračunato od strane autora korišćenjem podataka nacionalnih statističkih službi i baze HMD, <http://www.mortality.org/>

intervalu 40-50 na 1.000. Zanimljivo je konstatovati da je kod poređenja muškaraca Srbija mnogo bolje rangirana nego što je to slučaj kada se porede žene. Od bivših republika SFRJ, Slovenija je dostigla nivo najrazvijenijih evropskih zemalja, kada se porede žene, dok su ostale „republike“ ostale značajno ispod tih vrednosti (Hrvatska je izuzetak sa oko 30 jer sve ostale imaju vrednosti 40 i više na 1.000). Ponovo su stanovnice Islanda, poput muškaraca, u najpovoljnijem položaju i to je ujedno jedina zemlja gde su vrednosti ispod 20 na 1.000. Primera radi,

muškarci i žene u Švedskoj izgube dva i po odnosno dva puta manje godina nego stanovnici Srbije.

Prerana smrtnost usled vodećih uzroka smrti⁴

Istraživanje prerane smrtnosti stanovništva Srbije usled vodećih uzroka smrti daće jasnu sliku gde je neophodno mere prevencije usmeriti i koji su to kontingenti stanovništva najugroženiji. Kardiovaskularne bolesti su uzrok smrti koji je najzastupljeniji u ukupnoj smrtnosti stanovništva Srbije i očekuje se da je najveći broj potencijalno izgubljenih godina života nastao upravo usled delovanja ove grupe bolesti. Na osnovu podataka za 2010. godinu, 117.426 ili 1.837 godina na 100.000 stanovnika je izgubljeno zbog bolesti srca i krvotoka. Ovaj uzrok smrti je pre svega vezan za najstarije starosne grupe stanovništva, ali na osnovu ovog pokazatelja jasno je koliki je uticaj i na mlađe od 70 godina. Od ukupnog PYLL-a kardiovaskularne bolesti su odgovorne za 27,0%, što je opet značajno manje nego kada se uzima u obzir ukupna populacija, gde je udeo u ukupnoj smrtnosti preko 50%. Značaj starosti kod ovog uzroka pokazuje se i u izgubljenim godinama života, pa su tako starosne grupe 55 i više godina najodgovornije za ovako veliku ukupnu vrednost (kod ovih generacija izgubi se oko 56% svih PYLL godina za koje je uzrok bolest cirkulatornog sistema).

Poredeći podatke iz 1981, 1991. i 2002. godine sa poslednjim iz 2010. godine, uočava se porast udela kardiovaskularnih bolesti u ukupno izgubljenim godinama (sa izuzetkom 2010. kada je udeo smanjen u odnosu na 2002). Udeo je povećan 2002. (28,4%) u odnosu na 1981. (22,6%) za nekih 25%, a za 20% je veći 2010. u odnosu na 1981. Kod apsolutnih vrednosti situacija je nešto drugačija. Najviše izgubljenih godina usled ovog uzroka je bilo 1991. (2.383 na 100.000) i 2002. (2.284 na 100.000). Ako za bazu uzmemo 1981. godinu vidimo da su vrednosti 1991. za 20% više, a 2010. za 20% niže od referentnih vrednosti iz 1981.

Muškarci su dvostruko ugroženiji od kardiovaskularnih bolesti, njihov udeo je 67,8%, dok žene čine 32,2%. U poslednjih tridesetak godina odnos se pomera sve više na štetu muškaraca (udeo je 1981. bio 61,5% - 38,5%, a 1991. godine 63,9% - 36,0%).

⁴ Broj potencijalno izgubljenih godina života od određenih uzroka smrti biće izražen na 100.000 stanovnika.

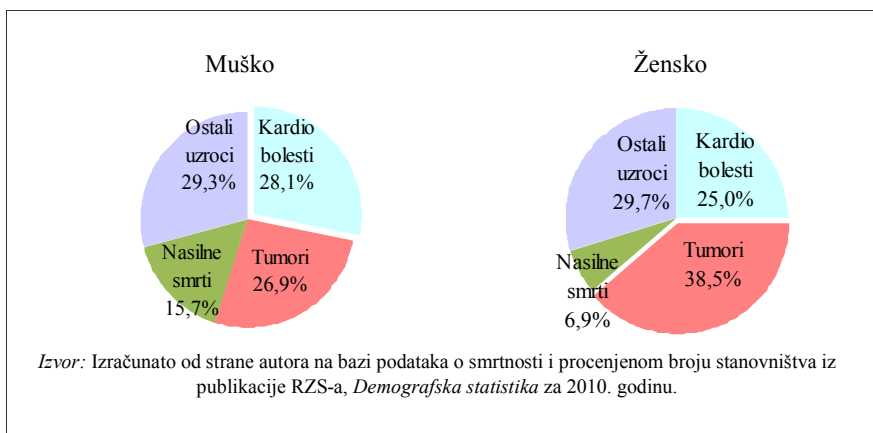
Drugi po zastupljenosti u ukupnoj smrtnosti su tumori (od početka 21. veka predstavljaju petinu svih umrlih), ali kod udela u PYLL-u procenat je značajno veći, 31,0%. U 2010. godini se izgubi usled tumora 134.601 godina ili 2.106 na 100.000 stanovnika. Na osnovu ovih podataka, vidimo da su vrednosti više nego kod kardiovaskularnih bolesti, što nije slučaj kada se posmatra ukupna smrtnost stanovništva. Ovaj pokazatelj ukazuje na osnovnu razliku između ova dva najznačajnija uzroka smrti u Srbiji, bolesti srca i krvotoka više opterećuju prosečno starije kontingente stanovništva, nego što je to slučaj kod tumora. Pošto je težina smrtnosti stavljena kroz ovaj pokazatelj na relativno mlađe starosne grupe, smrtnost od neoplazmi dobija više na značaju. Ipak takva situacija nije bila pre nekoliko decenija, tumori su znatno manje bili zastupljeni, a tempo porasta je dosta veći nego što je to slučaj sa kardiovaskularnim bolestima. Kod bolesti srca udeo je za nešto preko 30 godina povećan za 20%, dok je kod tumora povećanje gotovo 80%. U apsolutnim vrednostima povećanje je još očiglednije, dok je kod kardiovaskularnih bolesti došlo do smanjenja za 186 godina na 100.000 stanovnika, kod tumora je zabeležen porast od 565 na 100.000.

Razlika po polu pokazuje da muškarci učestvuju u PYLL-u za koji je odgovoran tumor sa 56%, a žene sa 44%. Upoređujući taj odnos od 1981. godine, možemo konstatovati da je on poprilično stabilan i da varijacije nisu veće od 1-2 procentna poena. U ovom periodu (1981-2010) i muškarci i žene povećavaju broj izgubljenih godina života od ovog uzroka. Muška populacija je povećala broj izgubljenih godina za 699 na 100.000, dok su žene imale dosta manji porast, 433 na 100.000. Međutim relativno posmatrano, žene su od 1981. godine povećale svoje učešće u ukupno izgubljenim godinama od kancera sa 20,7% na čak 38,5%, dok je kod muškaraca udeo sa 15,1% porastao na 26,9%. Tako je kod žena vodeći uzrok u izgubljenim godinama života smrtnost od malignih neoplazmi (13,5 procentnih poena je niži udeo kardiovaskularnih bolesti). Tvrdnja da je kancer značajniji uzrok prevremene smrti kod žena nego kod muškaraca (Jannerfeldt, Hörte, 1988) potvrđena je na ovaj način i u Srbiji (grafikon 3). Takva situacija je od 2002. godine, dok su ranije u nešto većem udelu bolesti srca. Muškarci su zadržali redosled vodećih uzroka smrti, više su opterećeni kardiovaskularnim bolestima, mada se razlika smanjuje (1981. godine kardiovaskularne bolesti su bile za skoro 7 procentnih poena zastupljeniji, 2010. razlika je oko 1).

Nasilne smrti su u 2010. godini odgovorne za 54.814 izgubljenih godina života, što je 858 godina na 100.000 stanovnika. Udeo ovog uzroka u ukupnom PYLL-u je 12,6%, čime se ovaj uzrok našao na trećem mestu. Za razliku od prethodnih uzroka, kod nasilnih smrti je primetan trend opadanja vrednosti u posmatranom vremenskom intervalu 1981-2010. Poslednje analizirane godine (2010) PYLL je bio na 57% vrednosti iz prve godine (1981) posmatranja. Što se tiče promena u udelu, takođe je prisutan trend opadanja. Najveća vrednost je bila 1991. godine, kada je petina PYLL-a (20,7%) bila posledica nasilnih smrti, sada je nivo 8 procentnih poena niži (12,6%), ujedno je i broj potencijalno izgubljenih godina više nego duplo niži.

Grafikon 3.

Struktura vodećih uzroka smrti u PYLL-u po polu 2010. godine

Smrtnost u ranijem životnom uzrastu najviše dolazi do izražaja kod nasilnih smrti. Težina koju nosi smrtnost mladog stanovništva vidi se u činjenici da se do 35-te godine starosti ostvari polovina ukupne vrednosti PYLL-a kod ovog uzroka.

Muškarci su prema ovom pokazatelju od 3-4 puta izloženi većem riziku od nasilnih smrti (u 2010. udeo muškaraca je 81% naspram 19% žena. Odnos među polovima se nije drastično menjao u periodu 1981-2010. (kretao se od 78-22% u 1981. do 81-19% 2010. i 1991. godine). Pomenute 1991. godine je čak četvrtina potencijalno izgubljenih godina života, kod muškaraca, bila uzrokovana nasilnim uzrocima smrti. Krajem prve dekade 21. veka to je 15,7% od ukupnog PYLL-a kod muškaraca. U apsolutnim vrednostima, 2010. godine, žene potencijalno izgube 323

godina na 100.000 stanovnika ili 6,9%, a muškarci čak 1.399 na 100.000. Kod oba pola za poslednjih 30 godina prisutno je smanjenje ukupnog PYLL-a. Zanimljivo je pomenuti da se najviše godina izgubi kod muškaraca u starosti 25-34 godine, dok je kod žena to uzrast 45-54.

Podela nasilnih smrti na nesrećne slučajeve, samoubistva i ubistva, pokazuje da skoro 8% ukupno potencijalno izgubljenih godina života odlazi na nesrećne slučajeve, 4% na samoubistva i nešto manje od procenta na ubistva. Kod ubistava najviše godina se izgubi kod generacije starih 20-24, kod samoubistava to je 50-54 godine, a nesrećni slučajevi najviše odnesu potencijalnih godina života kod starih 20-24 godine.

Zaključak

Na osnovu rezultata istraživanja može se konstatovati da je trend opadanja vrednosti PYLL-a u poslednjih 60 godina bio znatno skromniji nego u najrazvijenijim evropskim zemljama i da se pre svega bazirao na smanjenju smrtnosti odojčadi i dece do pet godina starosti. Podaci za 2010. godinu pokazuju da je u međunarodnom poređenju Srbija još uvek znatno ispod većine evropskih zemalja i da se po rezultatima može svrstati u grupu sa najvišim vrednostima PYLL-a, naročito kada se poredi populacija žena. Rangiranje vodećih uzroka je drugačije nego kada je u pitanju celokupna populacija. Od osnovnih uzroka smrti, tumori su najviše zastupljeni u PYLL-u u Srbiji, pa potom slede kardiovaskularne bolesti i nasilne smrti. Pokazano je da je kancer značajniji uzrok prevremene smrti kod žena nego kod muškaraca u Srbiji.

Značaj PYLL-a je trostruk. Prvo, jer otvara prostor za preventivno delovanje kod velikog dela prevremene smrtnosti. Preventivni aspekt kod većine nesreća je evidentan, a sve je veći broj istraživanja koja snažno podržavaju činjenicu da je veliki broj kancera i bolesti srca moguće sprečiti preventivnim delovanjem (WHO, 2008). Drugo, ukazuje na značaj stila života i okoline, kao najbitnije faktore u prevremenoj smrtnosti od samih bolesti. Na kraju, preko ovog pokazatelja moguće je odrediti koji su to najvulnerabilniji delovi populacije i gde treba da se usmere najveće mere prevencije kako bi se osigurao što je moguće duži životni vek. Mogućnosti ovog pokazatelja su, kako je u tekstu naglašeno, velike i njihova primena u ovom radu nije došla do izražaja. Neophodan je znatno obimniji tekst i kompleksnije istraživanje kako bi se to ostvarilo.

Literatura

- Gardner, J. W., J. S. Sanborn (1990) Years of Potential Life Lost (YPLL)—What Does it Measure? *Epidemiology*, Vol. 1 (4) pp.322-329.
- HMD (2011) The Human Mortality Database (HMD). http://www.mortality.org/cgi-bin/hmd/hmd_download.php, 26.10.2011.
- Jannerfeldt, E., L. G. Hörte (1988) Median Age at Death as an Indicator of Premature Mortality. *British Medical Journal* (Clinical research ed.), Vol. 296, No. 6623, pp. 678-681.
- Meslé, F. (1991) La mortalité dans les pays d'Europe de l'Est. *Population*, Vol. 46, No. 3, p.p. 599-650.
- Ortega, A., M. Puig (1992) Influence of Different Upper Age Limits on the “Years of Potential Life Lost” Index. *European Journal of Epidemiology*, Vol. 8, No. 6, pp. 875-877.
- Penev, G., I. Marinković (2012) Prvi rezultati popisa stanovništva 2011. s posebnim osvrtom na promenu broja stanovnika jugoistočne Srbije, u: Lj. Mitrović (ured.) *Uticaj demografskih promena u Jugoistočnoj Srbiji na društveni razvoj i bezbednost*. Centar za naučna istraživanja SANU i Univerzitet u Nišu (u pripremi za štampu).
- Perloff, J. D. et al. (1984) Premature Death in the United States: Years of Life Lost and Health Priorities. *Journal of Public Health Policy*, Vol. 5, No. 2, pp. 167-184.
- Romeder, J. M., J. R. McWhinnie (1977) Potential Years of Life Lost Between Ages 1 and 70: An Indicator of Premature Mortality for Health Planning. *International Journal of Epidemiology*, Vol. 6, No. 2, pp. 143-51.
- RZS (2002-2010) *Demografska statistika*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- SZS (1950-1955) *Vitalna statistika*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- SZS (1956-2001) *Demografska statistika*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- WHO (2008) Action Plan for the Global Strategy for the Prevention and Control of Noncommunicable Diseases 2008-2013. <http://www.who.int/nmh/Actionplan-PC-NCD-2008.pdf>.

Ivan Marinković

Prerana smrtnost: Potencijalno izgubljene godine života stanovništva Srbije, 1950-2010

Rezime

Prerana smrtnost je pojam koji se uvodi kroz relativno nov pokazatelj, nedovoljno korišćen u domaćoj literaturi u analizi smrtnosti stanovništva, potencijalno izgubljene godine života (*PYLL*). Primenjen je opšti model (Romeder-McWhinnie model) potencijalno izgubljenih godina života za analizu smrtnosti stanovništva Srbije u periodu 1950-2010. Cilj je bio da se pokažu osnovni trendovi, da se odrede uzroci smrti koji najviše učestvuju u prevremenoj smrtnosti stanovništva i da se izdvoje one grupe stanovništva koje su potencijalno pod najvećim zdravstvenim rizikom. Na osnovu rezultata može se konstatovati da je trend opadanja vrednosti *PYLL*-a u poslednjih 60 godina bio znatno skromniji nego u najrazvijenijim evropskim zemljama i da se pre svega bazirao na smanjenju smrtnosti odojčadi i dece do pet godina starosti. Podaci za 2010. godinu pokazuju da je u međunarodnom poređenju Srbija još uvek znatno ispod većine evropskih zemalja i da se po rezultatima može svrstati u grupu sa najvišim vrednostima *PYLL*-a, naročito kada se poredi populacija žena. Rangiranje vodećih uzroka je drugačije nego kada je u pitanju celokupna populacija. Od osnovnih uzroka smrti, tumori su najviše zastupljeni u *PYLL*-u u Srbiji, pa potom slede kardiovaskularne bolesti i nasilne smrti. Pokazano je da je kancer značajniji uzrok prevremene smrti kod žena nego kod muškaraca u Srbiji. Značaj ovog pokazatelja je veliki jer ukazuje na mogućnost preventivnog delovanja kod velikog dela prevremene smrtnosti i usmerava mere prevencije kako bi se osigurao što je moguće duži životni vek.

Ključne reči: Potencijalno izgubljene godine života, uzroci smrti, mortalitet, Srbija, 1950-2010.

Ivan Marinković

Premature Mortality: Potential Years of Life Lost in Serbia, 1950-2010

Summary

Premature mortality is a concept that is introduced through a relatively new indicator, *potential years of life lost* (*PYLL*), which is still not enough used in our literature in the analysis of mortality. The general model of potential years of life lost (Romeder-McWhinnie model) is used for analyzing mortality in Serbia during the period 1950-2010. The aim is to show the basic trends, to determine causes of death which are most involved in premature mortality and to single out those population's groups potentially under the greatest health risk. According to the results, it can be shown that the trend of decline of *PYLL*'s values in the last 60 years was much more modest than in the most developed European countries and that it was primarily based on the mortality of infants and children at age 1 to 5. Data for 2010 indicates that in international comparison, Serbia is still well below most European countries and can be

classified into the group with the highest values of PYLL, especially if we analyze the women's population. The ranking of the main causes is different when compared to the whole population. Of the main causes of death, malignant neoplasm was present in most of PYLL in Serbia, followed by cardiovascular diseases and violent deaths. Cancer was a more important cause of premature mortality among women than among men in Serbia. The importance of this indicator is great since it shows the possibilities for prevention work of much of premature mortality and it directs the prevention measures to provide the longest possible life expectancy.

Key words: potential years of life lost (PYLL), causes of death, mortality, Serbia, 1950-2010.

Vladimir Nikitović

Šta je danas optimistički scenario demografskog razvoja Srbije?

Dosadašnje zvanične projekcije demografskog razvoja Srbije,¹ kako one srednjoročne, pretežno informativne (izdanja Zavoda za statistiku), tako i one kratkoročne, planerske (prostorni, urbanistički i regulacioni planovi), u osnovi su pružale okvir za projektovanje društvenog razvoja. Implicitno, ove projekcije prikazuju odraz preovlađujućih želja o demografskom razvitku Srbije, koje su uglavnom imale umeren do jak optimistički karakter (Nikitović, 2004; 2010). Takav pristup je bio tipičan i za većinu zvaničnih projekcija drugih evropskih država (Keilman i Pham, 2004), što ukazuje koliko je duboko ukorenjena svest o populacionom rastu iako svi demografski pokazatelji upućuju na to da je Evropa kao kontinent na svom istorijskom populacionom maksimumu,² a da njeni pojedini delovi, uključujući i našu državu, već doživljavaju smanjenje svoje populacije (Eurostat database, 2012).

Optimizam u zvaničnim projekcijama demografskog razvitka Srbije

Projekcije fertiliteta

U pogledu nivoa stope ukupnog fertiliteta (SUF), većina ranijih zvaničnih projekcija stanovništva Srbije precenila je registrovane vrednosti. Očito je da su autori projekcija propustili da predvide značajan pad u nivou fertiliteta tokom 1960-ih i 1970-ih, nakon što se *baby-boom*

¹ Nedostatak podataka ograničio je razmatranja u ovom tekstu na teritoriju Srbije bez Kosova i Metohije.

² Prema prognozama UN, istorijski maksimum Starog kontinenta se očekuje 2022. (UN, 2011), dok Eurostat predviđa da prostor današnjih članica EU (EU-27) to doživi 2040. (Eurostat database, 2012).

period završio. Isti tip greške rezultirao je iz analize tačnosti ranijih prognoza fertiliteta u brojnim evropskim državama (NRC, 2000; Keilman i dr, 2002; Statistics Netherlands, 2005). Takođe, relativno stabilni trendovi u nivou SUF u Srbiji tokom 1980-ih naveli su oficijelne prognostičare da ne predvide pad fertiliteta koji je usledio tokom 1990-ih (Nikitović, 2004).

Poslednje dostupna projekcija, bazirana na Popisu iz 2002, pretpostavila je da su registrovane specifične stope fertiliteta po starosti konstantne tokom celog projekcionog perioda prema oba izdanja – prvom iz 2005. (2002-2032) i ažuriranoj ekstenziji (2002-2050) iz 2011. (Sekulić, 2005; 2011). Ova vrsta pojednostavljenja odražava uverenja autora da se značajna poboljšanja u nivou fertiliteta neće odigrati u narednim decenijama. Čak iako se to dogodi (najverovatnija varijanta predviđa umereni oporavak nivoa), takva pretpostavka podrazumeva povećanje nivoa rađanja u svim kohortama. To ne izgleda baš realistično s obzirom na analizu vremenskih serija iz prethodnih šest decenija, kao i na skorije trendove koji pokazuju kontinuirani pad u mlađim, odnosno porast u starijim godištim.

Iako je raspon između ekstremnih varijanti SUF (visoka i niska) na kraju projekcionog perioda aktuelnog seta do sada najveći u zvaničnim projekcijama (Nikitović, 2007), registrovani nivo SUF je već izašao iz projektovanog raspona (procenjeno 1,40 u 2010. naspram 1,45 niske varijante za period 2007-2012). Štaviše, srednja (prognostička) varijanta predviđa da će SUF kroz 30 godina (srednji rok) dostići više nego optimističnih 1,8 imajući u vidu aktuelni nivo ovog pokazatelja u Evropi (prosek za EU-27 je 1,6 u 2009.).

Raspon između visoke i niske varijante je rastao od projekcionog seta iz 1980-ih, odražavajući odgovor prognostičara na zabeležen značajan pad u periodskoj SUF nakon dužeg vremena relativno stabilnog trenda. Istina, postojala je potreba da se istovremeno uvažavaju dva ekstrema koja su vremenom postajala međusobno udaljenija – sve niži nivo zabeleženog fertiliteta i konstantna očekivanja za njegovim oporavkom. Ekstremne varijante SUF u prošlim projekcijama mogle bi se nesumnjivo shvatiti kao realistične pretpostavke oficijelnih prognostičara o mogućim limitima SUF, dok bi se prognostička varijanta mogla razumeti pre kao odraz opšte društvene želje za oporavkom fertiliteta nego kao putanja koju demografi procenjuju kao najverovatniju budućnost (Nikitović,

2010). Takav zaključak najbolje potvrđuje napomena autora poslednje zvanične projekcije da „visoka varijanta izgleda krajnje nerealistično iz današnje perspektive” (Sekulić, 2005: 98). Konačno, razmatranje zvanične aktuelne projekcije, naročito imajući u vidu da je njen prognostički kapacitet već nakon nekoliko godina projekcionog horizonta doveden u pitanje, ukazuje na verovatan nastavak tradicije da „su niska i konstantna varijanta zvaničnih projekcija bliže stvarnoj vrednosti fertiliteta od srednje i visoke” (Nikitović, 2004: 118).

Projekcije mortaliteta

Za razliku od zvaničnih projekcija fertiliteta u Srbiji, projekcijama mortaliteta nedostaje varijabilitet, budući da u dosadašnjim setovima nije bilo alternativnih putanja najverovatnijoj varijanti, izuzev konstantne alternative u projekcionom setu 1991-2021. Postoji i drugi razlog zašto zaključci izvedeni iz grešaka u prošlim projekcijama mortaliteta ne mogu imati istu težinu kao oni proistekli iz analize empirijske greške fertiliteta. Naime, kako bi pojednostavili projekcione proračune, autori starijih projekcija (tokom perioda u kojem je registrovan najsnažniji pad u stopama smrtnosti, naročito kod odojčadi) pretpostavljali su konstantnost stopa mortaliteta, budući da su verovali da greška proistekla iz hipoteza o mortalitetu neće značajnije uticati na tačnost celokupne prognoze (Nikitović, 2004; 2010). Stoga je većina starijih projekcija potcenila ostvarene vrednosti očekivanog trajanja života pri živorođenju (OTŽ) (Nikitović, 2010), slično kao i projekcije za države iz evropske ekonomske zone (Statistics Netherlands, 2005).

Poslednje dostupna zvanična projekcija stanovništva Srbije, zasnovana na popisu iz 2002, predvidela je gotovo linearan porast nivoa OTŽ za oba pola tokom celog projekcionog horizonta, odražavajući vrlo optimističnu pretpostavku o nastavku oživljenih trendova rasta iz pretprojekcionog perioda (2000-2005). Prvo izdanje iz 2005. predviđa održavanje registrovane razlike između polova u nivou OTŽ tokom prve polovine projekcionog perioda (2002-2032), a konvergenciju između polova na račun sporijeg porasta OTŽ žena, odnosno bržeg porasta OTŽ muškaraca tokom ostatka projekcije. Ipak, ova hipoteza je napuštena u nedavnoj ekstenziji projekcije (2002-2052), dozvoljavajući održavanje opaženog pretprojekcionog raspona između polova do poslednjeg

petogodišnjeg perioda, kada je pretpostavljeno da OTŽ muškaraca raste nešto brže od linearnog trenda (Sekulić, 2005; 2011).

Prognozirane vrednosti OTŽ za oba pola tokom prve dekade zvanične projekcije su skoro u liniji sa do sada registrovanim, za razliku od opaženih vrednosti SUF koje su ispale iz raspona visoka-niska varijanta već nakon nekoliko godina projekcije. Čini se da postoje dva osnovna razloga za takav ishod. Prvi se tiče razlike u prediktabilnosti između dve prirodne komponente demografskog razvitka. Obično je lakše predvideti trendove mortaliteta zbog sporijeg tempa promena, naročito kod populacija sa relativno niskim stopama smrtnosti. Drugi se odnosi na već pomenutu opšte društvenu želju za oporavkom fertiliteta, koja se obično reflektuje u zvaničnoj prognozi, što dokumentuju empirijske greške, ali i prateća obrazloženja samih prognostičara.

Ipak, analiza kretanja mortaliteta u Srbiji tokom proteklih šest decenija ne može bezuslovno podržati tako optimističan pogled aktuelne zvanične projekcije o nastavku nedavno uočenih tendencija porasta OTŽ linearnim trendom, sličnom onom iz 1960-ih i ranih 1970-ih, tokom celog projekcionog horizonta. Iako postoji dosta prostora za napredak u porastu očekivanog trajanja života za starije od 40 godina (u poređenju sa državama koje su ostvarile do sada najduže OTŽ u svetu), takva se budućnost ne može nesumnjivo smatrati izvesnom, imajući na umu da su kasne 1970-e i 1980-e doživljavane kao vrhunac ekonomskog prosperiteta u SFRJ, a da su trendovi mortaliteta u to doba ipak stagnirali u Srbiji. Penev (2007) navodi da aktuelne hipoteze o porastu OTŽ u narednim decenijama izgledaju prilično optimistične iz ugla opaženih trendova tokom poslednje tri decenije 20. veka, ali ih smatra ostvarivim u poređenju sa zemljama koje su najviše odmakle u smanjivanju smrtnosti. S obzirom na uočenu sporost u višedecenijskoj težnji za dostizanjem maksimalnih empirijskih vrednosti, ovakva konstatacija može predstavljati i odraz opšte želje za porastom prosečnog životnog veka, slično kao u slučaju fertiliteta. Ako je to bilo uobičajeno u dosadašnjim prognozama fertiliteta, onda je sasvim nova pojava u prognozama mortaliteta, ali ne i iznenađujuća imajući u vidu generalno lošu poziciju Srbije u pogledu ostvarenog napretka u produženju životnog veka.

Konačno, potcenjivanje registrovanog pada mortaliteta od strane ranijih projekcija stanovništva Srbije može ići u prilog aktuelnoj optimističkoj pretpostavci o budućim trendovima mortaliteta, ali treba

imati u vidu da je kapacitet empirijske greške mortaliteta značajno ograničen ako se uporedi sa ocenom istorijskog varijabiliteta u projekcijama fertiliteta iz prethodno navedenih razloga.

Nije moguće sagledati nivo optimizma u zvaničnim projekcijama migracione komponente, budući da ne postoji zvanična statistika migracionih tokova između Srbije i drugih država.

Nekada pesimistički scenariji su danas optimistički?

Imajući u vidu zapažanje kako je lakše predvideti rezultate svake buduće populacione projekcije nego stvarni budući broj stanovnika (Keilman i dr, 2002), te saznanje da se nepovoljni demografski trendovi u Srbiji nastavljaju i u 21. veku, čini se da je sasvim opravdano postaviti pitanje: kako iz današnje perspektive može izgledati optimistički scenario demografskog razvitka naše zemlje? Ili, da li su nekadašnje tzv. srednje (najverovatnije) varijante odnosno optimistički scenariji danas čak izvan opsega verovatnih pretpostavki?

Pretpostavke o budućem fertilitetu

Posmatrano iz dugoročne perspektive, SUF u Srbiji opada, ponekad sa veoma značajnim oscilacijama oko trenda. Malo toga ukazuje da je moguć značajan porast fertiliteta. Ni evropski trendovi, uprkos nedavnom umerenom porastu u mnogim državama, ni očekivana ekonomska situacija u Srbiji i Evropi, ni postojeći lokalni faktori fertiliteta ne dozvoljavaju postavljanje hipoteze o porastu nivoa plodnosti. Kako ističe Alho (2001) u projekciji SUF za Litvaniju (svojevremeno u sličnoj poziciji u kojoj je Srbija danas kada je u pitanju potencijalni ulazak u EU): nema ubedljivih argumenata (ni na bazi statističkih modela ni na osnovu znanja izvan ovih modela) da će nivo fertiliteta biti viši ili niži od aktuelne vrednosti.

Možda postoji više osnova da se ispita da li Srbija upada u „zamku niskog fertiliteta”. Prema ovoj hipotezi, u populacijama koje dugo vremena doživljavaju nizak fertilitet, definisan prema McDonald-u (2005) kao SUF niži od 1,5, postoje tri međusobno isprepletana faktora koja rezultiraju u održavanju fertiliteta na niskom nivou: demografski momentum, negativni uticaj sve manjih kohorti na ekonomiju i prenošenje obrazaca fertiliteta u naredne generacije (Lutz i dr, 2006).

Efekat demografskog momentuma, uvećan istrajnim negativnim migracionim bilansom najverovatnije konstituiše faktor koji sputava rast stanovništva u Srbiji. Veoma je verovatno da ekonomski ciklus ima značajniji uticaj na demografski razvitak nego veličina kohorte. Ekonomski kolaps s kraja prošlog veka, čije su posledice i dalje vidljive u Srbiji, kao i prilično porazna perspektiva evropske, a odatle i srpske ekonomije će, bez sumnje, uvećati ekonomsko kohortni efekat u Srbiji (Kupiszewski i dr, 2012).

Postoje, međutim, i argumenti protiv hipoteze da Srbija upada u „zamku niskog fertiliteta“. Parcijalna socio-psihološka istraživanja iz protekle dve decenije jasno pokazuju da žene u Srbiji i dalje široko prihvataju brak i postavljaju porodični život i decu među najvažnije životne ciljeve. Ako takvi nalazi nisu bili neobični početkom devedesetih, kada je mali procenat žena smatrao materijalističke i post-materijalističke vrednosti, karijeru i lično ostvarenje, kao i život u skladu sa religioznim pravilima važnim životnim opcijama (Rašević, 1995), danas svakako jesu. Naime, nalazi nedavnih istraživanja potvrđuju da su promene u bračnosti i porodičnoj organizaciji u Srbiji i dalje spore (Petrović, 2011). Bobić i Vukelić (2011) primećuju da ogromna većina populacije pripada grupi čiji vrednosni sistem predstavlja mešavinu tradicionalizma i nekih modernih crta. Iz ovih razloga možda se širenje nisko-fertilitetnog obrasca ne dogodi ili bude ograničeno ako se ekonomski uslovi poprave, a osećaj sigurnosti i bezbednosti prevlada. Takođe, treba napomenuti da nivo SUF ispod 1,5 ne traje dugo (2005-2010),³ tako da mehanizmi „zamke niskog fertiliteta“ možda još uvek nisu počeli da funkcionišu.

Konačno, u obzir bi trebalo uzeti i efekat odloženog rađanja, koji je postao uočljiv kod žena u Srbiji, usled oportunističkih razloga i na račun strukturnih poremećaja, još od sredine 1970-ih (Rašević, 2004), a svakako značajan tokom prve decenije 21. veka. Nema sumnje da odloženo rađanje rezultira gubitkom jednog dela rođenih, koji se u suprotnom ne bi desio. Ova pojava inicijalno snižava SUF, ali dozvoljava njen delimičan oporavak kada se odložena rađanja realizuju. Čini se razumnim za pretpostaviti da oporavak pomoću odloženih rađanja može

³ Kratkotrajni pad SUF ispod praga od 1,5 desio se 1999. i 2000, ali to se pre može tumačiti kao akutna reakcija na ratno stanje i nepovoljnu ekonomsku i društvenu situaciju u vreme i nakon NATO bombardovanja (1999-2000).

početi u narednoj deceniji i da će se registrovano premeštanje maksimalnog broja rođenih prema starijim godištima žena nastaviti.

Prilikom formulisanja hipoteze o budućem starosnom profilu fertiliteta, trebalo bi sagledati kretanja ovih pokazatelja osim u Srbiji i u drugim evropskim državama. Prosečna starost majke pri živorođenju porasla je u Evropskoj Uniji (EU-27) sa 29,25 na 29,83 u periodu 2003-2010. Ovaj porast u Srbiji je tokom istog perioda bio nešto brži, od 27,15 do 28,4 godine (RZS, Vitalni događaji 2003-2010), ali je prosečna starost majke pri živorođenju bila i dalje ispod proseka EU. Rezultat odloženog rađanja u pogledu specifičnih stopa prema starosti odražava se u padu ovih stopa u mlađim godištima (naročito 20-24 godine), odnosno u porastu stopa kod sredovečnih (30-39 godina). Da bi se ove promene modelirale, deluje da je razumno pretpostaviti da starosna distribucija registrovana u 2009. za prosek EU-27, sa vrhuncem u starosnoj grupi 30-34 godine, može biti ciljani profil za Srbiju u periodu 2036-2040, tj. nakon tri decenije, što je tipičan srednji rok korišćen u dosadašnjim zvaničnim projekcijama kod nas. Pri tom, čini se da, na osnovu svega iznetog, nema osnova po kom bi najverovatniji nivo SUF kroz tri decenije bio viši od 1,5, što podrazumeva da predloženi starosni profil bude skaliran da bi zadovoljio ovu ciljnu vrednost.

Uvek je korisna praksa uporediti sopstvene projekcione hipoteze sa aktuelnim, ali i ranijim pretpostavkama drugih prognostičara i videti koliko je prognoza dobra. Pretpostavka o budućem ciljnom nivou SUF od 1,5, izneta u ovom radu, je nešto viša od niske varijante u aktuelnoj zvaničnoj projekciji, ali mnogo niža od srednje. Imajući u vidu da su „niska i konstantna varijanta zvaničnih projekcija bile mnogo bliže stvarnim vrednostima od srednje i visoke“ (Nikitović, 2004: 118), što je potvrđeno i u studiji iz 2010. (Nikitović, 2010), izbor ciljnih vrednosti SUF bliskih onima koje RZS specifikuje u svojoj niskoj varijanti, može biti način da se dobije najrealnija prognoza. Pri tom, SUF od 1,5 kao ciljna vrednost prognoze na srednji rok svakako može biti shvaćen kao optimistički scenario, imajući u vidu aktuelni trend i u literaturi prepoznat prag „zamke niskog fertiliteta“. I najnovije projekcije Eurostat-a smatraju da je optimistički pristup ako za države koje su trenutno na nivou SUF neposredno ispod opasnog praga, poput Srbije, ciljna vrednost kroz tri decenije bude oko 1,5 (Italija, Slovačka, Poljska, Španija, Malta, Austrija, Rumunija) (Eurostat database, 2012).

Lanzieri (2010) je, u svojoj prognozi za stanovništvo balkanskih država, pretpostavio ciljni SUF od 1,56 za Srbiju u 2060, pa se može oceniti da je njegova vrednost SUF u 2040. neznatno niža, ali suštinski veoma slična ovde predloženoj. Identične vrednosti varijanti budućeg nivoa SUF sa onima u aktuelnoj zvaničnoj projekciji daje i Penev (2007), što ne iznenađuje, budući da je ranije već bio autor zvaničnih projekcija. Čini se da je nivo SUF od 2,16 u 2025. za Srbiju i Crnu Goru pretpostavljen od strane Attané i Courbage (2001) sasvim izvan realnih okvira.

Pretpostavke o budućem mortalitetu

Ključna pretpostavka o budućem nivou smrtnosti u Srbiji tiče se ciljne vrednosti očekivanog trajanja života pri živorođenju (OTŽ) za oba pola na kraju projekcionog perioda. Široko korišćen metod ciljnih vrednosti OTŽ je da se razmotri koji je tempo budućih promena OTŽ po dekadi najverovatniji. U državama koje su najuspešnije u pogledu smanjenja smrtnosti, OTŽ je rastao za oko 2,5 godine po dekadi počev od 1840-ih, tj. od vremena od kada je ovaj pokazatelj moguće meriti (Oeppen i Vaupel, 2002). U Srbiji, tempo promena po dekadi je varirao od -0,5 do 9 godina, ali takve varijacije su posledica krupnih istorijskih događanja – veliki porasti su registrovani nakon Drugog svetskog rata, dok su padovi bili posledica ratova, tj. društveno-ekonomskog sloma iz poslednje dekade prošlog veka. Iz tog razloga, kada bi uzeli istorijske promene kao isključivo merilo budućih kretanja, ne bi imalo smisla gledati unazad dalje od prošle decenije (Kupiszewski i dr, 2012). Glavni argument za to je da je Srbija početkom 21. veka ponovo ušla u putanju mirnodopskog razvoja obrasca mortaliteta pod „normalnim” okolnostima, iako sa relativno niskog nivoa. Porast OTŽ u periodu 2002-2010. bio je 1,7 godina za muškarce (sa 69,7 na 71,4) i 1,6 godina za žene (sa 75,0 na 76,6) (RZS, 2011). To je ekvivalentno porastu od 2,1 godine po dekadi za muškarce i 2 godine za žene. Ipak, ovi brojevi mogu biti precenjeni usled nepouzdanih procena broja stanovnika za najskorije godine.⁴

⁴ Publikovane procene OTŽ su verovatno donekle precenjene zbog lošijeg kvaliteta procena stanovništva za skorije godine, najudaljenije od Popisa 2002. Drugim rečima, stope smrtnosti za 2010. su verovatno potcenjene za većinu starosnih grupa u poređenju sa stopama iz 2002. (baziranih na popisu), jer stope iz 2010. ne uzimaju u obzir bilans spoljnih migracija za razliku od stopa iz 2002.

Analiza porasta OTŽ u evropskim državama tokom perioda 1990-2010. može biti dobar orijentir. U post-socijalističkim državama za koje su podaci bili dostupni (bez Estonije, kao nestandardne opservacije), prosečan porast OTŽ (izračunat kao prosek državnih proseka tokom vremena) bio je 2,5 godina po dekadi za muškarce i 2,2 godine za žene. Upadljivo je da je porast bio generalno viši u skorijoj dekadi, ukazujući da su evropske integracije imale pozitivan uticaj na produženje životnog veka. Ključno pitanje je do kog stepena razvoj u post-komunističkim državama tokom poslednjih 20 godina (tj. u periodu nakon propasti komunizma) može biti uzet kao neka vrsta obrasca porasta OTŽ za Srbiju u budućnosti (Kupiszewski i dr, 2012).

Glavni argument protiv usvajanja tako brzog tempa promena je istorijske prirode. Istorijski obrazac kretanja smrtnosti kod stanovništva Srbije je različit od onog u većini post-komunističkih zemalja. Ekonomski indikatori razvoja Srbije tokom 1970-ih i 1980-ih (doživljavani kao „zlatno doba socijalizma”) bili su mnogo povoljniji nego tokom 2000-ih za razliku od većine post-komunističkih država. Međutim, to se nije odrazilo na napretke u nivou OTŽ; štaviše, stope smrtnosti starije populacije stagnirale su od 1970-ih do danas ili su doživele minimalno smanjenje tokom poslednje decenije. Sve i da isključimo 1990-e, OTŽ muškaraca je raslo prilično sporo. Čak je zabeležen pad tokom 1960-ih odnosno period stabilizacije i pad od sredine 1970-ih do 1990. Slično, OTŽ žena je raslo samo umereno, ako se poredi sa periodom pre 1970-ih.

Prema tome, ispada da se jedini period značajnog napretka u nivou OTŽ odigrao tokom prvih 15-20 godina nakon Drugog svetskog rata, uprkos činjenici da je Srbija doživela prilično dug period mirnog i stabilnog razvoja za vreme postojanja SFRJ. Ovi istorijski dokazi obeshrabruju u namerama da se poslednja decenija smatra početkom novog perioda veoma brzog porasta OTŽ. S druge strane, poznato je da je OTŽ bila potcenjena u većini dosadašnjih prognoza evropskih država i svakako da nijedan ozbiljan prognostičar ne bi želeo da ponovi takvu grešku.

Uzimajući u obzir ranije trendove u Srbiji i Evropi generalno, kao i prethodno izložene argumente, čini se da je razumna pretpostavka da će OTŽ u Srbiji rasti, ali da će stopa rasta biti manja od registrovane u post-komunističkim državama koje su se pridružile EU. Pretpostavljeni porast

između perioda 2006-2010. i 2036-2040. (tipičnih tri decenije projekcionog perioda u zvaničnim projekcijama) bi mogao biti oko 1,3 godine po dekadi za žene, odnosno oko 1,6 godina za muškarce. Tako je ciljani OTŽ pretpostavljen u nedavnoj studiji o uticaju demografskih i migracionih tokova na Srbiju za period 2036-2040. oko 80,5 godina za žene (porast od 3,9 godina u odnosu na 76,6 u periodu 2006-2010) i 75,9 godina za muškarce (porast od 4,7 godina u odnosu na 71,2 u periodu 2006-2010). Na taj način, pretpostavljeno je da će se jaz između polova u dužini OTŽ smanjiti, kao što je već registrovano u Evropi (Kupiszewski i dr, 2012). Ove ciljane vrednosti OTŽ slične su onim u zvaničnim projekcijama RZS objavljenim u 2011. (Sekulić, 2011), mada neznatno niže.

Prilikom definisanja budućeg starosnog profila stopa smrtnosti u pomenutoj studiji, pretpostavljen je sporiji pad stopa u starijim godištim (iznad 55 godina) nego u mlađim. Jedno od opravdanja takve pretpostavke je da promene u načinu života koje bi mogle voditi nižoj smrtnosti teže prihvataju stariji ljudi. Takođe je pretpostavljeno da u narednoj deceniji smanjenja u najstarijim godištim neće biti ili će biti veoma mala, kako bi se uzela u obzir činjenica da su aktuelne procene stopa za najstarije možda precenjene (Kupiszewski i dr, 2012).

Lanzieri (2010) je pretpostavio da će vrednosti OTŽ balkanskih država konvergirati proseku EU na dug rok, što je za Srbiju proizvelo porast po dekadi od 1,8 godina za žene, odnosno 2 godine za muškarce do 2060. S obzirom da nije lako pomiriti uslov konvergencije i veoma niske aktuelne vrednosti OTŽ u Srbiji, čini se da je ovaj tempo ipak plod kompromisa, iako nije nemoguće da bude dostignut na duži rok (nakon 2040). Slično predviđaju projekcije Eurostat-a, koje za države EU sa niskim OTŽ, poput Srbije, pretpostavljaju brži tempo porasta nego za one koje su već ostvarile značajan napredak, podrazumevajući tako konvergenciju trendova na dug rok (Eurostat database, 2012). U slučaju Srbije, dosta realnije deluje prognoza Peneva (2007) koji u svojoj projekciji do 2052. predviđa tempo porasta u Centralnoj Srbiji od 1,5 godina za žene, odnosno 1,6 godina za muškarce po dekadi, a u Vojvodini 1,6 godina za žene i 1,8 za muškarce. Ove vrednosti su gotovo identične onima u aktuelnoj zvaničnoj projekciji.

Pretpostavke o budućim migracijama

Teško je dati čak i grubu procenu ukupnog obima imigracije ka i emigracije iz Srbije, a verovatno nemoguće dati pouzdanu ocenu njihovih promena u vremenu. Procene broja stanovnika koje Republički zavod za statistiku objavljuje na godišnjem nivou ne uključuju podatke o spoljnoj migraciji, već samo o unutrašnjim kretanjima. Iz tog razloga je procenu emigracionih i imigracionih tokova moguće napraviti samo iz podataka zemalja koje ostvaruju migracionu razmenu sa Srbijom. Dodatni problem odnosi se na česte promene granica u ovom delu Balkana u poslednjih dvadeset godina. To ima za posledicu da čak i zemlje sa dobrim registracionim sistemima i dobrom statistikom spoljnih migracija nemaju duže vremenske serije podataka koje bi posebno pokrile migrante koji dolaze iz ili odlaze na teritoriju Srbije bez Kosova i Metohije. Štaviše, nedostatak pouzdanih podataka o migracijama za Srbiju primorava prognostičare da u projekcijama stanovništva koriste neto migraciju, što ima brojne neželjene posledice čije razmatranje izlazi iz obima ovog rada.

U ovom radu prikazani su rezultati procene aktuelnih migracionih tokova proizašli iz nedavne studije o uticaju demografskih i migracionih tokova na Srbiju (Kupiszewski i dr, 2012). Ukratko, korišćena su dva metoda. Jedan je podrazumevao formiranje procene na osnovu svih dostupnih podataka o migracionim tokovima (bez iregularnih) u periodu 2008-2010. iz statističkih službi država koje publikuju obime razmene stanovništva sa Srbijom. To je rezultiralo neto emigracijom iz naše zemlje od oko 13,1 hiljadu osoba godišnje (32,6 hiljada emigranata i 19,5 hiljada imigranata), što je svakako gruba procena imajući u vidu probleme sa kvalitetom i dostupnošću podataka. Korekcija ovog broja procenom neto imigracije sa Kosova i Metohije u Centralnu Srbiju i Vojvodinu, koju zvanična statistika Srbije, razumljivo, tretira kao unutrašnju, dala je ukupnu neto emigraciju iz Srbije bez Kosova i Metohije od oko 9,8 hiljada osoba godišnje u periodu 2008-2010. Drugi metod predstavljen je procenom međupopisnog (2002-2011) neto migracionog bilansa, koja sugerise da je maksimalni negativni migracioni bilans u tom periodu bio skoro 200.000 ili oko 21 hiljadu godišnje.

Nije iznenađujuće da je prva procena ukazala na niži nivo emigracije, s obzirom da ne uključuje nelegalne tokove kao i migracije ka mnogim državama za koje podaci nisu dostupni. Razlika između dve procene

takođe se može odnositi i na različite periode uzete u obzir kao i na činjenicu da procena zasnovana na statistici tokova sadrži veoma grube procene za neke značajne migracione države usled nepouzdanosti ili nedostatka podataka. Stoga su autori pomenute studije zaključili da je razumno pretpostaviti da je stvarna vrednost aktuelnog neto emigracionog bilansa Srbije negde između ove dve procene, tj. -15.000 osoba godišnje (Kupiszewski i dr, 2012).

Koji bi društveni uslovi bili neophodni za optimistički scenario migracionih tokova gledano iz današnje perspektive? Nesumnjivo je da je to uspešan ishod započetog procesa pridruživanja EU, koji bi Srbiji omogućio da uživa u prednostima evropskih integracija. Ipak, kako Srbija tek treba da počne pregovore, ne može se očekivati, na osnovu dosadašnje prakse, da će se pridruživanje EU desiti pre 2021. Kao prilog ovoj tezi ide činjenica da su države koje su se pridružile EU u 2004. tipično pregovarale 6-7 godina. Pri tom, osim što je pozicija Srbije teža (BDP po stanovniku u 2011. je stavljala na 105. mestu u svetu, potencijalni politički problemi), očito je da je EU već umorna od procesa proširenja (naročito nakon što je ulazak Rumunije i Bugarske rezultirao brojnim problemima) i da se nalazi u dubokoj finansijskoj, institucionalnoj i ekonomskoj krizi.

Ako pretpostavimo 1. januar 2021. kao hipotetički datum pridruživanja Srbije EU, pitanje je šta se može desiti sa migracijom do tada? Neto migracioni gubici mogu se smanjiti neznatno usled finansijske krize u Evropi. Već je zabeleženo smanjenje emigracionih tokova iz Srbije, posebno ka novim odredištima, poput Italije i Slovenije. Istovremeno, očekivani spori ekonomski oporavak zemlje bi trebalo donekle da smanji nezaposlenost, utičući na smanjenje emigracije. Imigracija će verovatno ostati manje-više stabilna. Ukupno, može se pretpostaviti smanjenje neto migracionog gubitka za nekih 10% na svakih pet godina do 2020. Pored toga, perspektiva u kojoj se Srbija priključuje EU može uticati na to da se odložena potreba za emigracijom realizuje nakon priključenja.

S obzirom na nedostatak uporedivih istorijskih podataka o migraciji i visoku osetljivost migracije na ekonomske i političke uslove, neophodno je pribeci postavljanju hipotetičkih scenarija, istražujući analogije sa drugim državama. Dohodovni jaz koji je Poljska imala u odnosu na prosek EU u 1990-im uporediv je sa današnjim u Srbiji. Odlikovao ju je i značajan, ali neefikasan poljoprivredni sektor, slično Srbiji. Pored toga,

Poljska je imala obimne resurse neiskorišćene ili nedovoljno iskorišćene radne snage, naročito u ruralnim oblastima i malim gradovima (kao što Srbija još uvek ima), uključujući znatan broj tzv. polutana (seljaka-radnika), koji opstaju od dva izvora prihoda: malih farmi i nisko kvalifikovanog rada u industriji (Kupiszewski, 2006). Potencijal mobilnosti populacije u selima i malim gradovima je bio na neki način zanemaren u Poljskoj kada su u ranim 2000-im demografi analizirali moguće procese nakon pridruživanja EU. Ispostavilo se da je ova grupa generisala emigraciju nakon pristupanja Poljske EU. Za ovaj deo radne snage u Srbiji, legalna migracija biće izvrsna prilika da poboljša svoju ekonomsku situaciju, naročito što to ne bi bila novina za stanovništvo iz ovakvih sredina koje je dominiralo i u masovnim migracijama radnika na „privremenom radu“ u inostranstvu, tipičnim u 1970-im i 1980-im. Konačno, obe države imaju dugu tradiciju u spoljnim migracijama i razvijene migracione mreže u inostranstvu, naročito u starim članicama EU.

Pridruženje Srbije EU bi moglo imati značajnu posledicu u vidu eksplozivne emigracije velikog obima, ali relativno kratkog trajanja. Koji su argumenti za takvu hipotezu? U osnovi – istorijski. Najrelevantniji primer, u skladu sa migracionom hipotezom izloženom u ovom radu, su svakako emigracioni tokovi Poljaka, Litvanaca, Letonaca i Slovaka nakon proširenja EU iz 2004. Uklanjanje administrativnih granica (od strane UK, Irske i Švedske) rezultiralo je velikim odlivom iz novih država članica EU ka ovim zemljama (i manje, ali i dalje uočljive odlive iz drugih novopriključenih država). Ovi odlivi su se smanjili nakon početne masovne faze (Kupiszewski i dr, 2012). Postojeće, takođe, jaki privlačni faktori u narednim godinama: tokom kasnih 2010-ih i ranih 2020-ih, posleratne baby boom generacije u Zapadnoj Evropi okončaće svoj radni vek, stvarajući ogroman jaz na tržištu rada. Istovremeno, potražnja za radnom snagom će rasti kako bi se mogle izdržavati ostarele populacije Zapadne Evrope. To će biti snažan podsticaj za članice EU da ograniče potencijalne prelazne periode za slobodno kretanje radne snage u vreme kada se Srbija bude priključila.

Za očekivati je da emigracioni talas iz Srbije može biti sličan onom koji je Poljska iskusila nakon 2004. Autori studije o uticaju demografskih i migracionih tokova na Srbiju su ocenili da je neto emigracija Poljaka u periodu 2004-2009. iznosila 2,28% populacije Poljske krajem 2004. Po

ovoj analogiji neto emigracija iz naše zemlje (osnova kalkulacije je u proceni stanovništva 01.01.2011), nakon priključenja EU, iznosila bi 164,6 hiljada tokom petogodišnjeg perioda, ili oko 33 hiljade godišnje (Kupiszewski i dr, 2012). Međutim, postoje brojni razlozi koji navode na pomisao da će emigracija iz Srbije nakon priključenja EU biti relativno manja nego što je bila ona iz Poljske. Trenutno, većina nezaposlenog stanovništva (uglavnom nisko-kvalifikovanih radnika) Srbije živi u ruralnim oblastima i manjim gradovima. Sasvim je moguće da će ovaj izvor potencijalnih emigranata biti značajno iscrpljen do 2021. usled dejstva dva procesa. Jedan su jake unutrašnje migracije prema nekoliko velikih i demografski vitalnih urbanih centara, gde ova populacija još uvek može pronaći posao. Drugo, do 2021, ogromna većina posleratnih baby-boom generacija će se penzionisati, što će snažno uticati na obim populacije u radnom dobu i na odnos između radnika i penzionera generalno. To znači da će stanovništvo biti značajno starije, a emigracioni potencijal izvesno manji, u relativnom smislu, nego što je to bio slučaj u državama koje su pristupile EU 2004. Stoga, broj potencijalnih emigranata bi mogao biti značajno iscrpljen pre datuma priključenja EU, u poređenju sa onim što se desilo u post-socijalističkim državama, novim članicama EU u periodu 2004-2009.

Neophodno je razmotriti i potencijalnu imigraciju ka Srbiji. Jedan deo, relativno stabilan tokom vremena, će biti povratnička migracija državljana Srbije koji su dočekali penziju u inostranstvu i odlučili da je uživaju u domovini ili da možda pokrenu mali biznis. Drugo, značaj imigracije iz trećih zemalja će najverovatnije rasti s obzirom na već tradicionalne veze između Srbije i država članica Pokreta nesvrstanih. Broj Srba u susednim državama je ograničen usled sličnih demografskih procesa u prošlosti, pa nije opravdano pretpostaviti neke značajnije prilive ove kategorije migranata kada je u pitanju optimistički scenario demografskog razvoja odnosno odsustvo pretpostavki o tipu migracija iz poslednje decenije 20. veka. Proces priključenja, i s time povezani razvoj države, će sigurno pokrenuti imigraciju stranaca iz EU (poslovnih ljudi i činovnika), ali ovaj vid priliva ne može biti osobito visok.

Sveukupno, ovi različiti imigracioni tokovi će smanjiti do izvesnog stepena gubitke izazvane emigracijom nakon priključenja EU. Iz tog razloga, čini se opravdanim što su autori pomenute studije odlučili da limitiraju prvobitnu ocenu neto emigracije u periodu 2021-2026,

inicijalno računatu na osnovu slučaja Poljske, na 25 hiljada ljudi godišnje (Kupiszewski i dr, 2012). Jasno je da tako veliki obim emigracije ne može trajati dugo, kao što pokazuju istorijski podaci, ali i prosta demografska logika. Stoga je u narednih desetak godina (nakon 2026) za očekivati da dođe do rapidnog smanjenja neto migracionog gubitka i, napokon, prekretnice ka pozitivnoj neto migraciji (nakon 2035). Ovakva pretpostavka da se opravdati iskustvom centralno-evropskih država, kao što je Češka, ili južno-evropskih, poput Italije, koje su se od 1980-ih do 1990-ih i 2000-ih preobratile od zemalja sa negativnim u zemlje sa pozitivnim migracionim saldonom (Drbohlav i dr, 2009; Torri i Vignoli, 2007). Slične pretpostavke pravljene su i u drugim prognozama kada su u pitanju države sa dugom istorijom emigracije (Alho, 2001; Matysiak and Nowok, 2006). Ili još uopštenije: rezultati istraživačkog projekta IDEA (Okólski, 2012), koji je analizirao migracione procese širom evropskih država, pokazali su da transformacija ekonomskog sistema države dugoročno vodi ka promeni migracionog obrasca od neto emigracije ka neto imigraciji.

Prognoza neto migracije u zvaničnoj projekciji takođe podrazumeva priključenje Srbije EU kao najverovatniju opciju, a odatle i transformaciju od neto emigracije ka neto imigraciji u narednim decenijama. Međutim, specifikacija ove hipoteze izgleda kao praktično nemoguća budući da su autori već u ovom petogodištu, 2012-2017, predvideli nulti migracioni bilans (kao posledicu „realno“ očekivanog perioda priključenja EU), a potom neprekidan, linearan porast ka godišnjem nivou od 15.000 neto imigranata u 2032. (Sekulić, 2005). Iako je teško opravdati i neverovatno brzu transformaciju godišnje stope migracije od -2‰ do +2‰ za svega četvrt veka, izvan realnosti naročito deluje pretpostavka o odsustvu neto emigracije u periodu neposredno nakon priključenja, imajući u vidu sva dosadašnja iskustva država koje su već prošle slične scenarije poput onog koji verovatno očekuje Srbiju. Štaviše, najsvježija revizija projekcije iz 2011. (2002-2052) ne donosi nikakve izmene po tom pitanju, pa čak ni u pogledu pomeranja očekivanog datuma priključenja shodno aktuelnoj situaciji, već samo nešto nižu ciljnu vrednost neto imigracije (14.000) u 2052.

Umesto zaključka

Koncepcija optimističkog scenarija demografskog razvoja Srbije se očigledno značajno promenila tokom proteklih decenija, naročito u pogledu pretpostavki o budućim trendovima fertiliteta i migracija. Težnja za dostizanjem nivoa plodnosti neophodnog za dugoročnu zamenu generacija već najmanje dve decenije je pre u domenu želja nego mogućnosti. Nakon turbulentnih migracionih tokova devedesetih, početkom 21. veka dominirala je emigraciona komponenta, pa je značajan višak u migracionom bilansu države danas samo davna prošlost. Dugotrajno zaostajanje u porastu prosečnog životnog veka za većinom evropskih država sputava optimizam nakon pozitivnih trendova u poslednjoj deceniji prevashodno zbog sporih promena u stilu života starijih od 40 godina. Sve navedeno neizbežno rezultira u revidiranju pojma optimizma kada se pristupi planiranju demografskog razvitka Srbije. Razmatranja izložena u ovom radu skicirala su osnovne konture takvog jednog scenarija na tipičan srednji rok (30 godina): ciljna stopa ukupnog fertiliteta od prosečno 1,5 dece po ženi, tj. izlaz iz „niskofertilitetne zamke“; tempo smanjenja stopa smrtnosti barem približan trendu iz poslednjih deset godina; nakon kratkotrajne eksplozivne emigracije neposredno po očekivnom priključenju EU (2021), dostizanje makar nultog migracionog salda sa svetom kroz četvrt veka, koji bi bio prekretnica ka imigracionoj budućnosti zemlje. Sagledavanje ovakvog scenarija kroz prizmu ranijih i aktuelnih populacionih projekcija Srbije i drugih država Evrope, nedvosmisleno upućuje na njegov optimistički karakter.

Literatura

- Alho, J. M. (2001) Stochastic Forecast of the Lithuanian Population 2001-2050. Research Report P98-1023-R. European Union's Phare ACE Research Project.
- Attané I., Y. Courbage, (2001) *La démographie en Méditerranée. Situations and projections*. Paris: Economica. (Les Fascicules du Plan Bleu n°11), Plan Bleu.
- Bobić, M., J. Vukelić (2011) Deblokada druge demografske tranzicije. *Sociologija*, 52(2): 149-176.

- Drbohlav D., et al. (2009) The Czech Republic: on its way from emigration to immigration country. Idea Working Paper 11.
- Keilman, N., D. Q. Pham, A. Hetland (2002) Why population forecasts should be probabilistic – illustrated by the case of Norway. *Demographic Research*, 6: 409-454.
- Keilman, N., D. Q. Pham (2004) Empirical errors and predicted errors in fertility, mortality and migration forecasts in the European Economic Area, Discussion Paper 386. Statistics Norway, Social and Demographic Research, Oslo.
- Kupiszewski, M. (2006) Migration in Poland in the Period of Transition-the Adjustment to the Labour Market Change. In: M. Kuboniwa, Y. Nishimura (eds.) *Economics of Intergenerational Equity in Transnational Economies*. Tokio: Maruzen Co. Ltd., 255-276.
- Kupiszewski M., D. Kupiszewska, V. Nikitović (2012) *Impact of demographic and migration flows on Serbia*. International Organization for Migration (u štampi).
- Lanzieri G. (2010) Looking 50 years ahead: a projection of the populations of the Balkan countries to 2061. IVth International Conference of Balkans Demography. Budva, 13–15 May 2010.
- Lutz, W., V. Skirbekk, M. R. Testa (2006) The Low Fertility Trap Hypothesis: Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe. *Vienna Yearbook of Population Research*, 167-192.
- Matysiak, A., B. Nowok (2006) Stochastic forecast of the population of Poland, 2005-2050. Working paper WP 2006-026. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research.
- McDonald, P. (2005) Fertility and the State: the efficacy of policy. International Union for the Scientific Study of Population. XXV International Population Conference. Tours, France, July 18-23, 2005.
- Nikitović, V. (2004) *Tačnost projekcija stanovništva Srbije*. Beograd: Geographic Institute „Jovan Cvijić“ of Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Nikitović, V. (2007) Stohastička projekcija stanovništva Centralne Srbije na osnovu empirijskih projekcionih grešaka, *Stanovništvo*, 45 (1), 7-31.
- Nikitović, V. (2010) *Demografska budućnost Srbije: Imigracija kao izvesnost?* Beograd: Službeni glasnik, Institut društvenih nauka.
- NRC (2000) *Beyond Six Billion: Forecasting the World's Population*, Panel on Population Projections; Bongaarts, J. and R. Bulatao (eds), Committee on Population, Commission on Behavioral and Social Sciences and Education, National Academy Press, Washington, DC.

- Oeppen J., J. W. Vaupel, (2002) Demography: Broken Limits to Life Expectancy, *Science*, 296: 1029-1031.
- Okólski M. (ed.) (2012) Europe: the continent of immigrants Trends, structures and policy implications. IMISCOE Research Series, Amsterdam University Press, Amsterdam. (u štampi)
- Penev, G. (2007) Projekcije stanovništva Srbije, 2002-2052. *Pregled-Republika Srbija*, 51(3): 9-26.
- Petrović, M. (2011) Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama: zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija? *Stanovništvo*, 49(1): 58-70.
- Rašević, M. (1995) Prihvatanje populacione politike na individualnom nivou: žene koje namerno prekidaju trudnoću. *Stanovništvo*, 33(1-4): 41-54.
- Rašević, M. (2004) Fertility Trends in Serbia during the 1990s. *Stanovništvo*, 42(1-4): 7-27.
- RZS (2011) *Demografska statistika u Republici Srbiji, 2010*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Sekulić, Lj. (2005) Projekcije stanovništva Srbije, 2002-2032, *Statistička revija*, 54(1-4): 96-105.
- Sekulić, Lj. (2011) *Projekcije radne snage Republike Srbije, 2010-2050*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Statistics Netherlands (2005) *Changing Population of Europe: Uncertain Future*. Hague: Statistics Netherlands.
- Torri, T., D. Vignoli (2007) Forecasting the Italian population, 2005-2055: a stochastic approach. *Genus*, 1-2: 93-118.
- UN (2011) *World Population Prospects: The 2010 Revision*. Population Division, DESA, UN. New York: United Nations.

Vladimir Nikitović

Šta je danas optimistički scenario demografskog razvoja Srbije?

Rezime

U vreme kada je u Srbiji stopa ukupnog fertiliteta ispod široko prepoznatog kritičnog nivoa od 1,5, kada je očekivano trajanje života među najnižim u Evropi, a negativan migracioni bilans sa svetom verovatno ne manji od 15.000 lica godišnje, postavlja se opravdano pitanje šta je to optimistički scenario demografskog razvoja države u narednim decenijama? Kroz perspektivu ranijih i aktuelnih populacionih projekcija Srbije i evropskih država, a na bazi dosadašnjih tendencija demografskih procesa i hipoteza o njihovom mogućem razvoju, dat je kritički osvrt na ovo pitanje. Sagledani su relevantni pokazatelji

glavnih komponenti populacionog razvitka, koji predstavljaju najčešće ulazne parametre u tipičnim demografskim projekcijama. Nedvosmislen je zaključak da se predznak optimistički danas može pripisati samo onim scenarijima demografskog razvoja Srbije koji na srednji rok predviđaju ciljnu stopu ukupnog fertiliteta od 1,5, trend smanjenja stopa smrtnosti barem približan onom iz poslednjih deset godina, i oko četvrt veka za promenu spoljnomigracionog bilansa iz negativnog u pozitivan. Drugim rečima, čini se da je današnje značenje optimizma u prognoziranju demografskog razvoja najbliže varijantama niskih i/ili konstantnih vrednosti u dosadašnjim zvaničnim projekcijama stanovništva Srbije.

Gljučne reči: fertilitet, mortalitet, migracioni tokovi, Srbija, optimistički scenario

Vladimir Nikitović

**An Optimistic Scenario of Demographic Change in Serbia:
What Does it Represent Today?**

Summary

At the time when total fertility rate in Serbia is below the threshold of the “low fertility trap” (1.5), when life expectancy at birth is close to the lowest levels observed in Europe and when the country’s negative migration balance is probably not below 15,000 a year, a sensible question is raised: what should be considered as an optimistic demographic scenario for Serbia’s population in the next decades? A critical review to this question is essentially based on observed tendencies in demographic processes and hypotheses on their possible change, but finally assessed through the perspective of past and actual population projections of Serbia and European countries. All the relevant indicators of main components of demographic change that represent common input parameters in a typical population projection were taken into consideration. It resulted in an unambiguous conclusion that an optimistic label can be assigned only to a scenario which on the medium term implies: target total fertility rate of 1.5, decreasing trend in mortality rates at least close to the one observed in the last decade, and around 25 years for a change of the country’s migration pattern from net emigration to net immigration. Thus, it seems that the current meaning of optimism in forecasting demographic change of Serbia is closest to the low and/or constant variants in the past official projections of Serbia’s population.

Key words: fertility, mortality, migration flows, Serbia, optimistic scenario

Ivana Ostojić

Mogućnost korišćenja valutnih forvarda i svopova u bankama i kompanijama u funkciji zaštite od deviznog rizika

Pojam valutnih forvarda i svopova

Globalna ekonomija i finansijska tržišta se u poslednjih nekoliko decenija veoma brzo razvijaju, što uslovljava i rast pritiska na kompanije da internacionalizuju svoje poslovanje. Kompanije koje posluju na stranim tržištima su se suočile sa ozbiljnom kolebljivošću deviznog kursa u poslednjih nekoliko godina. Ona ne utiče samo na finansijske izveštaje kompanija, već i na njene odluke o merdžerima i akvizicijama, trenutnim i budućim planovima nabavki, investicionim ulaganjima, prodaji imovine i sl. (Rashty, O'Shaughnessy, 2012: 22-24).

Kompanije koje se bave spoljnotrgovinskim poslovanjem i na taj način se nalaze u ulozi uvoznika ili izvoznika, izložene su riziku promene deviznog kursa između domaće valute i valute plaćanja u periodu od trenutka uvoza/ izvoza robe do trenutka njenog plaćanja/ naplate. Pokazatelj deviznog rizika u bankama predstavlja odnos između ukupne otvorene devizne pozicije banke¹ i kapitala banke, koji je obračunat u skladu sa odlukom kojom se uređuje adekvatnost kapitala banke. Banka je dužna da odnos između devizne aktive i pasive održava tako da njena ukupna otvorena devizna pozicija na kraju svakog radnog dana ne bude veća od 10% kapitala (http://www.nbs.rs/internet/latinica/55/55_6/55_6_1.html).

Valutni forvardi i svopovi omogućavaju bankama i kompanijama koje ih koriste da se osiguraju od deviznog rizika koji proizilazi iz poslovanja, odnosno da se upuste u transakcije kojima smanjuju ili eliminišu devizni rizik (Miškin, 2006: 309). Valutni forvard predstavlja ugovor o kupovini

¹ Izloženost banke deviznom riziku pretpostavlja postojanje neto kratke ili duge otvorene pozicije u datoj valuti. Ukoliko je vrednost potraživanja u određenoj stranoj valuti veća od obaveza u istoj valuti, otvorena neto devizna pozicija banke je duga, a ukoliko je vrednost potraživanja banke u određenoj stranoj valuti manja od obaveza u istoj valuti tada je neto devizna pozicija banke kratka.

ili prodaji jedne valute za drugu i veoma je sličan običnom ugovoru o kupoprodaji deviza. Suštinska razlika se pronalazi jedino u činjenici da se obična kupoprodajna devizna transakcija ugovara sa bankom i realizuje na isti dan (dan zaključenja ugovora), dok se u slučaju terminskog ugovora kompanija i banka dogovaraju na jedan datum, a kupoprodaja deviza se izvršava na neki drugi datum u budućnosti. Poznato je da plaćanja ili prilivi koji će biti izvršeni na određeni datum u budućnosti vrede više ili manje izraženi u dinarima ili jedinicama neke druge valute usled efekata promene deviznog kursa između te dve valute (Kotzé, 2011: 99-102). Prednost forvarda se ogleda u tome što u potpunosti odgovaraju potrebama ugovornih strana i pružaju fleksibilnost onoliko koliko to ugovorne strane žele. Međutim, kod ove vrste finansijskih instrumenata kao nedostatak se navodi to što se mogu javiti poteškoće prilikom pronalaženja druge ugovorne strane radi zaključenja ugovora. Istina je da na tržištu postoje brokeri za forvard ugovore koji pomažu da se dve ugovorne strane nađu i zaključe forvard, ali ipak ponekad to može iziskivati puno vremena i napora, a sam ishod je neizvestan. Drugi problem koji se javlja u vezi sa korišćenjem forvarda jeste problem likvidnosti, odnosno nepoštovanje i neispunjenje uslova zaključenog forvarda sa bankom (kreditni rizik). U ovoj transakciji ne postoji treće lice, tj. eksterna organizacija koja bi garantovala ispunjenje ugovora, tako da ugovorne strane moraju proveravati jedna drugu i dodatno investirati novac u postupak provere kreditnog rejtinga kako bi bile sigurne da je suprotna strana finansijski stabilna i da ima nameru da ispuni sve uslove precizirane ugovorom. Takođe, valutnim forvardima nije moguće trgovati na berzi (Šoškić, Živković, 2011: 366-367).

Valutni svop podrazumeva istovremenu kupovinu i prodaju dve valute u dva različita vremenska perioda. U toj situaciji obe valute nose fiksnu kamatnu stopu i ne zavise od kretanja kamata na tržištu. Praksa je da valutni svop kompanije i banke ugovaraju u rokovima do jedne godine (po potrebi i duže, u skladu sa propisima i potrebama klijenata), štiteći se od promene deviznog kursa. Za prvu transakciju se određuje spot (trenutno aktuelni) kurs za valute koje su predmet razmene (isti dan ili do dva radna dana), dok se za drugu transakciju primenjuje terminski kurs u zavisnosti od trajanja svop ugovora. Prva transakcija, takođe, može biti određena kao terminska kupovina/prodaja valuta ukoliko se dve ugovorne strane tako dogovore. Kupovni i prodajni kurs kod valutnog svopa se razlikuju za razliku kamatnih stopa koje nose dve izabrane valute koje su predmet svop ugovora (Steiner, 1998: 216).

Valutni forvardi i svopovi kao instrumenti zaštite od deviznog rizika

Primer valutnog forvarda

Kompanije koje se javljaju u ulozi uvoznika poseduju ugovorenu doznaku za kupljenu robu na određeni datum u budućnosti i izložene su riziku da će usled depresijacije domaće valute na datum plaćanja doznake morati da obezbede znatno više novčanih jedinica domaće valute da bi izmirili deviznu obavezu prema poslovnom partneru iz inostranstva. Kupljenu robu iz inostranstva uvoznici prodaju na domaćem tržištu kao gotov proizvod ili je ugrađuju u finalni proizvod i odmah formiraju cenu svog proizvoda. U slučaju depresijacije dinara u odnosu na stranu valutu plaćanja, u trenutku izmirenja obaveza u inostranstvu, kompanija bi trebalo da obezbedi znatno više novčanih jedinica domaće valute nego što naplaćuje samom prodajom proizvoda što bi automatski redukovalo očekivanu zaradu od prodaje proizvoda na ime izvršenja obaveze. Da bi se izbegao ovakav scenario, kompanija uvoznik bi trebalo da donese odluku da ugovori valutni forvard sa bankom i terminski kupi devize za plaćanje doznake po unapred dogovorenom kursu na određeni datum u budućnosti. Time je klijent banke „fiksirao“ kurs po kojem će kupiti devize za svoju doznaku prema inostranstvu i „zatvorio sopstvene devizne pozicije“ i nema potrebu za razmišljanjem o deviznom riziku u toku trajanja deviznog terminskog ugovora. Način izračunavanja terminskog kursa se može predstaviti sledećom formulom (<http://webservices.nbs.rs/FinancialCalculatorOfficeSite/SerCyril/FinancialCalculator/TerminskiKurs.aspx>):

$$T = S \times \frac{1 + \left(\frac{k_2 \times d}{360} \right)}{1 + \left(\frac{k_1 \times d}{360} \right)}$$

T – terminski kurs
 S – tekući (spot) kurs
 k_1 – kamatna stopa na stranu valutu
 k_2 – kamatna stopa na domaću valutu
 d – ročnost transakcije u danima

Budući (terminski) kurs se formira na bazi razlike u kamatnim stopama iz razloga da se ne bi novac u valuti koja poseduje višu kamatnu stopu uložio po višoj kamatnoj stopi, a zatim se za taj okamaćeni novčani iznos kupila druga valuta koja poseduje nižu kamatnu stopu. Pomenuta transakcija bi predstavljala zaradu bez rizika i na ovaj način je sprečena tzv. devizna arbitraža.

Uzećemo za primer da kompanija za tri meseca izmiruje svoju deviznu doznaku prema inostranstvu u iznosu od 100.000 EUR i da želi da se osigura od slabljenja dinara u datom periodu. Opređeljuje se za zaključenje valutnog forvard ugovora sa bankom kojim terminski kupuje EUR za dinare od banke. Pronalazi banku koja je spremna da joj izađe u susret i proda 100.000 EUR za tri meseca. Ako pretpostavimo da je prema podacima NBS tekući kurs EUR/RSD 100, ročnost transakcije 3 meseca, tekuća kamatna stopa na dinare (3m BELIBOR) 8,75%, tekuća kamatna stopa na EUR 0,5% (3m EURIBOR), terminski kurs koji banka nudi kompaniji iznosi 102,0599 dinara za euro. Na taj način se banka obavezuje da će za tri meseca kompaniji prodati 100.000 EUR za 10.205.990 dinara. Na dan izvršenja (za tri meseca) kompanija na svoj devizni račun kod banke dobija iznos od 100.000 EUR i dužna je da joj uplati iznos od 10.205.990 dinara.

Naravno, u ovoj situaciji kompanija mora biti svesna činjenice da je ovim ugovorom eliminisala devizni rizik i zaštitila se od gubitaka usled rasta deviznog kursa, ali je istovremeno eliminisala i mogućnost neplanirane zarade ukoliko bi u trenutku izvršenja obaveze došlo do apresijacije domaće valute (u slučaju da je aktuelni kurs na dan izvršenja niži od iznosa od 102,0599 din za euro). Naime, neto efekat kursnih razlika po osnovu deviznog terminskog ugovora zavisiće od aktuelnog kursa na dan izvršenja. Ukoliko je kurs domaće i strane valute iznad onog koji je ugovoren valutnim forvardom, kompanija je ostvarila pozitivne kursne razlike, jer je kupila stranu valutu po kursu nižem od trenutnog tržišnog kursa i obrnuto. Ipak, važno je nagovestiti da nezavisno od neto efekta kursnih razlika, kompanija eliminiše valutni rizik u toku trajanja deviznog terminskog ugovora, jer je u potpunosti otklonjena neizvesnost promene deviznog kursa, kao i promena vrednosti devizne doznake do datuma izvršenja.

Veoma je važno naglasiti da je cena koju kompanija plaća za eliminisanje ove neizvesnosti propuštena mogućnost zarade usled jačanja domaće valute na datum izmirenja obaveze prema inostranstvu (špekulativni motiv). U slučaju prestanka važenja obaveze koja služi kao osnov za kupovinu deviza preko valutne forvard transakcije, klijent je i dalje u obavezi da kupi devize preko zaključene valutne forvard transakcije. Takođe, u slučaju izmene roka dospeća obaveze koja služi kao osnov za kupoprodaju deviza, nije moguće promeniti rok dospeća zaključene valutne forvard transakcije (<http://ss.raiffeisenbank.rs/code/navigate.aspx?Id=38>). Sa druge strane, pošto kupovinu deviza vrši na unapred dogovoren dan u budućnosti, kompanija poseduje mogućnost da do tog datuma oročava protivvrednost kupljene valute (ukoliko banka ne zahteva polaganje

depozita u iznosu koji je prihvaćen da se isplati prilikom terminske kupovine), upravlja novčanim tokovima iz deviznih transakcija koji postaju predvidivi zahvaljujući unapred ugovorenom kursu u budućnosti, kao i da formira cene svojih proizvoda. Takođe, kompanija u ovakvoj situaciji može ostvariti i povećanje obima prodaje svojih proizvoda, jer se u uslovima neizvesnosti kupci najčešće opredeljuju za one prodavce koji svoju robu fakturišu u dinarima, a znajući kurs unapred, kompanija ima mogućnost da upravo to i uradi bez straha od ostvarenja negativnih kursnih razlika (<http://www.creditagricole.rs/privreda/zastita-od-kursnog-rizika>).

Zaključenjem valutne forvard transakcije, motivi banke se baziraju na ostvarenju određene zarade na datoj transakciji, upravljanju deviznim pozicijama (obezbeđenje one valute koja joj je trenutno neophodna), kao i na izvršenju usluge na zahtev klijenta. Služeći se navedenim primerom, zaključenjem datog ugovora, banka se obavezuje da će nakon proteka tri meseca isplatiti 100.000 eura svom klijentu po kursu 102,0599 dinara za euro. Može se desiti da su zastupljene takve tržišne okolnosti da banka datu količinu deviza, koju po ugovoru mora dostaviti na račun klijenta, plaća po kursu koji je iznad terminskog i time ostvaruje gubitak na datoj transakciji, dok kompanija ostvaruje dobitak i obrnuto. Na bazi razlike u kamatnim stopama domaće i strane valute se projektuje kurs, ali je neizvesno da li će se isti i realizovati. U datom ugovoru jedna strana uvek ostvaruje dobitak, dok je druga na gubitku, jer nastale troškove usled realizovanih negativnih kursnih razlika neko od njih mora snositi. S toga je veoma važno napomenuti i nekoliko specifičnosti u poslovnoj praksi banaka koje se odnose na valutne derivate, a koje nam mogu nagovestiti razloge nezainteresovanosti klijenata za ovakve vrste ugovora. Prilikom formiranja forvard kursa na diferencijal kamatnih stopa banke zaračunavaju i sopstvenu marginu koja iznosi od 0,1% do 0,5% vrednosti transakcije. Margina predstavlja zaradu banke i na bazi nje banka se delimično osigurava od valutnog rizika. Takođe, od klijenata koji su ugovorili forvard transakciju često se zahteva da unapred polože depozit u visini iznosa koji su prihvatili da isplate banci prilikom terminske kupovine. Tri su ključne koristi koje banka u ovom slučaju ostvaruje. Prvo, banka se obezbeđuje da će klijent izvršiti transakciju na dan dospeća. Drugo, sve vreme raspolaže ovim sredstvima i ostvaruje prihod po osnovu kamate, posebno imajući u vidu da klijentu ne plaća kamatu na ovaj depozit. Treće, banka se potpuno osigurava od negativnih kursnih razlika. Naime, ako je banka ugovorila terminsku prodaju evra u budućnosti po ugovorenom kursu, a u međuvremenu evro apresira, banka će prilikom prodaje deviza naplatiti manji iznos i ostvariće gubitak. Međutim, zahvaljujući dobijenom depozitu od klijenta, banka je u

moгуćnosti da u startu kupi utvrđeni iznos strane valute po terminskom (povoljnijem) kursu, čime realizovane negativne kursne razlike bivaju neutralisane realizovanim pozitivnim kursnim razlikama. Takođe, ugovor o terminskoj kupovini sadrži i klauzulu da je klijent u obavezi da u slučaju neizvršenja terminske transakcije plati banci kaznenu naknadu. Na ovaj način banka se osigurava od gubitka po osnovu neplaniranog zatvaranja devizne pozicije. Kaznena naknada se definiše kao razlika nepovoljnijeg tržišnog u odnosu na ugovoreni terminski kurs. Uzevši u obzir sve prethodno navedeno, možemo videti da zaključenjem valutnih forvarda i svopova, banke ugovornim klauzulama u velikoj meri osiguravaju svoju poziciju, trudeći se da ne snose efekte realizovanih negativnih kursnih razlika koje, svakako, jedna od ugovornih strana mora platiti.

Primer valutnog svopa

Pretpostavimo da kompanija trenutno poseduje 100.000 EUR i želi da se zaštiti od rasta kursa EUR/RSD u naredna tri meseca zaključujući valutni svop ugovor sa bankom. Istovremeno, kompaniji su u toku ta tri meseca radi tekućeg poslovanja potrebni dinari. Koristeći se podacima iz prethodnog primera, u ovoj situaciji kompanija prodaje banci 100.000 eura i dobija 10.000.000 dinara, obavezujući se da će za tri meseca otkupiti od banke 100.000 eura po terminskom kursu i time joj uplatiti iznos od 10.205.990 dinara. Kao što je istaknuto i u primeru sa valutnim forvardom, da li će pozitivne kursne razlike ostvariti kompanija ili banka zavisi od trenutnog deviznog kursa nakon realizacije ugovora (na dan izvršenja). Paraktično, svop aranžman predstavlja kombinaciju spot (trenutne) i forvard (terminske) finansijske transakcije.

Kompanija ulazi u valutni svop aranžman sa bankom ukoliko želi da se obezbedi od promene deviznog kursa valute koju trenutno poseduje i valute koja joj je trenutno neophodna. Ako kompanija poseduje stranu valutu koju želi da konvertuje u dinare, a nakon određenog vremenskog perioda želi ponovo da kupi isti iznos strane valute, po isteku svop ugovora potrebno je da za isti iznos strane valute plati više dinara nego što je dobila u prvoj transakciji koja je obuhvatala prodaju strane valute. Ovakva situacija se javlja iz razloga što je u momentu zaključenja ugovora kamatna stopa na dinare viša od kamatne stope na stranu valutu i potrebno je da kompanija usmerava svoje poslovne aktivnosti prema toj unapred dogovorenoj ceni. Takođe, koristeći u tekućem poslovanju dinare iz prve transakcije, kompanija nije imala potrebu da pozajmljuje sredstva od banke u dinarima i da se zadužuje plaćajući pored kamate i dodatne provizije banci. Svop transakcija je omogućila kompaniji da

višak likvidnosti u jednoj valuti iskoristi za izmirenje obaveza u drugoj valuti. U ovoj situaciji valutni svop sem funkcije hedžinga, odnosno obezbeđenja od rizika, igra veoma važnu ulogu i u obezbeđenju likvidnosti kompanije, jer u slučaju deficita domaće valute, kompanija je u mogućnosti da zameni stranu valutu za domaću radi ostvarivanja dnevne likvidnosti, a posle određenog perioda ponovo kupi stranu valutu kako bi izvršila plaćanja prema inostranstvu, otplatila kredit i sl.

Možemo zaključiti da bi za spoljnotrgovinska preduzeća bila idealna situacija ukoliko bi posedovala izbalansirane iznose i termine priliva i odliva deviza, što recimo može biti slučaj kod kompanija koje uvoze repromaterijal, a kasnije izvoze gotove proizvode. Međutim, veoma su retki ovakvi primeri prirodnog deviznog hedžinga,² što uslovljava upotrebu finansijskih derivata. Štiteći se na ovaj način od deviznog rizika, kompanije ostvaruju i bolje kontrolisan poslovni rezultat. Ako kompanija svoju cenu koštanja bazira na trenutno aktuelnom deviznom kursu, a kupovinu deviza obavlja na određeni dan u budućnosti, takva kalkulacija se ne smatra primerenom i doprinosi sticanju pogrešnog utiska o poslovnom rezultatu kompanije. Kalkulacija cene koštanja korišćenjem terminskog kursa se u datom slučaju smatra znatno pouzdanijom.

Kao jedan od razloga za zaštitu od deviznog rizika navodi se i stalan trend depresijacije domaće valute. Promocijom deviznog hedžinga, raste tražnja za finansijskim derivatima od strane kompanija, ali i tražnja za stranom valutom, što podstiče jačanje strane valute u odnosu na domaću. Naime, značajane faktore kod formiranja deviznog kursa ne predstavljaju samo trenutna ponuda i tražnja na spot tržištu. Veliku ulogu igraju i očekivanja budućeg kretanja kursa. Ukoliko dolazi do masovne forvard kupovine deviza to je jasan signal da se u budućnosti očekuje slabljenje domaće valute. Samim tim, učesnici na spot tržištu se uzdržavaju od prodaje deviza, da bi osigurali svoju deviznu poziciju u budućnosti, čime se dodatno utiče na smanjenje ponude, odnosno jačanje strane valute. Sa druge strane, banke moraju u budućnosti da obezbede devize za prodaju, i ukoliko su u pitanju veći iznosi, one će čuvati devize kako bi se osigurale od negativnih kursnih razlika u budućnosti ili će ih kupiti odmah što utiče na veću tražnju i manju ponudu deviza. Dakle, u takvim okolnostima, samo zaključivanje valutnih forvard i svop aranžmana poseduje direktne, momentalne implikacije na devizni kurs.

² Devizni hedžing predstavlja zaštitu od deviznog rizika.

Iskustva banaka i kompanija u Srbiji u vezi sa upotrebom finansijskih derivata

Na bazi kontakata u bankama i kompanijama koje posluju na domaćem tržištu, može se izneti zaključak da su finansijski derivati kao instrumenti zaštite od deviznog rizika dostupni na našem tržištu, ali da ne postoji dovoljno interesovanja za njihovo korišćenje, kako od strane kompanija, tako i od strane samih banaka. Kompanije koje se bave spoljnotrgovinskim poslovanjem pasivno čekaju dan naplate ili plaćanja suočavajući se sa efektima već realizovane tržišne promene. Mnogobrojne domaće kompanije nepovoljna kretanja deviznog kursa jednostavno ukalkulišu u prodajnu cenu svojih proizvoda (obračunavajući prodajnu cenu na bazi višeg očekivanog deviznog kursa domaće i strane valute), štiteći se na taj način od deviznog rizika prebacivanjem negativnih kursnih razlika na krajnje potrošače i time generišući inflaciju.

Sa druge strane, kada ne postoji odgovarajući impuls iz privrede, ni većina domaćih banka nije zainteresovana za sklapanje valutnih forvarda i svopova sa drugim bankama. U prvi plan ističu to da postoji ograničenje špekulativnih aktivnosti banaka, odnosno da njihova ukupna otvorena devizna pozicija na kraju svakog radnog dana dostiže maksimalno 10% kapitala. Sa druge strane, domaće banke ostvaruju pozitivne i negativne kursne razlike koje jedna drugu potiru, pa se i na taj način štite od deviznog rizika. Navode i to da su suočene sa problemom nepoštovanja ugovora o finansijskom derivatu od strane klijenta, koji u situaciji kada na dan izvršenja ugovora aktuelni kurs bude povoljniji od onoga koji je definisan ugovorom, ne žele da ostvare negativne kursne razlike, preračunavajući iznos koji treba da uplate banci po trenutnom tržišnom odnosu domaće i strane valute umesto po već ugovorenom kursu. Takođe, ističe se da čak i kada postoji zainteresovanost banke za zaključenje ugovora i preciziranje terminskog kursa po kojem će u budućnosti razmeniti jednu valutu za drugu, teško je pronaći drugu zainteresovanu ugovornu stranu kojoj će ta transakcija takođe odgovarati. Ova konstatacija govori u prilog tome da u Srbiji ne postoji dovoljno razvijeno tržište finansijskih derivata. Između ostalog, to potvrđuje i devizno tržište u Srbiji koje je „plitko“ i koje mogu poremetiti i relativno mali obimi tražnje ili ponude i dovesti do značajnog kolebanja kursa.

Desetak najvećih banaka, uglavnom sa stranim kapitalom, predstavlja glavne učesnike na deviznom tržištu. U privredi Srbije dominiraju uvoznici i dužnici koji poseduju obaveze sa valutnom klauzulom i u njihovom interesu je da domaća valuta bude što jača, što ne bi bilo dobro na dug rok, jer bi bilo destimulativno za izvoznike i produbilo bi deficit

platnog i trgovinskog bilansa. U poslednjih nekoliko godina javlja se problem depresijacije domaće valute, a odobreni krediti uglavnom sadrže valutnu klauzulu, što usled rasta kursa evra izaziva i rast kreditnih obaveza građana i privrede u dinarima. U Srbiji je zastupljen i visok nivo nezvanične valutne supstitucije koji je dovodi na jedno od vodećih mesta u Jugoistočnoj Evropi prema zastupljenosti depozitne i kreditne evroizacije. Takođe, istraživanja su pokazala da nedostatak razvijenog tržišta derivata može dovesti u nezavidan položaj zemlje koje su opterećene valutnom supstitucijom. Posедуjući obaveze u stranoj valuti, banke su izložene valutnom riziku, ali odobravanjem kredita u stranoj valuti on biva prebačen na kompanije. Na taj način se rizik direktne izloženosti valutnom riziku banke zamenjuje rizikom neispunjenih obaveza od strane klijenata (kreditni rizik), a kao razlozi za to se mogu pronaći u pretpostavkama da banke poseduju averziju prema direktnoj izloženosti valutnom riziku, ali delom i u loše definisanom prudencijalnom nadzoru.³ Time se povećava izloženost ekonomije valutnim i finansijskim krizama, jer generalno posmatrano, kompanije ne primenjuju instrumente zaštite od deviznog rizika. Razvijeno tržište svopova, forvarda i fjučersa bi omogućilo bankama da se osiguraju od valutnog rizika i ne pribegavaju njegovom transferisanju na klijente, kojima u najboljem slučaju, obezbeđuju samo delimičnu zaštitu (Luca, Petrova, 2008: 866-868).

Kada je reč o stranim bankama u Srbiji, upotreba valutnih forvarda i svopova u funkciji zaštite od deviznog rizika je znatno intenzivnija. Strane banke zaključuju forvard i svop aranžmane u svoje ime i za svoj račun sa inostranim bankama kako bi se zaštitile od valutnog rizika, pri čemu su oni prevashodno vezani za tržišta i transakcije sa matičnim kompanijama. One to čine i za račun i u ime svojih klijenata. Karakteristično je da velike strane banke imaju za klijente i velike kompanije čije su transakcije po obimu i vrednosti veoma značajne. U pitanju su uglavnom strane kompanije koje od svojih matičnih kompanija dobijaju naloge o potrebnoj zaštiti od deviznog rizika. Njihove transakcije su veoma izložene negativnom uticaju promene kursa, što može naškoditi poslovnom rezultatu ukoliko se ne primenjuje adekvatan sistem zaštite od deviznog rizika. Male kompanije se ne usuđuju da

³ Svrha prudencijalne (opreznosne) supervizije bankarskog sistema se ogleda u zaštiti deponenata, investitora i akcionara finansijskih institucija od rizika. Podrazumeva uspostavljanje određenih standarda u poslovanju bankarskog sektora koji se tiču obezbeđenja adekvatne visine kapitala, minimalnog nivoa likvidnosti, kao i ograničenja izloženosti rizicima.

koriste navedene instrumente zaštite od rizika, jer nisu dovoljno upućene u iste, nemaju dovoljno poverenja u bankarski sistem i ne žele da špekulišu plašeći se ostvarenja nepovoljnih rezultata.

Imajući u vidu konstantan rast kursa EUR/RSD, banke u Srbiji u najvećem broju slučajeva (oko 90%) zaključuju valutne forvarde u kojima kompanije kupuju devize štiteći se na taj način od depresijacije domaće valute. Na osnovu istraživanja u bankama i kompanijama može se zaključiti da kompanije više pokazuju interesovanje za zaključivanjem valutnih forvarda nego valutnih svopova sa bankama. Takođe, mnogobrojne strane banke zaključuju valutne svopove na dnevnom nivou razmenjujući jednu valutu za drugu na tržištu novca i time obezbeđujući potreban nivo likvidnosti i solventnosti. Na taj način se valutni svopovi ne koriste u funkciji klasičnog finansijskog derivata, jer je u ovakvim situacijama banci isplativije da putem valutnih svopova obezbedi nedostajuću valutu nego da je pozajmljuje i time se zadužuje, a za uzvrat plasira kroz depozite onu valutu koja joj trenutno nije potrebna. Uvek postoji izloženost riziku da pozajmljena sredstva u vidu depozita neće biti vraćena banci od strane klijenata.

Na osnovu iskustava banaka, može se zaključiti da u poslednje vreme kompanije pokazuju malo veće interesovanje za korišćenje finansijskih derivata u svom poslovanju. U uslovima krize, kompanije sve manje žele da rizikuju i žele da poseduju što veću izvesnost u svojim poslovnim poduhvatima. Jedan od razloga koji kod njih izaziva sumnju po pitanju upuštanja u zaključenje valutnih forvard i svop aranžmana sa bankom jeste taj da postoji velika razlika u kamatnim stopama na domaću i stranu valutu koja je u najčešćem broju slučajeva euro. Interesovanje klijenata bi značajno poraslo da je dati kamatni diferencijal manji, jer bi u tom slučaju zaključenje ugovora po kompaniju bilo znatno isplativije. Na primer, prema nekim projekcijama, ukoliko je trenutni kurs EUR/RSD 112 i kompanija odluči da zaključi valutni forvard ugovor sa bankom za period od godinu dana, a imajući u vidu trenutne kamatne stope na dinare i eure, terminski kurs po kojem bi kompanija kupovala stranu valutu nakon godinu dana bi iznosio oko 123 din za euro, što bi kompanije u većini slučajeva tretirale kao neisplativu transakciju.

Uloga NBS u podsticanju razvoja tržišta finansijskih derivata

Istraživanjima NBS se ističe da ukoliko bi bila zastupljena veća upotreba domaće valute u finansijskom sistemu Srbije, kao i usklađenost valutne strukture prihoda i rashoda nebankarskog sektora, stepen finansijske stabilnosti naše zemlje bi bio poboljšana, rizik od promene

deviznog kursa bi bio umanjen, a povećala bi se i efikasnost monetarne politike. NBS od 2010. godine sprovodi intenzivnu kampanju koja je usmerena na promovisanje instrumenata zaštite od deviznog rizika domaćih kompanija, putem koje privrednici treba da se bolje upoznaju sa finansijskim derivatima koji su trenutno dostupni na našem tržištu.

Od decembra 2011. godine primenjuje se nova Odluka o obavljanju poslova sa finansijskim derivatima koja primenu finansijskih derivata čini znatno fleksibilnijom. Kompanije, pored zaključenja forvard ugovora radi hedžinga realnih plaćanja i naplata, sada mogu da ih koriste i za usklađivanje otvorenih deviznih pozicija (na primer u slučaju indeksiranih kredita), a svop ugovore i za upravljanje tokovima priliva/odliva deviznih i dinarskih sredstava. Takođe, omogućeno je i slobodno plaćanje po netingu-prebijanju dugova i potraživanja po poslovima sa finansijskim derivatima ukoliko je to predviđeno ugovorom (http://www.nbs.rs/static/nbs_site/gen/latinica/90/dinarizacija/din_12_11.pdf).

Da bi se podstakao razvoj tržišta međubankarskih valutnih svopova, NBS organizuje jednom nedeljno svop aukcije deviza na kojima nudi bankama zaključivanje svop transakcija na rok do tri meseca. Cilj

Tabela 1.

Svop transakcije NBS u milionima evra, 2011. (kvartalni podaci)

Tromesečje	Svop prodaja deviza u prvom kraku	Svop kupovina deviza u prvom kraku
<i>I</i>	29,5	35,0
<i>II</i>	4,0	44,0
<i>III</i>	35,0	-
<i>IV</i>	111,0	49,0
<i>Ukupno</i>	179,5	128,0

Izvor: NBS, Izveštaj o dinarizaciji finansijskog sistema Srbije, decembar, 2011.

organizovanja ovih aukcija se bazira na podsticanju međubankarske svop trgovine devizama, kao i na razvoju tržišta instrumenata zaštite od deviznog rizika. Aukcionom svop prodajom deviza za dinare obezbeđuje se dodatna euro-likvidnost, dok se aukcionom svop kupovinom deviza obezbeđuje dodatna dinarska likvidnost. Svaka banka kao potencijalni učesnik u deviznim svop aukcijama prijavljuje svop poene koji se javljaju kao razlika između terminskog i spot kursa EUR/RSD i koji ukazuju na razliku u kamatnim stopama na eure i dinare. NBS u jednom trenutku preseca aukciju i određuje koja je to minimalna ponuda koju prihvata i sve banke čije ponude premašuju datu ponudu zaključuju valutni svop ugovor sa NBS (http://www.nbs.rs/internet/cirilica/50/50_5/index.html).

U posljednjem tromesečju 2011. godine NBS je ukupno svop kupila 49 miliona eura, a ukupno svop prodala 111 miliona eura. Takođe, može se konstatovati da su obimi realizacije na svop aukcijama u posljednjem tromesečju bili veći od realizacija zabeleženim u prethodnim tromesečjima.

Tabela 2.

Svop transakcije NBS u milionima evra, 2011. (mesečni podaci)

Mesec	Svop prodaja deviza u prvom kraku	Svop kupovina deviza u prvom kraku
<i>Oktobar</i>	31,0	2,0
<i>Novembar</i>	40,0	17,0
<i>Decembar</i>	40,0	30,0
Ukupno	111,0	49,0

Izvor: NBS, Izveštaj o dinarizaciji finansijskog sistema Srbije, decembar, 2011.

Na osnovu tabele 2 možemo videti da je najveći mesečni iznos svop transakcija ostvaren u decembru prošle godine, kada je NBS svop prodala bankama 40 miliona eura, a od njih svop kupila 30 miliona eura. Na predstavljenim svop aukcijama postoji interesovanje sa obe strane tržišta što podsticajno deluje na razvoj datog segmenta međubankarskog tržišta.

Tabela 3.

Obim ukupne međubankarske trgovine na deviznom tržištu

Datum	Obim trgovine – TERMIN		Obim trgovine – SVOP	
	EUR	USD	EUR	USD
11.02.2011.			9.661.836	13.103.387
03.06.2011.			5.920.082	8.574.642
15.06.2011.			3.000.000	4.326.903
28.06.2011.			3.000.000	4.289.100
30.06.2011.	20.683	30.000	.	.
02.08.2011.			3.000.000	4.272.901
04.08.2011.			2.000.000	2.856.201
12.08.2011.			3.000.000	4.257.899
12.10.2011.			5.000.000	6.813.497
28.10.2011.			1.994.615	2.827.767
22.11.2011.	11.126	15.000		
13.01.2012.			5.000.000	6.435.997

Izvor: NBS, Međubankarsko devizno tržište, Ukupna međubankarska trgovina na deviznom tržištu.

Ipak, uzimajući u obzir veoma važnu činjenicu da NBS često ostvaruje pozitivan finansijski rezultat u datim transakcijama, za banke bi bila isplativija solucija da direktno međusobno trguju bez njenog posredstva.

U tabeli 3 se može sagledati obim ukupnih zaključenih valutnih forvard i svop aranžmana između banaka u periodu od januara 2011. do maja 2012. godine. U januaru 2012. godine je zabeležena poslednja valutna transakcija, pri čemu je udeo zaključenih valutnih svop aranžmana između banaka znatno veći.

Od početka 2010. godine banke gotovo da nisu zabeležile transakcije termenske kupovine deviza od klijenata, dok su transakcije termenske prodaje deviza klijentima od strane banaka zastupljene. Zaključno sa septembrom 2011. godine banke su prodale 795,5 miliona evra sa rokom dospeća dužim od sedam dana, što predstavlja učešće terminskih transakcija od 4,3% u ukupnoj prodaji deviza klijentima od početka 2010. (http://www.nbs.rs/static/nbs_site/gen/latinica/90/dinarizacija/din_09_11.pdf).

Zaključak

Na osnovu analize određenih makroekonomskih indikatora, kao što su rast bruto domaćeg proizvoda, paritet kupovne snage valute, inflacija, kamatne stope, kao i primene različitih postupaka analize istorijskih podataka i uočavanja obrazaca u ponašanju deviznih kurseva na osnovu grafičkog prikaza kretanja kurseva, mogu se uočiti određene tendencije u kretanju kursa domaće i strane valute, ali je nemoguće sa sigurnošću predvideti njegovo kretanje. Usled trenutne monetarne politike NBS koja je usredsređena na objavljivanje ciljne stope inflacije, a samim tim i na uvođenje politike fluktuirajućeg deviznog kursa koja podrazumeva oscilacije deviznog kursa, javlja se potreba da se transakcije koje se obavljaju u stranim valutama osiguraju od nepredvidivosti deviznog kursa. Na osnovu istraživanja primene valutnih forvarda i svopova u bankama i kompanijama, stečen je utisak da je tržište derivata u Srbiji u početnoj fazi razvoja. Banke i velike kompanije u stranom vlasništvu, kao i manji broj domaćih velikih kompanija, intenzivnije koriste valutne forvarde i svopove kao instrumente zaštite od deviznog rizika. U njima su zastupljena posebna odeljenja (tzv. odeljenja trezora), koja su specijalizovana za upravljanje novčanim tokovima i deviznim rizicima. Sa druge strane, domaći privrednici, i pored određenog napretka koji je zabeležen u poslednje vreme, ne primenjuju finansijske derivate u svom poslovanju, oslanjajući se prvenstveno na tradicionalne tehnike upravljanja rizikom. Kod velikog broja kompanija u Srbiji i dalje postoji sumnja u svrsishodnost ugovaranja finansijskih derivata, koja svoju opravdanost pronalazi u visoko definisanom terminskom kursu od strane banaka. Mali pomak u primeni valutnih svopova i forvarda je uslovljen trenutnim kriznim okolnostima u kojima se upotrebom finansijskih

derivata neizvesnost budućih momenata svodi na ravan sadašnjeg i poznatog, ali i aktuelnom kampanjom NBS i novom Odlukom o obavljanju poslova sa finansijskim derivatima. Sa druge strane, veoma je važno sagledati i uzroke finansijske krize koji se dovode u vezu sa tržištem finansijskih derivata. Veliki broj hipotekarnih zajmova, koje su banke odobravale klijentima sa niskim kreditnim rejtingom, je putem sekjuritizacije postao osnov za emitovanje hartija od vrednosti koje su na taj način bile obezbeđenje hipotekom. Cilj je bio da se finansijskim inovacijama, koje obezbeđuju visok prinos i rizik, nelikvidna aktiva učini likvidnom. Međutim, finansijski derivati su emitovani na bazi visokorizičnih stambenih kredita i upravo je kriza na tržištu nekretnina i bila katalizator aktuelne finansijske krize. Smatra se da je odsustvo rizičnih finansijskih derivata predstavljalo jedan od faktora koji su zaštitili Srbiju od udara primarne finansijske krize. Prema podacima Federacije svetskih berzi (World Federation Exchange) finansijska kriza je izazvala značajno usporavanje rasta tržišta derivata od 2008. godine. Takođe, veoma je važno istaći i to da Beogradska berza predstavlja nerazvijeno tržište, na kojem trgovina finansijskim instrumentima u poslednje vreme dostiže svoj minimum. Stoga, razvijanje tržišta finansijskih derivata u Srbiji ipak treba posmatrati sa velikom pažnjom.

Literatura

- Credit Agricole Serbia, *Zaštita od kursnog rizika – Terminska kupoprodaja deviza*, <http://www.creditagricole.rs/privreda/zastita-od-kursnog-rizika>, preuzeto 17.5.2012.
- Kotzé, A. (2011) Foreign Exchange Derivatives: Effective Theoretical and Practical Techniques for Trading, Hedging and Managing FX Derivatives. *Financial Chaos Theory Pty. Ltd.*
<http://www.quantonline.co.za/documents/FxDerivatives%20Fin.pdf>, preuzeto 27.4.2012.
- Luca A., I. Petrova (2008) What drives credit dollarization in transition economies. *Journal of Banking and Finance*, Vol. 32, Issue 5, pp. 858- 869.
- Miškin, S. F. (2006) *Monetarna ekonomija, bankarstvo i finansijska tržišta*. Beograd: Data status.
- Narodna banka Srbije (2011) Izveštaj o dinarizaciji finansijskog sistema Srbije, septembar, str. 2-11.
http://www.nbs.rs/static/nbs_site/gen/latinica/90/dinarizacija/din_09_11.pdf, preuzeto 12.5.2012.

- Narodna banka Srbije (2011) Izveštaj o dinarizaciji finansijskog sistema Srbije, decembar, str. 15-16.
http://www.nbs.rs/static/nbs_site/gen/latinica/90/dinarizacija/din_12_11.pdf, preuzeto 12.5.2012.
- Narodna banka Srbije, Kontrola banaka, Upravljanje rizicima u bankarskom poslovanju, Osnovni pokazatelji poslovanja banaka,
http://www.nbs.rs/internet/latinica/55/55_6/55_6_1.html, 29.4.2012.
- Narodna banka Srbije, Devizni hedžing,
<http://webservices.nbs.rs/FinancialCalculatorOfficeSite/SerCyril/FinancialCalculator/TerminskiKurs.aspx>, preuzeto 11.5.2012.
- Narodna banka Srbije, Bankarski sistem, Devizne svop aukcije EUR/RSD,
http://www.nbs.rs/internet/cirilica/50/50_5/index.html, 20.5.2012.
- Narodna banka Srbije, Međubankarsko devizno tržište, Ukupna međubankarska trgovina na deviznom tržištu,
http://www.nbs.rs/internet/cirilica/50/50_4/50_4_1/50_4_1_1.html, preuzeto 21.5.2012.
- Raiffeisen Banka, Devizno i novčano tržište, Instrumenti za zaštitu od kamatnog i valutnog rizika. Valutni forward,
<http://ss.raiffeisenbank.rs/code/navigate.aspx?Id=38>, 27.5.2012.
- Rashty J., J. O'Shaughnessy (2012) Foreign Currency Forward Contracts and Cash Flow Hedging, *CPA Journal*, Vol. 82 Issue 3, pp. 22-27.
- Steiner, R. (1998) *Mastering Financial Calculations*. Great Britain: Prentice Hall, Financial Times.
- Šoškić, D., B. Živković (2011) *Finansijska tržišta i institucije*. Beograd: CID Ekonomskog fakulteta.
- World Federation of Exchanges (2010) Annual report & Statistics, Derivatives market survey, <http://www.world-world-exchanges.org/files/statistics/excel/WFE2010AR%20final.pdf>, preuzeto 22.5.2012.

Ivana Ostojić

Mogućnost korišćenja valutnih forvarda i svopova u bankama i kompanijama u funkciji zaštite od deviznog rizika

Rezime

Finansijski derivati predstavljaju instrument kako za upravljanje, tako i za zaštitu od rizika učesnika na finansijskom tržištu. Svoju popularnost stiču napuštanjem sistema vođenja fiksnog deviznog kursa i pojave promenljivosti kamatnih stopa. U radu se sagledavaju dva finansijska derivata: valutni forvardi i valutni svopovi. Činjenica je da su banke, kao i kompanije u čijem poslovanju postoje plaćanja i naplate u različitim valutama, izložene riziku promene deviznog kursa. U radu se istražuje na koji način valutni forvardi i valutni svopovi obezbeđuju zaštitu od deviznog rizika i u kojoj meri ih banke i kompanije u Srbiji koriste kao instrument zaštite.

Ključne reči: valutni forvardi, valutni svopovi, hedžing, derivati, devizni rizik

Ivana Ostojić

Possibility of Using Foreign Currency Forwards and Swaps in Banks and Companies in Order to Provide Protection against Foreign Exchange Risk

Summary

Financial derivatives represent means for risk management and protection for those on the financial market. The derivatives grew popular with the abandonment of fixed exchange rate systems and with the appearance of varying interest rates. The paper reviews two kinds of financial derivatives: foreign currency forwards and foreign currency swaps. The fact is that banks and companies whose operations are billing and payment in different currencies are exposed to exchange rate changes. This paper explores how foreign currency forwards and foreign currency swaps provide protection against foreign exchange risk and how many banks and companies in Serbia used them as a hedging instrument.

Key words: foreign currency forwardws, foreign currency swaps, hedging, derivatives, foreign exchange risk

Predrag Petrović

Otvorenost i rast: pregled rezultata empirijskih istraživanja

Uvod

Naučna javnost je u popriličnoj meri polarizovana po pitanju uticaja otvorenosti nacionalnih privreda na ekonomski rast. Iako među istraživačima preovlađuje stav o pozitivnom karakteru pomenute veze, nesuglasice su više nego očigledne. Veliki broj ekonomista smatra da otvorenije ekonomije rastu dinamičnije, dok preostali zagovaraju stav da nema dovoljno dokaza za ovakav zaključak. S druge strane, ekonomska teorija potkrepljuje tvrdnju da spoljnotrgovinska liberalizacija stimuliše ekonomski rast, s tim što postoje nedoumice oko toga da li je ovaj efekat privremen ili trajan. Prema nekima postoji čak i mogućnost da spoljnotrgovinska liberalizacija učini rast nacionalnih privreda tromijim.

Nedostatak čvrstih i ubedljivih nalaza rigidno povlači liniju razgraničenja između onih koji smatraju da je posmatrani uticaj pozitivan i visok, i onih koji zastupaju stav da uticaja uopšte nema. Na osnovu istraživanja koja su korišćena tokom pisanja ovog teksta stiče se utisak da su manje i siromašnije zemlje, zbog oskudnosti resursa, tehnološkog zaostajanja i ograničenog potencijala rasta domaćeg tržišta, sklonije izvozno orijentisanim strategijama. Mišljenje autora ovih redova jeste da stav o pozitivnom uticaju ipak dominira. No, da se ne bismo previše oslanjali na percepciju autora, osvrnimo se na rezultate poznatih istraživanja.

Jedno od njih svakako jeste istraživanje uticaja međunarodne trgovine na životni standard (Frankel i Romer, 1996; Frankel i Romer, 1999: 379-399). Tokom analize se pošlo od činjenice da stepen otvorenosti zemalja nije egzogeno determinisan, te da problem endogenosti treba rešiti pažljivim izborom instrumentalnih promenljivih. To je učinjeno po uzoru

na gravitacioni model, ocenjivanjem komponente otvorenosti koja je posledica dejstva geografskih faktora. Drugim rečima, trgovina determinisana geografskim karakteristikama najverovatnije ima egzogeni karakter, odnosno ne zavisi od drugih determinanti dohotka, pa time ne može biti korelisana sa slučajnom greškom u njegovoj jednačini. Rezultati ovog istraživanja konzistentni su, uzimajući u obzir čitav uzorak i sve korišćene specifikacije, i pokazuju da povećanje odnosa uvoza i izvoza prema BDP-u za jedan procentni poen povećava *per capita* dohodak za najmanje 1,5% i to na dva načina: podsticanjem faktorske akumulacije i povećanjem outputa za dati nivo faktorske akumulacije.

Empirijsko istraživanje uticaja otvorenosti na ekonomski rast Čilea u vremenskom periodu 1960-1998. godine pokazuje da je liberalizacija spoljne trgovine uticala na rast realnog BDP-a posredstvom kanala investicija (akumulacije kapitala). Osim toga, spoljnotrgovinska liberalizacija je imala značajan uticaj na rast faktorske produktivnosti, pri čemu faktorska produktivnost nije kointegrisana sa rastom realnog BDP-a.

Prilikom testiranja uticaja otvorenosti na ekspanziju zemalja Istočne Azije došlo se do sličnih rezultata (Frankel, Romer i Cyrus, 1996). Problem endogenosti rešen je slično kao u prvobitno navedenom radu, upotrebom varijabli gravitacionog modela kao instrumentalnih promenljivih. Respektujući stavove Grosmana i Helpmana da se transmisija tehnološkog razvoja od razvijenih ka zemljama u razvoju obavlja jednako posredstvom izvoza i uvoza, u obzir su uzeta oba spoljnotrgovinska agregata. Istraživanje je u zavisnosti od dostupnosti podataka obuhvatilo od 100 do 123 zemlje u periodu 1960-1985. godine. Ocene dobijene metodom instrumentalnih varijabli veće su nego ocene dobijene metodom običnih najmanjih kvadrata. Rast otvorenosti za 1% utiče na promenu *per capita* dohotka za 0,34%. Osim toga, procenjeno je da kretanje od potpuno zatvorene privrede ka privredi čije učešće trgovine u BDP-u iznosi 200% podrazumeva rast BDP od oko 68%. Prema rezultatima pojedinačnih istraživanja, otvorenost ima veoma snažan uticaj u većini zemalja, naročito u Hong Kongu i Singapuru.

Još jedno istraživanje sprovedeno metodom običnih najmanjih kvadrata na uzorku od 74 zemlje u periodu 1960-1990. godine pokazuje da je visoka spoljna orijentacija uticala na ubrzanje rasta (Dowrick, 1994). Uticaj projektovane otvorenosti u izvesnoj meri se reflektuje kroz

kanal investicija. Budući da izostavljanje zemalja sa veoma velikom otvorenošću i brzim rastom (Hong Kong i Singapur) i malom otvorenošću i sporim rastom (Urugvaj i Argentina) ne utiče mnogo na izračunatu ocenu i njenu statističku značajnost, postojanost dobijenih rezultata teško se može dovesti u pitanje.

Do sličnih zaključaka došlo se i proučavanjem trgovine severa i juga (Falvey, Foster i Greenaway, 2001). Ono je zasnovano na teorijama endogenog rasta prema kojima zemlje uvoznice, mahom zemlje u razvoju, ostvaruju velike koristi od uvoza kapitalnih dobara, intermedijarnih dobara i tehnologije iz razvijenih zemalja. Istraživanje je započeto tako što je najpre konstruisan model u kome se kao determinante uvoza pojavljuju faktorska raspoloživost uvoznika i različite gravitacione promenljive. Nakon toga, formulisane su mere otvorenosti bazirane na odstupanju stvarnog od modelom ocenjenog uvoza. Dobijeni rezultati pokazali su da otvorenost vrši značajan pozitivan uticaj na ekonomski rast juga, pri čemu je otkrivena veza robusna, jer su izračunati regresioni koeficijenti pozitivni i statistički značajni, bez obzira na korišćenu meru otvorenosti i specifikaciju modela.

Takođe, ukidanje spoljnotrgovinskih barijera od strane razvijenih zemalja i te kako bi podstaklo rast zemalja u razvoju (Romalis, 2003). Ukoliko bi samo SAD eliminisale ostatak spoljnotrgovinskih barijera na uvoz iz zemalja u razvoju, dohodak nekih najsiromašnijih regiona sveta porastao bi u roku od 15 godina do 14%.

Trgovina je značajan argument rasta i u zemljama u razvoju (Dollar i Kraay, 2001). Analiziranjem zemalja za koje je karakteristično snažno smanjenje carinskih stopa i dinamičan rast međunarodne trgovine došlo se do rezultata koji ukazuju na snažan pozitivan uticaj spoljne trgovine na ekonomski rast. Ubrzanje ekonomskog rasta u proseku se proporcionalno transmituje na rast dohotka siromašnih. Budući da su Kina i Indija obuhvaćene uzorkom na kojem je vršeno istraživanje, dobijeni rezultati se odnose na više od polovine stanovništva svih zemalja u razvoju.

Pojedini nalazi, oslanjajući se na Krugmanov model tehnološkog jaza, ukazuju na to da uticaj otvorenosti na sektorsku produktivnost zavisi od potencijala rasta posmatranog sektora (Choudhri i Hakura, 2000). Naime, ukoliko je reč o sektoru sa niskim potencijalom rasta, povećanje međunarodne trgovine ima mali ili nikakav uticaj na rast produktivnosti.

Ujedno, rast uvozne konkurencije u sektorima sa srednjim rastom produktivnosti ima značajan pozitivan uticaj, dok ekspanzija izvoza u sektorima sa visokim rastom produktivnosti vodi ka njegovom ubrzanju. Ovi efekti su ocenjeni na uzorku od 44 zemlje u periodu 1970-1993. godine.

Ipak, uprkos brojnim ekonometrijskim studijama i važnim teorijskim saznanjima o prirodi interakcije otvorenosti i rasta, još uvek smo opterećeni velikim nedoumicama. Shodno tome, postoje mišljenja da uticaj trgovine na ekonomski rast zavisi od stepena regulisanosti nacionalnih privreda (Bolaky i Freund, 2006). Dugoročno posmatrano, u snažno regulisanim privredama ovaj uticaj ili ne postoji ili je negativan.

Pozitivna veza između otvorenosti i ekonomskog rasta mogla bi poticati i od pogrešnih specifikacija modela, ali i od upotrebe mera otvorenosti koje su korelisane sa drugim determinantama rasta (Rodrik i Rodriguez, 2001). Zagovornici ovakvog stava ne tvrde da je poželjan spoljnotrgovinski protekcionizam, ali osporavaju pozitivan uticaj spoljnotrgovinske liberalizacije.

Strategije privrednog razvoja koje se oslanjaju na izvoznu orijentaciju nisu previše poželjne (Moon, 1997). Indikatori koji bi trebalo da rasvetle odnos kreatora ekonomske politike prema spoljnotrgovinskoj liberalizaciji više predstavljaju pokazatelje politike efektivnog uticaja na realno formiranje cena. Prema tome, odgovarajuća preporuka za nosioce ekonomske politike bila bi da ne insistiraju na otvorenoj privredi i rastu izvoza po svaku cenu, već da oblikuju razvoj u skladu sa koherentnom politikom, bez obzira na relativnu ravnotežu između izvoznih sektora i onih koji proizvode nerazmenjiva dobra. Takođe, budući da ne postoji opšteprihvaćen indikator kojim bi se kvantifikovao stepen orijentisanosti ekonomske politike na izvoz, rezultate o pozitivnoj vezi treba prihvatiti sa oprezom. U prilog ove teze ide činjenica da upotreba alternativnih pokazatelja otvorenosti produkuje sasvim različite rangove zemalja.

Prema nekim autorima smanjenje siromaštva uglavnom zavisi od rasta prosečnog per capita dohotka. Trgovinska liberalizacija je važna determinanta ekonomskog rasta, ali nema nadprosečan uticaj na standard najsiromašnijih zemalja (Krueger i Berg, 2003). Drugim rečima, dohodak najsiromašnijih raste proporcionalno rastu prosečnog dohotka. Dokazi o pozitivnom uticaju otvorenosti na ekonomski rast i siromaštvo podložni su kritici zbog činjenice da otvorenost nije izolovana od drugih mera

ekonomske politike koje se primenjuju zajedno sa trgovinskom liberalizacijom. Stoga, ne treba precenjivati značaj trgovine, jer je ona samo jedna od determinanti ekonomskog rasta.

Konačno, ključni razlog neslaganja ekonomista krije se možda u različitom poimanju koncepta otvorenosti (Baldwin, 2000; Baldwin, 2003). U nekim slučajevima akcenat se stavlja ne samo na spoljno-trgovinske barijere, već i na devizni kurs, monetarnu i fiskalnu politiku, što unosi dodatnu konfuziju. Ukoliko je privreda uravnotežena otvorenost može stimulatивно delovati na ekonomski rast, dok u uslovima neravnoteže ona može biti odgovarajuća u određeno vreme i pod posebnim okolnostima. Dakle, pozitivan uticaj na privredni rast ima jedino smanjenje spoljnotrgovinskih barijera u kombinaciji sa stabilnim i nediskriminatornim sistemom deviznog kursa, promišljenom monetarnom i fiskalnom politikom i nekorumpiranom administracijom.

Nekoliko ključnih problema koji figurišu tokom istraživanja ove veze generišu većinu pomenutih kontroverzi. Na primer, veliki broj empirijskih istraživanja zasnovan je na uzorku podataka preseka, potpuno apstrahujući vremensku dimenziju uticaja, što ne daje nikakav doprinos određivanju njegove trajnosti. Takođe, u mnogim studijama testiran je direktan uticaj otvorenosti na rast, što nije u skladu sa teorijom. Ni neoklasični ni endogeni modeli rasta ne sugerišu ovakav uticaj (Nowak-Lehmann, 2003: 35). Sve teorije rasta počivaju na indirektnoj vezi. Shodno tome, otvorenost utiče na privredni rast ili posredstvom akumulacije kapitala ili preko rasta totalne faktorske produktivnosti (TFP) (Nowak-Lehmann, 2003: 35). Osim toga, postoje i problemi prilikom izbora pokazatelja kojim će se kvantifikovati otvorenost. U teoriji, kao i u empirijskim istraživanjima, još uvek ne postoji opšteprihvaćena mera otvorenosti, te se istraživači služe velikim brojem indikatora. Njihova raznovrsnost stvara popriličnu konfuziju i neretko, sasvim očekivano, vodi ka potpuno različitim nalazima. Tako recimo u nekim istraživanjima zemlje koje su kategorisane kao otvorene prema jednom indikatoru bivaju kategorisane kao zatvorene prema drugom i to u pet od ukupno petnaest slučajeva (Nowak-Lehmann, 2003: 35). Imajući u vidu pomenute manjkavosti uopšte ne čudi to što su rezultati empirijskih analiza veoma često kontradiktorni.

Takođe, u teoriji ne postoji jedinstven i celovit model koji inkorporira sve relevantne determinante privrednog rasta. Mnogi modeli endogenog i

egzogenog rasta počivaju na velikom broju promenljivih koje je prilikom empirijskih istraživanja veoma teško, ako ne i nemoguće, u potpunosti obuhvatiti. Njihova raznovrsnost u velikoj meri otežava sintezu postojećih rezultata i zauzimanje jednog sveukupnog, zajedničkog i opšteprihvaćenog stava o tome šta sve utiče na privredni rast i kakav je karakter tog uticaja. Takođe, ova šarolikost generiše ozbiljne probleme prilikom testiranja robusnosti postojećih empirijskih nalaza, onemogućavajući istraživače da tokom ispitivanja uticaja nekog konkretnog faktora kontrolišu sve preostale uticaje. Prirodna posledica svega pomenutog jeste visok stepen konfuzije i relativno nizak stepen poverenja u dosadašnja otkrića.

Ovaj rad je sačinjen iz četiri dela i obuhvata skraćeni prikaz rezultata već postojećih autorovih istraživanja. U prvom delu smo pokušali da izložimo osnovne konture modela na kojima je zasnovano naše istraživanje. Najvažnije informacije o podacima koje smo koristili tokom analize prikazali smo u drugom delu rada. U trećem delu smo izložili rezultate empirijskog istraživanja, nakon čega smo, u poslednjem delu rada, izveli najvažnije zaključke.

Ekonometrijski modeli

Imajući u vidu da je ovaj rad simbioza dva autorova fundamentalna istraživanja, neophodno je u osnovnim crtama objasniti suštinu modela na kojima je analiza zasnovana. Iz radova koje smo izložili u uvodnom delu može se zaključiti da se određene poteškoće prilikom ocenjivanja uticaja spoljne trgovine na dohodak mogu dovesti u vezu sa problemom endogenosti, odnosno sa narušavanjem pretpostavke da su objašnjavajuće promenljive egzogeno determinisane. Endogeni regresori se manifestuju u njihovoj korelisanosti sa slučajnom greškom. Ukoliko ovaj problem zaista postoji, primena metoda običnih najmanjih kvadrata (ONK) ne predstavlja adekvatan metodološki okvir.

Postoji veoma ozbiljna sumnja da spoljna trgovina nije egzogena varijabla, već da istovremeno utiče na dohodak, ali i zavisi od njega. Zbog toga bi primena metoda ONK mogla generisati pristrasne i nekonzistentne ocene i navesti istraživača na pogrešan zaključak (Frankel i Romer, 1996: 1). Drugim rečima, zemlje koje imaju veliki dohodak, nezavisno od spoljne trgovine, mogu trgovati više. U tom slučaju zavisna

promenljiva je trgovina, a objašnjavajuća dohodak, što ukazuje na endogenost trgovine.

Ovaj problem se rešava uvođenjem instrumentalnih varijabli (IV), izračunatih metodom dvostepenih najmanjih kvadrata (2SLS). Ukratko, ovaj metod podrazumeva da se u prvoj fazi regresira endogena objašnjavajuća promenljiva u odnosu na tzv. *instrumentalne varijable* koje su egzogene u odnosu na originalnu zavisnu promenljivu, odnosno koje nisu pod uticajem njenih preostalih odrednica. Nakon toga se ocenjena vrednost iz prvostepene regresione jednačine koristi kao egzogena objašnjavajuća promenljiva u drugostepenoj jednačini dohotka. Obe jednačine se ocenjuju metodom ONK i podrazumevaju zadovoljenost svih uobičajenih pretpostavki klasičnog linearnog regresionog modela.

Prvi korak jeste ocenjivanje prvostepene jednačine bilateralne otvorenosti, polazeći od modela sa sledećom specifikacijom (Frankel i Romer, 1996: 6):

$$\ln(T_{ij}/BDP_i) = b_0 + b_1 \ln(D_{ij}) + b_2 \ln(S_i) + b_3 \ln(S_j) + \varepsilon_{ij}, \quad (1.1)$$

gde varijable T_{ij} , BDP_i , D_{ij} , S_i i S_j , respektivno predstavljaju obim spoljnotrgovinske razmene između zemalja i i j , bruto domaći proizvod zemlje i , distancu između glavnih gradova zemalja i i j , veličinu zemlje i i veličinu zemlje j . Veličina zemalja kvantifikovana je na dva načina i to ukupnom populacijom i površinom.

Imajući u vidu da ovaj model izostavlja značajne informacije o geografskoj komponenti spoljne trgovine, tokom istraživanja koristili smo i prošireni model Frenkla i Romera (Frankel i Romer, 1996: 7):

$$\begin{aligned} \ln(T_{ij}/BDP_i) = & b_0 + b_1 \ln(D_{ij}) + b_2 \ln(P_i) + b_3 \ln(A_i) + b_4 \ln(P_j) \\ & + b_5 \ln(A_j) + b_6 (L_i + L_j) + b_7 (B_{ij}) + b_8 \\ & B_{ij} \ln(D_{ij}) + b_9 B_{ij} \ln(P_i) + b_{10} B_{ij} \ln(A_i) + b_{11} \\ & B_{ij} \ln(P_j) + b_{12} B_{ij} \ln(A_j) + b_{13} B_{ij} (L_i + L_j) + \varepsilon_{ij}, \end{aligned} \quad (1.2)$$

gde smo sa P i A označili populaciju i površinu posmatrane zemlje (i ili j), dok su efekat zajedničke granice i okruženost zemlje kopnom respektivno modelirani veštačkim promenljivim B_{ij} , L_i i L_j . U model je uvedeno ograničenje da su koeficijenti uz veštačke promenljive L_i i L_j jednaki, što ne utiče značajno na rezultate istraživanja (Frankel i Romer, 1996: 7). Dakle, promenljiva B_{ij} uzima jediničnu vrednost kada zemlje i i

j imaju zajedničku kopnenu granicu, odnosno nultu vrednost kada se zemlje ne graniče. Takođe, promenljive L_i i L_j uzimaju jedinične vrednosti ukoliko su zemlje i i j okružene kopnom, to jest nulte vrednosti ukoliko postoji izlaz na more ili okean. Model (1.2) jeste modifikacija modela (1.1) i to u nekoliko pravaca. Prvo, u model su simultano uključene dve varijable veličine – populacija i površina. Drugo, obuhvaćen je veoma važan uticaj zajedničke granice i okruženosti kopnom. Konačno, uvedene su i varijable interakcije sa zajedničkom granicom zbog činjenice da se uticaj pojedinih objašnjavajućih promenljivih može razlikovati ukoliko se zemlje graniče. Metodološki gledano, statistička značajnost interakcije sa varijablom B_{ij} znači da se menja vrednost regresionog parametra uz posmatranu promenljivu ukoliko postoji zajednička granica.¹

Pošto smo ocenili prikazane jednačine, pribegli smo izračunavanju ocenjenih vrednosti otvorenosti koje ćemo koristiti kao zamenu za stvarnu otvorenost u drugostepenoj regresionoj jednačini *per capita* dohotka. Ova procedura najpre podrazumeva primenu ocenjenih modela na podacima proširenog uzorka koji inkorporira 51 zemlju.² Nakon toga sledi antilogaritmovanje dobijenih vrednosti i njihovo sumiranje za svaku zemlju pojedinačno po svim spoljnotrgovinskim partnerima koji su obuhvaćeni uzorkom. Dakle, primenom ocenjenih regresija dobija se:

$$\ln(T_{ij}/BDP_i) = \hat{B}X, \quad (1.3)$$

gde B predstavlja vektor regresionih koeficijenata (b_0, b_1, b_2, \dots), a X vektor objašnjavajućih promenljivih u modelima (1.1) i (1.2). Izračunate vrednosti su prirodni logaritmi bilateralnih indikatora otvorenosti, zbog čega ih je neophodno antilogaritmovati, tako da je:

$$ocT_{ij}/BDP_i = \text{EXP}(\hat{B}X). \quad (1.4)$$

Ocenjivanje uticaja otvorenosti na *per capita* dohodak zahteva sumiranje rezultata (1.4) po svim zemljama označenim sa j , odnosno:

¹ Prikazani modeli ocenjeni su na osnovu podataka preseka za 2007. godinu koji se odnose na 27 zemalja članica Evropske unije (EU) i Srbiju. Uklanjanjem parova zemalja čija je trgovina jednaka nuli formirali smo uzorak od 736 opservacija podataka.

² Osim 27 zemalja članica EU i Srbije ovaj uzorak obuhvata: BiH, Crnu Goru, Makedoniju, Rusku federaciju, SAD, Kanadu, Japan, Kinu, Meksiko, Tursku, Norvešku, Indiju, Ujedinjene Arapske Emirate, Republiku Koreju, Australiju, Ukrajinu, Hong Kong, Švajcarsku, Brazil, Singapur, Alžir, Južnoafričku Republiku i Libiju.

$$T_i = \sum_{j \neq i} ocT_{ij} / BDP_i \quad (1.5)$$

Ovako dobijena veličina predstavlja konstruisanu otvorenost zemlje i koju ćemo koristiti kao objašnjavajuću promenljivu u jednačini dohotka, čiji je polazni oblik:

$$\ln(Y_i) = c_0 + c_1 T_i + c_2 \ln(P_i) + c_3 \ln(A_i) + \epsilon_i \quad (1.6)$$

Promenljive Y_i , P_i i A_i respektivno označavaju *per capita* BDP, populaciju i površinu zemlje i . Kako bismo kontrolisali uticaj veličine na otvorenost u model smo uključili populaciju i površinu (Frankel i Romer, 1996: 18-19).

Drugi deo istraživanja odnosi se na uticaj otvorenosti na ekonomski rast Srbije. Ova analiza zasnovana je na testiranju kointegracije odgovarajućih vremenskih serija. Polazi se od toga da shodno teorijama ekonomskog rasta spoljnotrgovinska liberalizacija (otvorenost) može jedino indirektno uticati na stopu dugoročnog privrednog rasta i to: (a) posredstvom akumulacije kapitala i (b) posredstvom rasta totalne faktorske produktivnosti koji reprezentuje tehnički progres. Empirijsku zasnovanost prvog kanala testirali smo oslanjajući se na AK model (Nowak-Lehmann, 2003: 37-38). Proizvodna funkcija u ovom modelu ima sledeći oblik:

$$Y_t = AKt \quad (1.7)$$

gde (Y) predstavlja realnu vrednost bruto domaćeg proizvoda (BDP), (A) nivo tehnologije (faktorsku produktivnost) koji je konstantan, (K) najšire shvaćen stok kapitala (fizičkog i ljudskog) u realnom izrazu, a (t) vreme. Nakon matematičkog sređivanja dolazimo do najvažnije jednačine:

$$\Delta k/k = iA - \delta = \Delta Y/Y \quad (1.8)$$

gde smo sa (k) označili stok fizičkog kapitala, (i) predstavlja stopu investicija u ukupan (fizički i ljudski) kapital, a (δ) stopu amortizacije (Petrović, 2012: 179). Prvi kanal uticaja otvorenosti na ekonomski rast testiran je u dve faze. Prvu fazu čini testiranje uticaja rasta kapitalnog stoka na stopu privrednog rasta, dok se u drugom delu istraživanja ispituje uticaj varijabli otvorenosti na rast kapitalnog stoka.

Empirijsko testiranje uticaja otvorenosti na privredni rast posredstvom rasta totalne faktorske produktivnosti (TFP) (drugi kanal) nameće izvesne tehničke probleme. Naime, ovaj deo istraživanja, kao i prethodni, sastoji se iz dva dela: (a) testiranja uticaja rasta TFP na ekonomski rast i (b) testiranja uticaja varijabli otvorenosti na rast TFP. Za izvođenje ovakvog poduhvata neophodna nam je vremenska serija rasta TFP koju moramo da izvedemo. Rearanžiranjem Kob-Daglas-ove proizvodne funkcije sa konstantnim prinosima na obim:

$$Y(t) = A(t) K_{(t)}^{\alpha} L_{(t)}^{1-\alpha} \quad (1.9)$$

u kojoj (Y) predstavlja ukupnu proizvodnju u čitavoj privredi (BDP), (K) angažovani stok kapitala, (L) broj zaposlenih, (A) totalnu faktorsku produktivnost, (α) konstantnu elastičnost proizvodnje u odnosu na angažovani kapital i (t) vreme dolazimo do ključne jednačine:

$$WTFP = WY - \alpha WK - (1 - \alpha)WL \quad (1.10)$$

gde (WY), (WK), (WL) i ($WTFP$) respektivno označavaju kontinuelne stope rasta BDP-a, kapitala, zaposlenosti i totalne faktorske produktivnosti (Petrović, 2012: 181). Ova relacija omogućava nam da u pomenute dve faze testiramo uticaj otvorenosti na ekonomski rast posredstvom rasta TFP.

Podaci

Podatke koji su upotrebljeni za empirijsko istraživanje pribavili smo iz različitih izvora. Što se tiče prvog dela istraživanja podatke o bilateralnim trgovinskim tokovima preuzeli smo sa veb stranica Eurostata i RZS (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>; <http://webrzs.stat.gov.rs/axd/index.php>). Rastojanje između glavnih gradova pronašli smo na: <http://www.geobytes.com/citydistancetool.htm>. Konačno, sve preostale podatke korišćene u prvom delu istraživanja preuzeli smo sa veb stranice Svetske banke – Worldbank: (<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/DATASTATISTICS/0,,menuPK:232599~pagePK:64133170~piPK:64133498~theSitePK:239419,00.html>).

Sve relevantne informacije o vremenskim serijama na kojima se zasniva istraživanje za Srbiju prikazali smo u sledećoj tabeli.

Tabela 1.

Varijable koje smo koristili tokom empirijskog istraživanja za Srbiju

Varijabla	Opis i konstrukcija	Oznaka	Izvor
Indeks realnog efektivnog deviznog kursa	Indeks realnog efektivnog deviznog kursa (kraj decembra 2004=100) za period jan. 2005-dec. 2009. izglračan Hodrik-Preskotovim filterom. Indeks iznad 100 ukazuje na aprecijaciju.	HPREDK	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://www.nbs.rs/export/inter-net/cirilica/80/index.html
	Indeks realnog efektivnog deviznog kursa (kraj decembra 2004=100) za period jan. 2005-dec. 2009. izglračan Holt-Vintersovim metodom. Indeks iznad 100 ukazuje na aprecijaciju.	REDKSM	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://www.nbs.rs/export/inter-net/cirilica/80/index.html
	Indeks realnog efektivnog deviznog kursa (kraj decembra 2004=100) za period jan. 2005-dec. 2009. izglračan metodom dvostrukog izglračavanja. Indeks iznad 100 ukazuje na aprecijaciju.	REDKD	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://www.nbs.rs/export/inter-net/cirilica/80/index.html
Medugodišnji rast odnosa spoljnotrgovinske razmene i BDP-a	Medugodišnje stope rasta količnika spoljnotrgovinske razmene (izvoz + uvoz roba i usluga) i BDP-a za period jan. 2005-dec. 2009. koje su dobijene vremenskim dezagregiranjem godišnjih stopa rasta primenom programskog paketa ECOTRIM. Ovako dobijena vremenska serija izglračana je Hodrik-Preskotovim filterom. Izvoz i uvoz roba i usluga kao i BDP originalno su izraženi u konstantnim dolarima za 2000. god.	HPWTRGBDP	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://databank.worldbank.org/ddp/home.do#ranking
	Medugodišnje stope rasta količnika spoljnotrgovinske razmene (izvoz + uvoz roba i usluga) i BDP-a za period jan. 2005-dec. 2009. koje su dobijene vremenskim dezagregiranjem godišnjih stopa rasta primenom programskog paketa ECOTRIM. Ovako dobijena vremenska serija izglračana je Holt-Vintersovim metodom. Izvoz i uvoz roba i usluga kao i BDP originalno su izraženi u konstantnim dolarima za 2000. god.	WTRGBDPSM	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://databank.worldbank.org/ddp/home.do#ranking
	Medugodišnje stope rasta količnika spoljnotrgovinske razmene (izvoz + uvoz roba i usluga) i BDP-a za period jan. 2005-dec. 2009. koje su dobijene vremenskim dezagregiranjem godišnjih stopa rasta primenom programskog paketa ECOTRIM. Ovako dobijena vremenska serija izglračana je metodom dvostrukog izglračavanja. Izvoz i uvoz roba i usluga kao i BDP originalno su izraženi u konstantnim dolarima za 2000. god.	WTRGBDPD	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://databank.worldbank.org/ddp/home.do#ranking

Varijabla	Opis i konstrukcija	Oznaka	Izvor
Medugodišnji rast BDP-a	Međugodišnje stope rasta BDP-a za period januar 2005-decembar 2009. koje su dobijene vremenskim dezagregiranjem godišnjih stopa rasta primenom programskog paketa ECOTRIM. Ovako dobijena vremenska serija izglučana je Hodrik-Preskotovim filterom. BDP je originalno iskazan u konstantnim dolarima za 2000. god.	HPWBDP	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://databank.worldbank.org/ddp/home.do#ranking
	Međugodišnje stope rasta BDP-a za period jan. 2005-dec. 2009. koje su dobijene vremenskim dezagregiranjem godišnjih stopa rasta primenom programskog paketa ECOTRIM. Ovako dobijena vremenska serija izglučana je Holt-Vintersovim metodom. BDP je originalno iskazan u konstantnim dolarima za 2000. god.	WBDPSM	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://databank.worldbank.org/ddp/home.do#ranking
	Međugodišnje stope rasta BDP-a za period jan. 2005-dec. 2009. koje su dobijene vremenskim dezagregiranjem godišnjih stopa rasta primenom programskog paketa ECOTRIM. Ovako dobijena vremenska serija izglučana je metodom dvostrukog izglučavanja. BDP je originalno iskazan u konstantnim dolarima za 2000. god.	WBDDPD	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://databank.worldbank.org/ddp/home.do#ranking
Medugodišnji rast stoka fizičkog kapitala	Međugodišnje stope rasta bruto domaćih investicija za period jan. 2005-dec. 2009. koje su dobijene vremenskim dezagregiranjem godišnjih stopa rasta primenom programskog paketa ECOTRIM. Ovako dobijena vremenska serija izglučana je Hodrik-Preskotovim filterom.	HPWK	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://databank.worldbank.org/ddp/home.do#ranking
	Međugodišnje stope rasta bruto domaćih investicija za period jan. 2005-dec. 2009. koje su dobijene vremenskim dezagregiranjem godišnjih stopa rasta primenom programskog paketa ECOTRIM. Ovako dobijena vremenska serija izglučana je Holt-Vintersovim metodom.	WKSM	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://databank.worldbank.org/ddp/home.do#ranking
	Međugodišnje stope rasta bruto domaćih investicija za period jan. 2005-dec. 2009. koje su dobijene vremenskim dezagregiranjem godišnjih stopa rasta primenom programskog paketa ECOTRIM. Ovako dobijena vremenska serija izglučana je metodom dvostrukog izglučavanja.	WKD	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://databank.worldbank.org/ddp/home.do#ranking

Varijabla	Opis i konstrukcija	Oznaka	Izvor
Međugodišnji rast stoka fiksnog fizičkog kapitala	Međugodišnje stope rasta bruto domaćih fiksnih investicija za period jan. 2005-dec. 2009. koje su dobijene vremenskim dezagregiranjem godišnjih stopa rasta primenom programskog paketa ECOTRIM. Ovako dobijena vremenska serija izglučana je Hodrik-Preskotovim filterom.	HPWFK	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://databank.worldbank.org/ddp/home.do#ranking
	Međugodišnje stope rasta bruto domaćih fiksnih investicija za period jan. 2005-dec. 2009. koje su dobijene vremenskim dezagregiranjem godišnjih stopa rasta primenom programskog paketa ECOTRIM. Ovako dobijena vremenska serija izglučana je Holt-Vintersovim metodom.	WFKSM	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://databank.worldbank.org/ddp/home.do#ranking
	Međugodišnje stope rasta bruto domaćih fiksnih investicija za period jan. 2005-dec. 2009. koje su dobijene vremenskim dezagregiranjem godišnjih stopa rasta primenom programskog paketa ECOTRIM. Ovako dobijena vremenska serija izglučana je metodom dvostrukog izglučavanja.	WFKD	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://databank.worldbank.org/ddp/home.do#ranking
Prirodni logaritam proizvodnje po zaposlenom	Prirodni logaritam količnika BDP-a i broja zaposlenih za vremenski period jan. 2005-dec. 2009. Vremenske serije BDP-a i broja zaposlenih dobijene su dezagregiranjem vremenskih serija na godišnjem nivou primenom programskog paketa ECOTRIM. Vremenska serija BDP-a iskazana je u konstantnim dolarima za 2000.god.	LNLY	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://databank.worldbank.org/ddp/home.do#ranking i http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=26
Prirodni logaritam kapitalne intenzivnosti	Prirodni logaritam količnika bruto domaćih fiksnih investicija i broja zaposlenih za vremenski period jan. 2005-dec. 2009. Vremenske serije bruto domaćih fiksnih investicija i broja zaposlenih dobijene su dezagregiranjem vremenskih serija na godišnjem nivou primenom programskog paketa ECOTRIM. Vremenska serija bruto domaćih fiksnih investicija iskazana je u konstantnim dolarima za 2000.god.	LNFKL	Proračun autora na osnovu podataka preuzetih sa http://databank.worldbank.org/ddp/home.do#ranking i http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=26
Rast totalne faktorske produktivnosti	Vremenska serija koja je dobijena pomoću postupka koji smo objasnili u tekstu – upotrebom međugodišnjih stopa rasta BDP-a, bruto domaćih fiksnih investicija i zaposlenosti (jan. 2005-dec. 2009). Serija je izglučana Hodrik-Preskotovim filterom.	HPWTFPFK	Proračun autora

Varijabla	Opis i konstrukcija	Oznaka	Izvor
	Vremenska serija koja je dobijena pomoću postupka koji smo objasnili u tekstu – upotrebom međugodišnjih stopa rasta BDP-a, bruto domaćih fiksnih investicija i zaposlenosti (jan. 2005-dec. 2009). Serija je izglacana Holt-Vintersovim metodom.	WTFPFKSM	Proračun autora
	Vremenska serija koja je dobijena pomoću postupka koji smo objasnili u tekstu – upotrebom međugodišnjih stopa rasta BDP-a, bruto domaćih fiksnih investicija i zaposlenosti (jan. 2005-dec. 2009). Serija je izglacana metodom dvostrukog izglacavanja.	WTFPFKD	Proračun autora

Izvor: Petrović, 2012: 183.

Napomena: Dezagregiranje vremenskih serija vršeno je pomoću programskog paketa ECOTRIM, primenom *Boot*, *Feibes*, *Lisman* metoda koji minimizira sumu kvadrata prvih diferenci dezagregirane vremenske serije. Ekonometrijska analiza sprovedena je primenom programskog paketa EViews 3.1.

Iz prethodne tabele jasno se može uočiti da smo tokom prikupljanja podataka koristili tri glavna izvora. Podatke o kretanju realnog efektivnog deviznog kursa preuzeli smo sa zvanične veb stranice Narodne banke Srbije (<http://www.nbs.rs/export/internet/cirilica/80/index.html>). Broj zaposlenih u privredi Srbije pribavili smo iz Anketa o radnoj snazi koje smo preuzeli sa veb stranice Republičkog zavoda za statistiku (<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=26>). Sve preostale podatke pronašli smo na veb sajtu Svetske banke (<http://databank.worldbank.org/ddp/home.do#ranking>).

Rezultati empirijskog istraživanja

Rezultate prvog dela analize sprovedene na osnovu uzorka koji obuhvata 51 zemlju rezimirali smo u tabeli 2.³

Rezultati ocenjivanja jednačine *per capita* BDP pokazuju da je otvorenost jedina statistički značajna determinanta, jer su varijable

³ Modeliranje je sprovedeno upotrebom programskog paketa EViews 3.1. Test statistike i statistički indikatori označeni su na sledeći način: R^2 i $R^2 kor.$ - obični i korigovani koeficijent determinacije, *DW* - Darbin-Votsonova (*Durbin-Watson*) test statistika autokorelacije prvog reda, *F* - test statistika F testa, *JB* - Žark-Bera (*Jarque-Bera*) test statistika normalne raspodele slučajne greške, *Q* - Boks-Ljungova (*Ljung-Box*) test-statistika autokorelacije, *BG* - Godfri-Brojšova (*Godfrey-Breusch*) test statistika autokorelacije, *WH* - Vajtova (*White*) test statistika heteroskedastičnosti koja je izračunata na osnovu test regresione jednačine u kojoj se kao objašnjavajuće promenljive javljaju i proizvodi eksplanatornih varijabli ocenjenog modela.

veliĉine zemalja iskljuĉene iz modela kao statistiĉki nesignifikantne. Jedina slabost modela jeste to Źto je izraĉunati regresioni parametar, na nivou znaĉajnosti od 5%, na rubu statistiĉke prihvatljivosti. Takoĉe,

Tabela 2.
Jednaĉina per capita BDP

ObjaŹnjavajuće promenljive	Ocene
C	8,95 (0,290)
π	0,58 (0,287)
Br. opservacija	51
R^2	0,08
R^2 kor.	0,06
DW	1,99
F	4,02
JB	2,75 (***)
Q	(24) 12,20 (***)
BG	(24) 16,88 (***)
WH	3,98 (***)

Izvor: Petroviĉ, 2011: 10.

Napomena: Zavisna promenljiva je $\ln(Y_i)$. Oznake (*), (**) i (***) ukazuju na prihvatanje nulte sta tistiĉke hipoteze na nivoima znaĉajnosti od 1%, 5% i 10%, respektivno. Standardne greške ocena date su u zagradi.

nizak koeficijent determinacije mogao bi se shvatiti kao nedostatak, meĉutim on je svojstven i Frenklovom i Romerovom modelu (Frankel i Romer, 1996: 39). Izraĉunata ocena pokazuje da rast otvorenosti za jedan procentni poen implicira rast *per capita* BDP za 0,58%, pri ĉemu je ovaj uticaj priliĉno slabiji od onog koji su ocenili Frenkl i Romer.

Rezultate istraŹivanja uticaja otvorenosti na privredni rast u Srbiji prikazali smo u tabelama 3 i 4. Nalazi u tabeli 3 pokazuju u velikoj meri teorijski oĉekivane uzroĉno posledićne (dugoroĉne ravnoteŹne) veze, ali sa odreĉenim manjkavostima kada je reĉ o njihovoj robusnosti. Naime, uticaj kapitalne akumulacije na tempo ekonomskog rasta razumljivo je pozitivan, pri ĉemu multiplikator, u sluĉaju upotrebe ukupnog fiksnog kapitala kao nezavisne promenljive, varira od 0,348 do 0,687 zavisno od tehnike izglaĉavanja vremenskih serija. Pouzdanost ovog nalaza relativizirana je ĉinjenicom da nismo uspeli da otkrijemo kointegracionu relaciju kada smo kao nezavisnu varijablu koristili stopu rasta fiksnog fiziĉkog kapitala, pri ĉemu su serije izglaĉane metodom dvostrukog

Tabela 3. Rezultati testiranja uticaja kapitalne akumulacije i rasta TFP na rast BDP-a

NEZAVISNE PROMENLJIVE	HODRIK PRESKOT			HOLT VINTERS			METOD DVOSTRUKOG IZGLAČAVANJA		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
C	-1,278	-0,589	3,957	1,926	-3,314	1,491	1,744	-	2,209
	-	-	-	(1,63648)	(2,29769)	(4,04738)	(2,01233)	-	(4,70211)
WK	0,687	-	-	0,348	-	-	0,374	-	-
	(0,28794)	-	-	(0,13114)	-	-	(0,16693)	-	-
WFK	-	0,431	-	-	0,652	-	-	-	-
	-	(0,01611)	-	-	(0,16196)	-	-	-	-
WTFPFK	-	-	0,226	-	-	3,066	-	-	3,737
	-	-	(0,18701)	-	-	(2,65621)	-	-	(4,53804)
Kritične vrednosti na nivou značajnosti od 5% (H ₀ : nijedna kointegraciona jednačina)	15,41	15,41	15,41	19,96	19,96	19,96	19,96	19,96	19,96
Vrednosti LR test statistike (H ₀ : nijedna kointegraciona jednačina)	71,81	51,43	44,10	30,02	52,26	26,51	23,55	13,58	24,10
Kritične vrednosti na nivou značajnosti od 5% (H ₀ : najviše jedna kointegraciona jednačina)	3,76	3,76	3,76	9,24	9,24	9,24	9,24	9,24	9,24
Vrednosti LR test statistike (H ₀ : najviše jedna kointegraciona jednačina)	0,36	0,99	2,02	6,44	8,91	1,35	6,70	1,62	1,03

Izvor: Petrović, 2012: 186.

Napomena: Zavisna promenljiva je vremenska serija međugodišnjih stopa rasta BDP-a (WBDP) izglučana odgovarajućom tehnikom. Detaljni rezultati testiranja kointegracije dostupni su na zahtev. Standardne greške su date u zagradi.

izglačavanja (kolona 8). U preostala dva slučaja (kolone 2 i 5) potvrđen je očekivani pozitivan efekat kapitalne akumulacije. Što se tiče uticaja rasta TFP, on je razumljivo pozitivan, a vrednosti multiplikatora, zavisno od tehnike izglačavanja, značajno variraju (0,226 - 3,737).

Drugi deo istraživanja koji se tiče uticaja otvorenosti na akumulaciju kapitala i rast TFP iznjedrio je znatno problematičnije rezultate (tabela 4). Primera radi, ukoliko kao indikator otvorenosti koristimo indeks realnog efektivnog deviznog kursa, njegov uticaj se veoma značajno menja u zavisnosti od tehnike izglačavanja i načina kvantifikovanja kapitalne akumulacije. Uticaj kursa na stopu rasta ukupnog fizičkog kapitala jeste negativan (kolone 1, 7), osim u slučaju upotrebe metoda dvostrukog izglačavanja kada Johansenov test pokazuje da vremenske serije uopšte nisu kointegrirane (kolona 13). Ako se pažnja usredsredi na fiksni deo fizičkog kapitala predznak uticaja se menja u zavisnosti od tehnike izglačavanja (kolone 3 i 9), pri čemu, u slučaju upotrebe metoda dvostrukog izglačavanja, nismo uspeli da ocenimo nijedan kointegracioni vektor (kolona 15).

Uticaj deviznog kursa na rast TFP još je sporniji. Naime, prelaskom sa Hodrik-Preskotovog na Holt-Vintersov metod menja se predznak kointegracionog koeficijenta (kolone 5 i 11), dok primena dvostrukog izglačavanja rezultira odsustvom kointegracije (kolona 17).

Uključivanje drugog pokazatelja otvorenosti u ekonometrijsko istraživanje daje za nijansu konzistentnije nalaze. Uticaj rasta količnika spoljnotrgovinske razmene i BDP-a na rast ukupnog fizičkog kapitala (kolone 2, 8 i 14) pozitivan je i u zavisnosti od tehnike izglačavanja varira od 0,919 do 1,806. Ukoliko umesto ukupnog fizičkog kapitala koristimo samo njegov fiksni deo (kolone 4, 10 i 16) efekat je takođe pozitivan, ali su varijacije kointegracionog koeficijenta, u zavisnosti od metoda izglačavanja, prilično visoke (0,977 – 7,449).

Ocenjeni uticaj intenziteta spoljnotrgovinske razmene na rast TFP takođe je nepouzdan. Ukoliko se pridržavamo Hodrik-Preskotovog i Holt-Vintersovog metoda uticaj je pozitivan (kolone 6 i 12), dok upotreba dvostrukog izglačavanja eliminiše kointegraciju (kolona 18).

Tabela 4. Rezultati testiranja uticaja otvorenosti na kapitalnu akumulaciju i rast TFP

NEZAVISNE PROMENLJIVE	HODRIK PRESKOT				HOLT WINTERS				METOD DVOSTRUKOG IZGLAČAVANJA									
	WK	WFK	WTFFPK	WFK	WK	WFK	WTFFPK	WFK	WK	WFK	WTFFPK	WFK	WTFFPK					
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)
C	-	7,590	0,828	-10,813	-27,804	0,694	204,141	0,740	88,861	-	17,875	0,859	-	-11,322	-	-	-	-
@TREND	-	-	-	(0,13374)	-	-	-	-	-	-	-	(6,09204)	(0,63646)	-	-	-	-	-
REDK	-0,204	-	0,091	-	0,246	-	-1,703	-	-0,411	-	-0,148	-	-	-	-	-	-	-
	(0,00752)	-	(0,02097)	-	(0,56634)	-	(0,62712)	-	(0,16214)	-	(0,05244)	-	-	-	-	-	-	-
WTRGDDP	-	0,919	-	0,977	-	0,197	-	1,806	-	7,449	-	0,025	-	1,634	-	6,960	-	-
	-	(0,11302)	-	(0,02645)	-	(0,03346)	-	(0,08495)	-	(5,40183)	-	(0,11903)	-	(0,0449)	-	(5,78617)	-	-
Kritične vrednosti na nivou značajnosti od 5% (Ho: nijedna konjugaciona jednačina)	12,53	15,41	15,41	19,96	15,41	15,41	19,96	19,96	19,96	12,53	19,96	19,96	19,96	25,32	19,96	12,53	19,96	19,96
Vrednosti LR test statistike (Ho: nijedna konjugaciona jednačina)	157,86	29,72	254,83	334,36	25,79	52,38	32,54	52,89	43,74	22,58	31,26	28,22	19,43	52,69	11,21	13,77	6,11	6,87
Kritične vrednosti na nivou značajnosti od 5% (Ho: najviše jedna konjugaciona jednačina)	3,84	3,76	3,76	9,24	3,76	3,76	9,24	9,24	9,24	3,84	9,24	9,24	9,24	12,25	9,24	3,84	9,24	9,24
Vrednosti LR test statistike (Ho: najviše jedna konjugaciona jednačina)	0,18	1,55	0,06	2,79	0,36	0,58	4,82	0,23	5,24	2,41	4,12	7,48	4,12	11,97	4,35	1,78	0,74	2,18

Izvor: Petrović, 2012: 187.

Zaključak

U ovom radu smo prikazali rezultate istraživanja uticaja otvorenosti nacionalnih privreda na ekonomski rast. Prvi deo rada odnosi se na testiranje funkcionalnosti pomenute relacije na uzorku podataka preseka sačinjenom od 51 zemlje. Služeći se metodologijom koju su koristili Frenkl i Romer, a imajući u vidu da otvorenost nije egzogeno determinisana objašnjavajuća promenljiva, analizu smo podelili na dva segmenta. Prvi se odnosi na izbor odgovarajućih instrumentalnih promenljivih kojim smo pokušali rešiti problem endogenosti, dok je drugi posvećen ocenjivanju zavisnosti per capita BDP od konstruisane otvorenosti. Koristeći geografska svojstva zemalja kao instrumentalne promenljive, primenom metoda dvostepenih najmanjih kvadrata ocenili smo da rast otvorenosti za jedan procentni poen vodi povećanju per capita dohotka za 0,58%. Slabost ovih rezultata ogleda se u nedovoljno ubedljivoj statističkoj značajnosti otvorenosti kao regresora. Uprkos tome, zaključak da spoljna trgovina pozitivno utiče na životni standard u velikoj meri je podudaran sa nalazima Frenkla i Romera, s tim što je efekat koji smo mi ocenili dosta slabiji.

Drugi deo rada posvećen je istraživanju uticaja otvorenosti privrede Srbije na njen ekonomski rast. Analiza je sprovedena na osnovu vremenskih serija za period od januara 2005. do decembra 2009. godine. Tokom analize smo testirali dva potencijalna kanala indirektnog uticaja i to: (a) uticaj otvorenosti na ekonomski rast preko kapitalne akumulacije i (b) uticaj otvorenosti na ekonomski rast posredstvom rasta totalne faktorske produktivnosti. Istraživanje je sazdano iz dva dela. U prvom delu smo ispitali uticaj rasta TFP i kapitalne akumulacije na privredni rast, dok je drugi deo posvećen istraživanju uticaja otvorenosti privrede na akumulaciju kapitala i rast TFP. Prvi deo analize iznjedrio je teorijski smislene i očekivane nalaze. Naime, prema njima akumulacija kapitala i rast totalne faktorske produktivnosti pozitivno utiču na privredni rast. Robusnost ovih rezultata u manjoj meri je poljuljana činjenicom da nismo uspeali da ocenimo dugoročnu ravnotežnu relaciju između stope ekonomskog rasta i stope rasta fiksnog fizičkog kapitala kada su serije korigovane metodom dvostrukog izglacavanja. Rezultati dobijeni u drugom delu istraživanja ni u kom slučaju se ne mogu okarakterisati kao pouzdani. Uticaj varijabli otvorenosti na rast TFP i akumulaciju kapitala nestalan je i menja se kako sa promenom varijable otvorenosti tako i sa

promenom načina kvantifikovanja kapitalne akumulacije i tehnike izglučavanja vremenskih serija. Nestalnost kointegracionih koeficijenata naročito je izražena ukoliko kao indikator otvorenosti koristimo indeks realnog efektivnog deviznog kursa. S druge strane, efekat rasta količnika spoljnotrgovinske razmene i BDP-a na kapitalnu akumulaciju pozitivan je i prilično varira u zavisnosti od metoda izglučavanja, posebno ako je reč o fiksnom fizičkom kapitalu. Imajući u vidu nestabilnost dobijenih nalaza, zaključujemo da nemamo pouzdane dokaze o uticaju otvorenosti srpske privrede na akumulaciju njenog kapitala i rast TFP. Dakle, empirijskim istraživanjem privrede Srbije za vremenski period od januara 2005. do decembra 2009. godine nismo uspeli da otkrijemo dugoročni uticaj otvorenosti na ekonomski rast, jer su izostali pouzdani dokazi o kauzalitetu između otvorenosti, s jedne strane, i akumulacije kapitala i rasta TFP, s druge strane.

Rezultati analize za uzorak zemalja razlikuju se od rezultata dobijenih samo za Srbiju. Razloge za ovaj antagonizam treba tražiti u sledećim činjenicama: (a) istraživanje za uzorak zemalja sprovedeno je na bazi podataka preseka, što je bilo neophodno budući da nemamo raspoložive podatke za sve zemlje iz uzorka kako bismo analizu zasnovali na podacima panela, (b) drugi razlog se možda krije u činjenici da ne postoji opšteprihvaćena mera otvorenosti, zbog čega smo koristili različite pokazatelje, (c) treće, ne može se ni u kom slučaju tvrditi da postoji jedan univerzalni model rasta koji bi služio kao osnova za empirijsko istraživanje, što je rezultiralo upotrebom različitih metodičkih okvira, (d) konačno, empirijsko istraživanje za Srbiju sprovedeno je na osnovu prilično kratkih vremenskih serija koje se, zbog raspoloživosti podataka, odnose na period od svega pet godina.

Literatura

- Baldwin, E. R. (2000) Trade and Growth: Still Disagreement About the Relationships. OECD Working Paper 264.
- Baldwin, E. R. (2003) Openness and Growth: What's the Empirical Relationship? NBER Working Paper 9578.
- Bolaky, B., C. Freund (2006) Trade, Regulations, and Growth. Paper presented at the *Trade and Growth Conference Research Department*, hosted by the International Monetary Fund.

- Choudhri, U. E., D. S. Hakura (2000) International Trade and Productivity Growth: Exploring the Sectoral Effects for Developing Countries. IMF Staff Papers, Vol. 47, 1.
- Dollar, D., A. Kraay (2001) Trade, Growth, and Poverty. Development Research Group, The World Bank Working Paper WPS2615.
- Dowrick, S. (1994) Openness and Growth, <http://www.rba.gov.au/publications/confs/1994/dowrick.pdf>.
- Falvey, R., N. Foster, D. Greenaway (2001) North-South Trade, Openness and Growth, University of Vienna Working Paper 0108.
- Frankel, A. J., D. Romer (1996) Trade and Growth: An Empirical Investigation. NBER Working Paper 5476.
- Frankel, A. J., D. Romer (1999) Does Trade Cause Growth?. *American Economic Review*, Vol. 89, No.3: 379-399.
- Frankel, A. J., Romer, D., T. Cyrus (1996) Trade and Growth in East Asian Countries: Cause and Effect?. NBER Working Paper 5732.
- Krueger, A., A. Berg (2003) Trade, Growth, and Poverty: A Selective Survey. IMF Working Paper WP/03/30.
- Moon, E. B. (1997) Outward-oriented Development, and Economic Growth. <http://www.lehigh.edu/~bm05/research/Ood.pdf>.
- Nowak-Lehmann D., Felicitas (2003) Trade policy and its impact on economic growth: The Chilean experience in the period of 1960 to 1998. *Applied Econometrics and International Development*, Vol. 3-2, No. 2: 25-53.
- Petrović, P. (2011) Impact of Openness to GDP per capita: Empirical Research. *Industrija*, Vol. 39, No. 1: 1-11.
- Petrović, P. (2012) Openness and Growth: Empirical Research on the case of Serbia. *Industrija*, Vol. 40, No. 1: 173-190.
- Rodrik, D., F. Rodriguez (2001) Trade Policy and Economic Growth: A Skeptic's Guide to the Cross-National Evidence. <http://www.hks.harvard.edu/fs/drodrik/skepti1299.pdf>.
- Romalis, J. (2003) Would Rich Country Trade Preferences Help Poor Countries Grow? Evidence from the Generalized System of Preferences. <http://faculty.chicagobooth.edu/john.romalis/research/gspgrowth.pdf>.

Predrag Petrović

Otvorenost i rast: pregled rezultata empirijskih istraživanja

Rezime

U ovom radu smo prikazali rezultate istraživanja uticaja otvorenosti nacionalnih privreda na ekonomski rast. Prvi deo rada odnosi se na testiranje funkcionalnosti pomenute relacije na uzorku podataka preseka sačinjenom od 51 zemlje. Koristeći geografska svojstva zemalja kao instrumentalne promenljive, primenom metoda dvostepenih najmanjih kvadrata ocenili smo da rast otvorenosti za jedan procentni poen vodi povećanju per capita dohotka za 0,58%. Slabost ovih rezultata ogleđa se u nedovoljno ubedljivoj statističkoj značajnosti otvorenosti kao regresora. Drugi deo rada posvećen je istraživanju uticaja otvorenosti privrede Srbije na njen ekonomski rast. Analiza je sprovedena na osnovu vremenskih serija za period od januara 2005. do decembra 2009. godine. Tokom analize smo testirali dva potencijalna kanala indirektnog uticaja i to: (a) uticaj otvorenosti na ekonomski rast preko kapitalne akumulacije i (b) uticaj otvorenosti na ekonomski rast posredstvom rasta totalne faktorske produktivnosti. Empirijskim istraživanjem privrede Srbije nismo uspeli da otkrijemo dugoročni uticaj otvorenosti na ekonomski rast, jer su izostali pouzdani dokazi o kauzalitetu između otvorenosti, s jedne strane, i akumulacije kapitala i rasta TFP, s druge strane.

Ključne reči: otvorenost, *per capita* dohodak, ekonomski rast, totalna faktorska produktivnost, akumulacija kapitala

Predrag Petrović

Openness and Growth: A Review of Empirical Research Results

Summary

In this paper we have shown the results of research related to impact of openness of national economies to economic growth. First part of the paper pertains to testing of functionality of the mentioned relation made on a cross section data sample composed of 51 countries. Using geographic properties of countries as instrumental variables, and applying the method of two-stage least squares, we have estimated that growth of openness by one percentage point leads to the increase of 0.58% of income per capita. Weakness of these results is reflected in insufficiently persuasive statistical significance of openness as a regressor. Second part of the paper is dedicated to researching of impact of openness of Serbian economy to its economic growth. The analysis has been conducted based on time series for the period January 2005 – December 2009. During the analysis, we have tested two potential channels of indirect impact, as follows: (a) impact of openness to economic growth through capital accumulation, and (b) impact of openness to economic growth through growth of total factor productivity. Through empirical research of Serbian economy we have not managed to reveal long-term impact of openness to economic growth, since we did not have reliable proofs about causality between openness on one, and accumulation of capital and TFP growth on the other hand.

Key words: openness, per capita income, economic growth, total factor productivity, accumulation of capital.

Jelena Zvezdanović

Poslovno okruženje kao determinanta priliva stranih direktnih investicija

Uvod

Strane direktne investicije, SDI, predstavljaju jedan od važnijih eksternih izvora finansiranja ekonomskog rasta zemalja čiji se značaj ogleda u sprovođenju strukturnih promena proizvodnje i izvoza u zemljama korisnicama ovih sredstava. Budući da ih odlikuje relativna stabilnost i dugoročni karakter, ne iznenađuje činjenica što je potreba za istraživanjem preduslova za privlačenje i održivost SDI postala predmet razmatranja u mnogim zemljama u razvoju. Ključne prednosti SDI u odnosu na druge izvore sredstava – zaduživanje u inostranstvu i portfolio investicije – ogledaju se u tome što omogućavaju transfer znanja i tehnologija, osposobljavanje i usavršavanje ljudskih resursa i stvaranje konkurentnijeg poslovnog ambijenta, podsticanje upravljačkih sposobnosti, uključivanje u međunarodnu trgovinu, povećanje izvoza i razvoj kulture preduzetništva. Efekti njihovog priliva u nerazvijenim ili nedovoljno razvijenim privredama su naročito izraženi u početnim fazama razvoja finansijskih tržišta koje odlikuje niska ili nedovoljna likvidnost, odsustvo tržišnih instrumenata, visoke kamatne stope, neadekvatna fizička infrastruktura, visok stepen nesigurnosti i nepoverenja između učesnika na tržištu.

Glavna pretpostavka ovog rada je da investitori donose odluke o investiranju na osnovu sagledavanja mogućih poteškoća u poslovanju njihovih podružnica u zemljama domaćinima. Stoga, nastojimo da dokažemo da priliv SDI itekako zavisi od otvorenog i transparentnog ekonomskog okruženja i potražimo odgovor na pitanje koji od faktora poslovanja ima veliki uticaj na njihov priliv radi stvaranja boljih uslova za njihovo privlačenje i postizanje održivog ekonomskog razvoja.

Istraživanju ove problematike se pristupilo radi dobijanja odgovora na sledeća pitanja:

- Da li i koliko stimulatívna zakonska regulativa na uspostavljanju i objašnjavanju prava vlasništva, smanjenju troškova rešavanja sporova, predvidivosti ekonomskih interakcija i obezbeđenju ugovornih obaveza utiče na priliv SDI?
- Koji od indikatora poslovnog zakonodavstva je najviše korelisan sa prilivom SDI?
- Kako se kretao priliv SDI po pojedinim regionima i grupama zemalja sa različitim nivoom dohotka?

Osnovne determinante priliva SDI

SDI su predstavljale značajan faktor u globalnom ekonomskom razvoju i integracijama tokom 90-ih godina. Pridavanje sve većeg značaja njihovom prilivu poklopilo se sa procesom prelaska iz komandno-planske socijalističke privrede u kapitalistički sistem i integracijom centralnih i istočnih evropskih zemalja u svetsku privredu. U proteklih 30 godina ostvarene su značajne promene obrasca protoka SDI. Na primer, u 1980. godini stokovi unutrašnjih SDI (inward FDI), mereni u odnosu na BDP svih razvijenih zemalja, iznosili su 4,7%, dok su spoljašni (outward FDI) činili 6,4%. Do 1999. godine, vrednost ovih pokazatelja se utrostručila na 14,5 i 19%, respektívno (Hejazi, Pauly, 2003: 282). Ovakva promena u njihovom kretanju je dovela do pojave brojnih pitanja, ali i rađanja novih dilema u vezi sa njihovim uticajem na funkcionisanje domaće privrede, uključujući međunarodnu trgovinu, zaposlenost, produktivnost, bilans plaćanja i blagostanje društva.

Obilje prirodnih resursa, otvorenost privrede i povoljno regulatorno okruženje imaju pozitivan i značajan uticaj na privlačenje SDI. Održiv privredni rast zemlje, efikasna i kompetentna državna administracija, visoko obrazovana, kvalifikovana, cenovno konkurentna radna snaga, uređen poreski sistem sa stimulatívnom politikom direktnih i indirektnih poreza, kao i razvijenost infrastrukture doprinose atraktivnosti zemalja za strana ulaganja, dok politička kriza i visoki troškovi radne snage odbijaju investitore i navode ih na druga tržišta gde su povoljniji uslovi poslovanja (Jiménez, 2011: 62).

Veći politički rizik, korupcija i nepostojanje ekonomske slobode predstavljaju faktore koji pogoršavaju investicionu klimu i sprečavaju ili

u velikoj meri destimulišu dolazak stranih investitora. Privreda koja trpi veliki pritisak sve veće nesigurnosti i političkih rizika može da očekuje značajno usporavanje ekonomske aktivnosti, a u najgorem scenariju čak i recesiju. Specifičnost političkog rizika se ogleda u tome što utiče na donošenje neodgovarajućih odluka od strane kreatora ekonomske politike, koje ograničavaju ekonomski razvoj i povećavaju makroekonomsku nestabilnost. Kao posledica javlja se opravdana bojazan da će isplate stranim poveriocima biti obustavljene zbog samovoljnih intervencija vlade u privredu, političke nestabilnosti, čestih promena makroekonomske politike, kao i drugih političkih faktora koji utiču na novčano-kapitalne tokove na finansijskom tržištu.

Neefiksan pravosudni sistem doprinosi nelikvidnosti privrede, budući da toleriše neizmirivanje obaveza dužnika po osnovu sklopljenih ugovora i destimulativno deluje na priliv SDI. Zemlje u tranziciji se suočavaju sa povećanim političkim rizikom koji zavisi od odnosa između zakonodavne, izvršne i pravosudne vlasti. Međutim, imajući u vidu da je većina ovih zemalja nedavno prešla iz jednog političko-ekonomskog sistema u drugi, ne iznenađuje činjenica što pravni okvir poslovanja još uvek nije potpuno izgrađen i zbog čega nije ostvaren veći priliv kapitala i to onog najkvalitetnijeg za razvoj privrede. Nestabilna poslovna klima dovodi do problema u javnim finansijama i pojave budžetskog deficita, a sve to, u krajnjoj instanci, opet implicira veći deficit tekućeg bilansa (Özkan-Günay, 2011). Nažalost, izražena politička neizvesnost umanjuje spremnost stranih poverilaca i međunarodne zajednice da pomognu u njegovom finansiranju zbog čega se povećava verovatnoća nastanka finansijske krize.

Nedavna empirijska studija (Mengistua, Adhikary, 2011: 285) istakla je značaj dobrog upravljanja državom, političke stabilnosti i odsustva nasilja, efikasne državne administracije, vladavine prava i razvijanja adekvatnih mehanizama za sprečavanje korupcije, institucionalnog i regulatornog okvira zemlje primaoca kao glavne pokretače priliva SDI. Nametanje interesa pojedinih grupa celom društvu posredstvom prevelikog uticaja države dovodi do toga da većina ekonomskih subjekata preduzima aktivnosti „traganja za rentom“ (rent-seeking), što se negativno odražava na ukupno društveno blagostanje, ekonomski razvoj, integraciju privrede u svetske ekonomske tokove i izgradnju tržišne ekonomije (Prašević, 1998). Postoje tri osnovne kategorije koje definišu

prirodu kapitalističkog sistema: privatno vlasništvo, poštovanje ugovora, minimalna, ali jaka država, odnosno ograničenje moći politike. Na osnovu ranijih istraživanja utvrđeno je da zaštita prava vlasništva i poštovanje obaveza proizašlih iz ugovora predstavljaju jasne signale koji ohrabruju priliv SDI.

Međuzavisnost između stepena korupcije i tokova stranog kapitala bila je predmet brojnih empirijskih istraživanja. Podmićivanje državnih službenika u cilju dobijanja „povlastica“, poput građevinskih dozvola, dozvola za investiranje, poreskih procena i političke zaštite, generalno se posmatra kao dodatan trošak poslovanja ili porez na profit (Al-Sadig, 2009: 268). Uz pomoć indeksa korumpiranosti pojedinih država, kao nezavisne varijable, istraživači su utvrdili da visok nivo korupcije usporava priliv stranih investicija, smanjuje BDP per capita i konkurentnosti nacionalne privrede.

Koristeći *metod faktorske analize*, Birsan i Buiga (2009) identifikovali su veličinu tržišta, progres sprovođenja reformi, liberalizaciju poslovanja i troškove radne snage kao glavne faktore koji utiču na kretanje SDI. Primenujući modele panela, Škuflic i Botrić (2006) su pokazali da priliv SDI u zemlje Južnoistočne Evrope u velikoj meri zavisi od završetka procesa privatizacije. Njihova analiza je potvrdila važnost tržišno i resursno orijentisanih determinanti SDI. Nema sumnje da je priliv SDI ključan za sve zemlje domaćine SDI, a naročito za one koje se nalaze u procesu prelaska na tržišne privrede.

U cilju većeg privlačenja domaćih i stranih ulaganja, većina zemalja je pristupila implementaciji mera usmerenih ka stvaranju zdravog i konkurentnog poslovnog okruženja i fleksibilnog tržišta radne snage. Eliminisanje institucionalnih i infrastrukturnih „prepreka“ konkurentnosti doprinosi povećanju pravne i investicione sigurnosti za veći priliv kapitala i intenzivnije tokove njegovog kretanja (Paraušić, 2007: 598). S obzirom na to da uslovi za investiranje postaju sličniji u pogledu liberalizovanog pristupa, od ključnog značaja je obezbediti stabilan makroekonomski ambijent koji će preduprediti nastajanje socijalnih i političkih rizika. I pored brojnih napora koji se ulažu u cilju poboljšanja mehanizama za sprovođenje postojećeg zakonodavnog okvira, potrebno je napomenuti da je uticaj inovativnih zakona limitiran mnogobrojnim propisima skrivenim u podzakonskim aktima. Evidentno je da većinu zemalja u svetu i dalje opterećuju problemi vezani za rigorozne

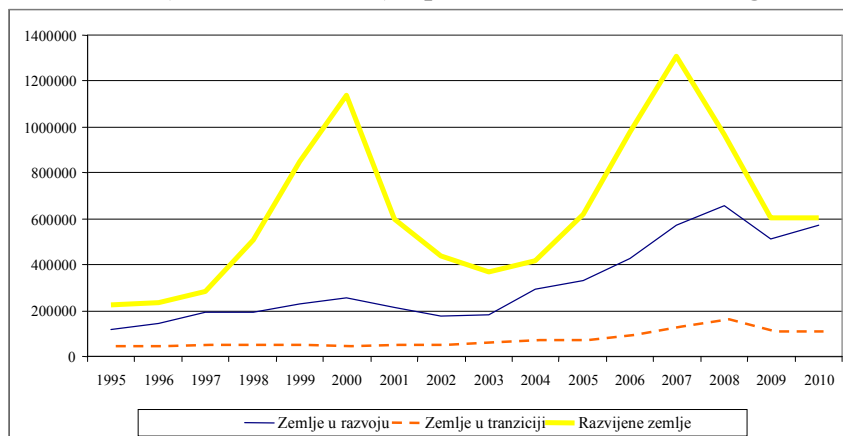
procedure kod izdavanja dozvola za građevinsko zemljište i urbanističke uslove, zbog čega se mora istrajati na uklanjanju administrativnih barijera, koje komplikuju poslovanje i lokalnim i stranim kompanijama.

Dinamika kretanja SDI na globalnom nivou

U periodu od 2000. do 2008. godine zabeležena je pozitivna stopa rasta SDI, kao i njihov značajan uticaj na uvećanje internacionalne proizvodnje u svetskoj privredi. Prema podacima UNCTAD-a, sve tri grupe zemalja (razvijene zemlje, zemlje u razvoju i tranzicione zemlje) ostvarile su porast SDI u 2008. godini. Posmatrajući regionalnu distribuciju tokova SDI, možemo zaključiti da su razvijene zemlje privukle značajne iznose sredstava usled atraktivnosti svojih poslovnih okruženja za investitore. Poslednjih nekoliko godina došlo je do relativne promene pravca SDI na relaciji razvijene zemlje – zemlje u razvoju, budući da na zemlje u razvoju i zemlje u tranziciji (zajedno) po prvi put otpada polovina SDI tokova u 2009. i 2010. godini dok, nasuprot tome, SDI u razvijenim zemljama imaju tendenciju pada (Unctad, 2011). Na narednom grafikonu prikazana je dinamika priliva SDI po grupama zemalja razvrstanih prema stepenu ekonomske razvijenosti za period od 1995. do 2010. godine.

Grafikon 1.

Priliv SDI (u milionima US \$) u periodu od 1995. do 2010. godine

Izvor: United Nations Conference on Trade and Development (UnctadStat).

Prema podacima Unctad-a, priliv SDI tokom 2010. godine značajno se razlikovao između i unutar pojedinih regiona. Zemlje u tranziciji i razvijene zemlje su zabeležile manji priliv SDI u 2010. godini u odnosu na prethodnu. Jedino priliv SDI u zemljama u razvoju karakteriše rast sa 511 milijardi dolara u 2009. godini na 574 milijardi dolara u 2010. godini.

Tabela 1.
Priliv SDI (u milijardama US \$)

	2007	2008	2009	2010
Svet	1,971	1,744	1,186	1,244
Zemlje u razvoju	573	658	511	574
Zemlje u tranziciji	91	121	72	68
Razvijene zemlje	1,307	965	603	602

Izvor: Isto kao za grafikon 1.

Zemlje u razvoju beleže kontinuirani rast SDI u periodu od 2002. pa sve do 2008. godine, uz povećanje priliva od 3,7 puta. Isti trend kretanja je zabeležen i u zemljama u tranziciji, pri čemu je priliv SDI povećan za više od 10 puta. Međutim, globalna ekonomska kriza ne samo da se direktno odrazila na smanjenje priliva SDI, već je doprinela i pojavi reverzibilnih procesa, odnosno odliva SDI. Njihov priliv je presušio skoro preko noći, privrede su ušle u recesiju, što je dovelo do porasta nezaposlenosti i pada životnog standarda. Pad priliva SDI uticao je na smanjenje uvođenja novih proizvodnih kapaciteta, što je imalo za posledicu smanjenje broja novih radnih mesta, smanjeni rast izvoza, smanjenu tražnju i usporavanje privrednog rasta zemlje. Iako su sve komponente stranih direktnih investicija pogođene krizom, pad se najviše osetio u sferi tokova vlasničkog kapitala koji se najviše povezuju sa dugoročnim strategijama investiranja transnacionalnih kompanija.

U 2010. godini među atraktivnim zemljama za strane investitore bile su SAD, Kina, Belgija, Brazil i Nemačka. SAD su ostvarile najveći priliv SDI u iznosu od 228 milijardi dolara, dok je u Evropi i Japanu

zabeleženo njihovo smanjenje. U 2010. godini Evropa se izdvojila kao region gde su SDI značajno smanjene, gde je ostvaren priliv u iznosu od 305 milijardi dolara. Njihovo opadanje je registrovano i u Japanu, gde je

Tabela 2.

Top 15 zemalja primaoca i isporučioaca SDI u 2010. godini

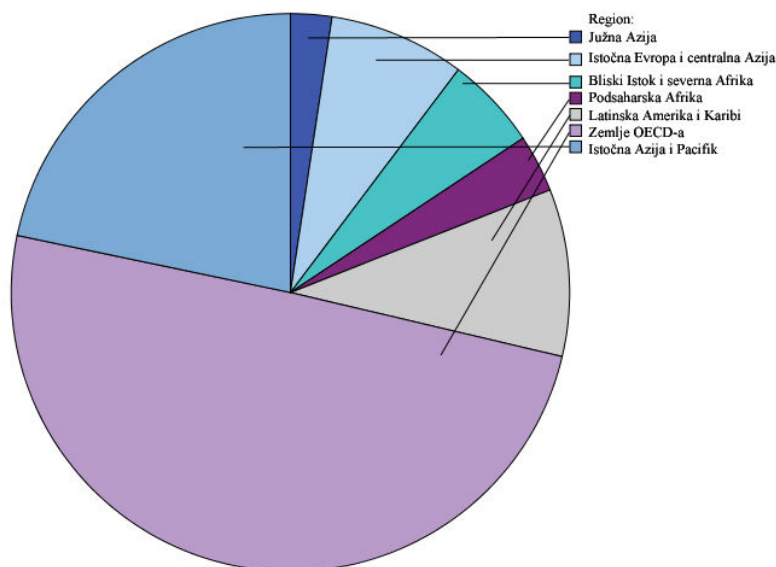
Priliv SDI	SDI (kao procenat ukupnog svetskog priliva)	Globalni indeks „Lakoća poslovanja“	Odliv SDI	SDI (kao procenat ukupnog svetskog odliva)	Globalni indeks „Lakoća poslovanja“
Sjedinjene Države	18,35	4	Sjedinjene Države	24,85	4
Kontinentalna Kina	8,50	91	Nemačka	7,92	19
Kina (Hong Kong)	5,54	2	Francuska	6,36	29
Belgija	4,96	28	Kina (Hong Kong)	5,75	2
Brazil	3,89	126	Kontinentalna Kina	5,14	91
Nemačka	3,71	19	Švajcarska	4,40	26
Velika Britanija	3,69	7	Japan	4,25	20
Rusija	3,31	120	Rusija	3,91	120
Singapur	3,11	1	Kanada	2,92	13
Francuska	2,73	29	Belgija	2,85	28
Australija	2,61	15	Holandija	2,41	
Britanska Devičanska ostrva	2,45	-	Švedska	2,30	14
Saudijska Arabija	2,26	12	Austrija	1,99	32
Irska	2,12	10	Španija	1,63	44
Indija	1,98	132	Italija	1,59	87

Izvor: Isto kao za grafikon 1.

neto priliv bio negativan (-1,25 milijardi dolara) usled velikog dezinvestiranja od strane transnacionalnih kompanija. Za razliku od njih, priliv SDI u Severnu Ameriku je bio bez presedana, sa porastom od čak 44%.

Prilivi SDI u Afriku (ostvaren pad za čak 9% u 2010. godini), najmanje razvijene države, države u razvoju bez izlaza na more i male ostrvske države u razvoju, nastavili su da se smanjuju, kao i oni u Južnoj Aziji. Za razliku od njih, glavni region u razvoju – Istočna i Jugoistočna Azija i Latinska Amerika – ostvarili su dinamičan rast priliva SDI-a.

Grafikon 2.
Priliv SDI po regionima u 2010. godini

Izvor: Isto kao za grafikon 1.

Međunarodno ekonomsko okruženje odlikuje nepredvidljivo globalno ekonomsko upravljanje, državne dužničke krize, neuravnoteženost u fiskalnim i finansijskim sektorima u nekim razvijenim državama, kao i sve veća inflacija u glavnim tržišnim ekonomijama koje su u razvoju. Prema izveštaju Unctad-a globalni prilivi SDI su se vratili na nivo pre krize tokom 2011, a dostići će vrhunac iz 2007. tokom 2013. godine. Nesumljivo je da je finansijska kriza podstakla mnoge promene i aktivnosti na planu unapređenja poslovne regulative. Privrede najviše pogođene finansijskom krizom, posebno u istočnoj Evropi, sprovele su regulatorne reforme u protekloj godini kako bi malim i srednjim preduzećima olakšale oporavak i stvaranje novih radnih mesta. U periodu

od juna 2009. do maja 2010. godine 117 zemalja je implementiralo 216 regulatornih reformi kako bi olakšale pokretanje i poslovanje preduzeća, ojačale transparentnost i vlasnička prava, smanjile poreska opterećenja, obezbedile lakši pristup kreditima, smanjile troškove uvoza i izvoza i učinile efikasnijim rešavanje trgovinskih sporova i stečajnih postupaka.

Indikatori Lakoće poslovanja i priliv SDI

Globalni indeks „Lakoća poslovanja“ je kreiran od strane Svetske banke radi praćenja efikasnosti institucija i urednosti poslovnog ambijenta u nacionalnim ekonomijama. Izveštaj *Doing Business* se izdaje svake godine od strane ove eminentne međunarodne organizacije u cilju rangiranja 183 privrede na bazi kompozitnog indeksa i pojedinačnih indikatora poslovnog zakonodavstva. Osnovu za njegovo formiranje predstavlja studija mišljenja stručnjaka o zakonima i regulacijama, odnosno procena jednostavnosti načina poslovanja i nivoa zaštite vlasničkih prava. Osnovno tvrđenje Svetske banke je da postoji snažan odnos između reforme regulative i ekonomskog razvoja tj. da zemlje sa jednostavnijom regulativom pružaju bolju pravnu zaštitu i bolju ekonomsku klimu za investitore, što se pozitivno odražava na privlačenje stranih investicija. Na osnovu ovih indikatora moguće je izvršiti procenu u kojoj meri poreska opterećenja, velike birokratizovane procedure za osnivanje preduzeća, brojna administrativna ograničenja u cilju dobijanja građevinske dozvole ili promene namene zemljišta, kao i veliki implementacioni jaz usvojenih zakona utiču na smanjenje priliva SDI u pojedinim zemljama. Što je veći rang lakoće poslovanja, nepovoljniji su uslovi poslovanja u konkretnoj zemlji.

Države su rangirane na osnovu pokazatelja iz oblasti poslovne regulative koji se odnose na broj i složenost procedura, troškove ispunjenja administrativnih zahteva, potrebnog vremena za svih 10 elemenata poslovanja prikazanih u tabeli 3. Glavno ograničenje ovog rangiranja uz pomoć indeksa lakoće poslovanja se ogleda u tome što ne uključuje u razmatranje uticaje iz oblasti makroekonomske politike, kvalitet infrastrukture, promenljivost deviznog kursa, percepcije investitora ili stope kriminala, već je prevashodno usmereno na proceduralne aspekte, poput plaćanja poreza, obavljanja spoljno-trgovinskih transakcija ili dobijanja građevinskih dozvola.

Za proučavanje korelacione veze između priliva SDI i globalnog indeksa „Lakoća poslovanja“ i njegovih indikatora poslovnog zakonodavstva korišćen je Spirmanov koeficijent korelacije, kao neparametarska statistika koja se bazira na rangovima opservacija. Za utvrđivanje međuzavisnosti upotrebljen je rang zemlje, čija se specifičnost ogleda u tome da njegove niže vrednosti označavaju povoljno pozicioniranje zemlje. Stoga će se, u cilju što bolje interpretacije dobijenih rezultata, koristiti suprotni znak dobijenih koeficijenata.

U 2010. godini globalni indeks „Lakoća poslovanja“ je pozitivno korelisan sa prilivom SDI ($r = 0,351$). Pozitivna međuzavisnost je takođe utvrđena između priliva SDI i pojedinih njegovih indikatora poput: početak poslovanja ($r = 0,203$), registrovanje imovine ($0,202$), mogućnost kreditiranja ($r = 0,404$), zaštita investitora ($r = 0,282$), trgovina s inostranstvom ($r = 0,314$), zaštita investitora ($r = 0,282$), rešavanje nesolventnosti ($r = 0,355$) i sprovođenje ugovora ($r = 0,235$). Na osnovu rezultata u narednoj tabeli, možemo identifikovati popriličan broj oblasti poslovnog zakonodavstva gde se mogu preduzeti izvesne reforme koje bi bile praćene kvalitetnim predlozima za promenu i modernizaciju regulative i institucija ili poboljšanje procesa donošenja regulative.

Budući da svaki od indikatora meri različite aspekte poslovnog okruženja, ne iznenađuje činjenica da rangovi privreda širom sveta mogu veoma varirati. Prosečan koeficijent korelacije između skupa indikatora uključenih u agregatni rang iznosi 0,36 dok se koeficijenti korelacije između dva pojedinačna indikatora kreću u rasponu od 0,18 (između dobijanje licenci i mogućnosti kreditiranja) i 0,60 (između početka poslovanja i zaštite investitora).

Na osnovu utvrđenih međuzavisnosti jasno je da privrede širom sveta mogu veoma retko ostvariti univerzalno dobre ili loše pokazatelje. Kao primer može poslužiti Srbija koja je prema uslovima poslovanja i vođenja biznisa tj. zbirnom pozicioniranju svrstana na 92. mesto od ukupno 183 rangirane zemlje u 2010. godini. Kada je reč o ostalim pokazateljima, Srbija se nalazi na 92. poziciji po mogućnosti započinjanja poslovanja, 79. po trgovini s inostranstvom, 24. po mogućnosti dobijanja priključaka za električnu energiju, 143. po poreskoj politici, 175. po uslovima dobijanja građevinske dozvole itd.

Glavne prepreke za poslovanje preduzeća i preduzetnika predstavljaju visok nivo korupcije, birokratizacije i administriranja. Stoga i ne iznenađuje činjenica što privredu karakteriše niska konkurentnost, visoki spoljnotrgovinski deficit i nedovoljan priliv SDI. U uslovima kada dolazi

Tabela 3.
Međuzavisnost između indikatora lakoće poslovanja i priliva SDI

	Početak poslovanja	Dobijanje licenci	Dobijanje priključka za el. energiju	Registrowanje imovine	Mogućnost kreditiranja	Zaštita investitora	Poreska politika	Trgovina sa inostranstvom	Rešavanje nesolventnosti	Sprovođenje ugovora	Priliv SDI
Globalni indeks lakoće poslovanja	,728**	,543**	,548**	,579**	696**	,675**	,588**	,720**	,729**	,598**	-,351**
Početak poslovanja		,388**	,282**	,325**	,451**	,600**	,366**	,453**	,450**	,421**	-,203**
Dobijanje licenci			,396**	,219**	,188*	,254**	,363**	,454**	,332**	,204**	-,023
Dobijanje priključka za el.energ.				,241**	,235**	,201**	,401**	,558**	,319**	,206**	-,094
Registrowanje imovine					,399**	,294**	,314**	,273**	,333**	,489**	-,202**
Mogućnost kreditiranja						,476**	,210**	,414**	,521**	,434**	-,404**
Zaštita investitora							,373**	,397**	,377**	,290**	-,282**
Poreska politika								,398**	,338**	,274**	-,080
Trgovina sa inostranstvom									,504**	,346**	-,314**
Rešavanje nesolventnosti										,424**	-,355**
Sprovođenje ugovora											-,235**

** Korelacija je značajna na nivou 0.01.

* Korelacija je značajna na nivou 0.05.

do presušivanja stranih izvora finansiranja, potrebno je krenuti sa sprovođenjem reformi i mera koje će ukloniti barijere i neutralisati negativne posledice krize i visoke rizike za investiranje. Proteklih godina

učinjena su neka poboljšanja u vidu sprovođenja reformi u domenu rešavanja nesolventnosti i upisa nepokretnosti uvođenjem ubrzane procedure, ali nesumljivo nedovoljna u odnosu na zemlje u okruženju, što ističe potrebu mnogo većeg angažovanja na ovom planu. Kreatori ekonomske politike posebnu pažnju bi trebalo da posvete prilagođavanju nivoa potrošnje realnim mogućnostima, unapređenju konkurentnosti privrede, nastavku reformi i privatizacije, donošenju sistemskih zakona u cilju ubrzanja procesa tranzicije i otklanjanju barijera za otpočinjanje poslovanja.

Globalno pomatrano, od ukupno 183 analiziranih svetskih privreda, prema kriterijumu lakoće poslovanja, najbolje rangirane su zemlje visokih prihoda OECD-a, pri čemu prvih pet mesta drže Singapur, Hong Kong, Novi Zeland, SAD i Danska. Na začelju lestvice nalaze se zemlje podsaharske Afrike i južne Azije u kojima vlade nisu ostvarile uspeh u kreiranju regulisanog okruženja koje vodi boljim uslovima poslovanja kompanija (Doing Business, 2011).

Predvidljivost poslovnog ambijenta i pravovremene i istinite informacije o svim segmentima budućeg poslovanja, počev od osnivanja i registracije preduzeća, preko dobijanja građevinskih dozvola i licenci, povezivanja na energetske i komunalne sisteme snabdevanja i zapošljavanja radne snage, mogu se označiti kao ključni elementi svake odluke o ulaganju. Odavno je potisnuto mišljenje da je strane i domaće investitore moguće privući i zadržati isključivo poreskim olakšicama, finansijskim povlasticama i optimističkim izjavama. Pored toga, sve više pažnje se poklanja kvalitetu komunikacije koju investitori ostvaruju sa lokalnim vlastima, profesionalizam, preciznost, kao i utisak i očekivanja o mogućem partnerskom odnosu u budućnosti.

Zaključak

Geografski položaj zemlje ili određenih regiona, veličina domaćeg tržišta, stabilnost poslovnog okruženja, raspoloživost prirodnih resursa, stepen političkih i ekonomskih sloboda, visoko obrazovana, kvalifikovana, cenovno konkurentna radna snaga, uređen poreski sistem sa stimulativnom politikom poreza, samo su neke od determinanti koje utiču na donošenje odluke o lokaciji SDI. Indeks „Lakoća poslovanja“ predstavlja važan faktor koji utiče na privlačenje stranih investicija, s obzirom na to da strani investitori traže otvoreno tržište, stabilne uslove i

moogućnosti poslovanja, kao i zaštitu svojih ulaganja kroz usvajanje i primenu internacionalnih mehanizama za rešavanje investicionih sporova. Svaki oblik uvođenja restriktivnih mera sprečava slobodan priliv stranih investicija i vodi stvaranju određenih međunarodnih tenzija i nedostatku stimulansa za investiranje.

Izražene razlike između zemalja širom sveta ogledaju se u tome kako regulišu započinjanje poslovanja, budući da je u nekim privredama ovaj proces efikasan, dok su u drugim procedure neadekvatne, vremenski i troškovno veoma zahtevne tako da preduzetnici podmićuju državne službenike kako bi ubrzali proces ili se odlučuju da pokrenu neformalnu ekonomiju. Komplikovane i dugotrajne procedure za osnivanje preduzeća, dobijanje licenci i kredita i registrovanje poslovanja ne doprinose razvoju poslovne inicijative, već podstiču sivu ekonomiju, izazivaju rast potrošačkih cena i korupciju. Priliv SDI zavisi od poslovne klime, tj. od indikatora koji mere kvalitet zakonodavstva, zaštitu prava imovine, posebno malih i srednjih poduzeća, ali je logično da se odluke stranih investitora za ulaganje u pojedine zemlje ne baziraju isključivo na indikatorima „Lakoća poslovanja“. Veličina tržišta i niski troškovi radne snage mogu imati veći uticaj na privlačenje stranih ulaganja. Budući da je u pitanju vrlo kompleksno pitanje, potrebno mu je posvetiti posebnu pažnju sa ciljem otkrivanja svih bitnih faktora koji utiču na priliv SDI.

Literatura

- Al-Sadig, A. (2009) The effects of Corruption on FDI Inflows, *Cafo jinud*. Vol. 29, No. 2
- Birsan, M., A. Buiga (2009) FDI Determinants: Case of Romania, *Transition Studies Review. South East European Issues*, Volume 15, Number 4, pp. 726-736.
- Doing business (2012) *Doing Business – Measuring Business Regulation – World Bank Group*, <http://www.doingbusiness.org/rankings>, pristup 14. maja 2012.
- Hejazi, W., P. Pauly (2003) Motivations for FDI and domestic capital formation. *Journal of International Business Studies*, 34, pp. 282-289.

- Jiménez, A. (2011) Political Risk as a Determinant of Southern European FDI in Neighboring Developing Countries. *Emerging Markets Finance and Trade*, Vol. 47, Issue 4, pp. 59-74.
- Mengistua, A.A., B.K. Adhikary (2011) Does good governance matter for FDI inflows? Evidence from Asian economies. *Asia Pacific Business Review*, Vol. 17, No. 3, July 2011, pp. 281-299.
- Özkan-Günay, E.N. (2011) Determinants of FDI Inflows and Policy Implications: A Comparative Study for the Enlarged EU and Candidate Countries. *Emerging Markets Finance and Trade*, Vol. 47, Supplement 4, pp. 71-86.
- Paraušić, V. (2007) Institucionalne i infrastrukturne prepreke konkurentnosti Republike Srbije. *Međunarodni problemi*, 59(4), str. 597-626.
- Pračević, A. (1998) „Rent seeking“ društvo i ekonomije u tranziciji. *Ekonomika misao*, br. 3.
- Škufljić, L., V. Botrić (2006) Foreign Direct Investment in Southeast European Countries. *Eastern European Economics*, Vol. 44, No.5, September-October 2006, pp. 72-90.
- Unctad (2011) *World Investment Report 2011. Non-equity Modes of International Production and Development*. United Nations Conference on Trade and Development.
- Unctad (2012) United Nations Conference on Trade and Development. <http://www.unctad.org/en/Pages/Statistics.aspx>, pristup 20. maja 2012.

Jelena Zvezdanović

Poslovno okruženje kao determinanta priliva stranih direktnih investicija

Rezime

Glavni cilj ovog rada je istraživanje međuzavisnosti između indikatora lakoće poslovanja (indicators of ease of Doing Business) i priliva stranih direktnih investicija (SDI) u zemljama u svetu. SDI kao deo međunarodnih tokova kapitala pospešuju privredni rast i razvoj zemalja nezavisno od stepena njihove ekonomske razvijenosti, pri čemu su ekonomske koristi za zemlju domaćina SDI višestruke, počevši od podizanja životnog standarda, povećanja nivoa obrazovanja i zaposlenosti, uvođenja novih tehnologija, unapređenja infrastrukture itd. Prisustvo korupcije, spore sudske procedure prilikom rešavanja privrednih sporova, siva ekonomija, visok stepen monopola na tržištu, barijere na lokalnom nivou, nepoštovanje zakonskih propisa, samo su neki od problema koji ograničavaju rast i razvoj privreda i usporavaju priliv SDI.

Osnovna ideja ovog rada je potvrđivanje hipoteze da priliv SDI itekako zavisi od otvorenog i konkurentnog ekonomskog okruženja i potraži odgovor na pitanje koji od faktora poslovanja ima veliki uticaj na njihov priliv, kako bi se dobijena informacija iskoristila u cilju stvaranja boljih uslova za njihovo privlačenje i postizanje održivog ekonomskog razvoja. Dobijeni rezultati ukazuju na potencijalne probleme i ograničenja vezana za priliv SDI.

Ključne reči: korelacija, SDI, indikatori poslovanja, nivo dohodka, regioni

Jelena Zvezdanović

**Business Environment as the Determinant of Inflow
of Foreign Direct Investment**

Summary

The main objective of this paper is to investigate the correlation between indicators of ease of doing business and inflow of foreign direct investment (FDI) in countries around the world. FDI as part of international capital flows promote economic growth and development of countries regardless of their level of economic development, with the multiple benefits, ranging from raising living standards, increasing levels of education and employment, the introduction of new technologies, improvement of infrastructure etc. The presence of corruption, slow court procedures in resolving commercial disputes, the gray economy, a high degree of monopoly in the market, the barriers at the local level, disregard of legal regulations, are just some of the problems that restrict the growth and development of the economy.

The basic idea of this paper is to confirm the hypothesis that the inflow of FDI depends very much on transparent and open economic environment and look for an answer to the question what indicator of Doing Business has a great impact on their inflow in order to create better conditions for their attracting and achieving sustainable economic development. These results point out potential problems and constraints related to inflow of FDI.

Key words: correlation, FDI, indicators of Doing Business, level of income, regions.

Suzana Ignjatović

Komparacija primene teorije racionalnog izbora u sociologiji i antropologiji

Uvod: teorija racionalnog izbora i društvene nauke

Teorija racionalnog izbora (TRI) je krosdisciplinarna paradigma, što je neuobičajeno za savremene društvene nauke čije su paradigme obično ograničene na matičnu disciplinu. Najvažniji „kopernikanski“ preokret TRI u društvenim naukama jeste premisa da se pojave mogu objasniti polazeći od racionalnosti aktera koji uvek teže da maksimiziraju korisnost. Prema Beckerom modelu, postoje tri faktora koji deluju na ekonomskom polju: maksimizirajuće ponašanje, tržišna ravnoteža (eksplicitno ili implicitno tržište) i stabilne preferencije (Becker, 1986). Iako se sociolozi protive „imperijalizmu ekonomije“ preko TRI, istina je da je Becker najpre to učinio u ekonomiji. On je primenio model na ekonomskoj problematici, pomerajući objašnjenja u ekonomskoj teoriji od makro nivoa ka mikro nivou i odlukama aktera. Becker je video sličnost tadašnje ekonomije i sociologije u tome što su obe nauke koristile pojmove koji nisu uspešno objašnjavali ekonomske i društvene pojave: pojam tržišta je igrao istu ulogu u klasičnoj ekonomskoj teoriji kao pojam strukture u sociologiji (Becker, 1986). To su bile pojmovne crne kutije koje nisu otkrivale mehanizam pojava.

Primena modela iz ekonomske sfere na sve društvene pojave nije dočekana sa opštim prihvatanjem. Kada je ekonomista Gary Becker, glavni zagovornik primene TRI u sociološkoj problematici, najavio „ekonomski pristup ponašanju“, najviše je „zašao u teritoriju“ koju su sociolozi smatrali svojom. Stoga nije čudno što su se u sociologiji pojavili otpori prema „ekonomskom kolonijalizmu“ (Archer, Tritter,

2000). Za druge oblasti, TRI je donela napredak. Bez TRI možda ne bi došlo do neverovatnog razvoja moderne političke nauke koja je, zahvaljujući TRI, prešla put od normativne političke filozofije do „tvrde“ nauke.¹

Reakcije odbacivanja i prihvatanja proizvele su nenameravani dijalog među disciplinama, a TRI je postala „*interlingua* društvenih nauka“ (Heckathorn, 2001: 273). TRI je pokrenula modernu varijantu *Methodenstreit-a*. Nekada se postavljalo pitanje da li ekonomija može biti kao „tvrde“ nauke, a danas TRI pokreće dilemu da li druge nauke (sociologija ili antropologija) mogu biti kao ekonomija. Rasprava se vodi o tome da li se ekonomski model može primeniti na društvenu stvarnost uopšte, da li je pluralizam paradigmi neizbežan u društvenim naukama ili TRI može postati opšta paradigma, šta je osnovna jedinica posmatranja u razumevanju društvene stvarnosti, da li je premostiv jaz između humanističkih i društvenih nauka i da li je moguće primeniti koncept racionalnosti na društvene pojave za koje se smatra da odstupaju od ovog principa.

U ovom radu ću se fokusirati na neke aspekte pozicije TRI u sociologiji i antropologiji, dve discipline imaju vrlo različitu poziciju u odnosu na TRI. Antropologija je mnogo bliža tzv. humanističkim naukama, dok sociologija metodološki ima mnoge dodirne tačke sa ekonomijom. Zatim, sociologija i antropologija se nalaze u različitim fazama u odnosu prema TRI: u sociologiji postoji razvijena TRI sociologija, dok je antropologija tek kasnije prepoznala ovu paradigmu. Problematika sociologije je mnogo više obrađena iz ugla TRI, dok u antropologiji tek treba očekivati raspravu o dometima TRI antropologije. Sa druge strane, obe nauke pokazuju neke sličnosti u odnosu prema ključnim principima TRI.

Teorija racionalnog izbora u sociologiji

Odbrana „akademske teritorije“ i disciplinarnosti sociologije sigurno je igrala važnu ulogu u odnosu prema TRI. Ovde je važnu ulogu imala Beckerova tvrdnja da se ekonomija razlikuje od drugih nauka (psihologija, sociologija) po pristupu, a ne po predmetu proučavanja (Becker, 1986). To je značilo da ekonomisti mogu da

¹ Broj radova zasnovanih na TRI u politikologiji dostigao 40% u 1992. godini (Hechter, Kazanawa, 1997).

primene „ekonomski pristup ponašanju“ na problemima sociologije ili psihologije, od rasizma na tržištu rada do zavisnosti od droga ili alkohola.

Uprkos otporu ekonomskom imperijalizmu, sociologija nije tako udaljena od TRI i može se reći da postoji određena predistorija pristupa racionalnog izbora u ovoj disciplini. U klasičnoj sociologiji, Tocqueville je koristio principe instrumentalne racionalnosti u objašnjenjima nekih istorijskih fenomena, dok Weberov pojam ciljno-racionalnog delanja ima dodirne tačke sa maksimizirajućom racionalnošću.² Koncept nenamernih posledica, važan aspekt agregiranih efekata individualnih akcija u TRI, elaborirao je sociolog Merton.

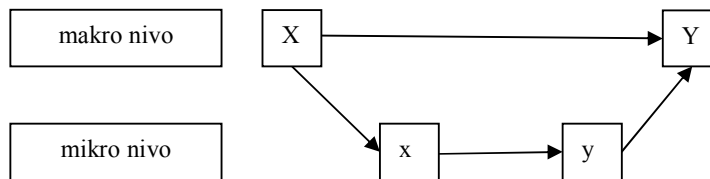
TRI je danas jedna od paradigmi u sociologiji. Najviše istraživanja sa TRI orijentacijom sprovedeno je u oblasti politike, tržišta rada, formalnih organizacija i kriminologije (Hechter, Kazanawa, 1997). TRI je ponudio zanimljiva objašnjenja nekih fenomena: npr. stopa razvoda se povezuje sa očekivanjima na bračnom tržištu koje čine potencijalni supružnici, religijska pripadnost sa stanjem konkurencije na tržištu koje čine religijski potrošači i proizvođači, a razlike u stopi kriminala akterovom procenom rizika. Hechter i Kazanawa smatraju da će se sociološka TRI usmeravati ka istraživanju vrednosti, novim modelima odlučivanja i funkcionisanja institucija (Hechter, Kazanawa, 1997). Kako navode Hechter i Kazanawa, u sociologiji je uobičajena varijanta „gustog TRI“ (*thick RCT*) koja uključuje razmatranje vrednosti, za razliku od „tankog TRI“ koji se ne bavi ovim pitanjem.

Jedan od najrazvijenijih teorijskih modela TRI u sociologiji jeste teorija Jamesa Colemana, osnivača časopisa *Rationality and Society* (1990). Coleman je pokušao da reši problem kompleksnosti mikro-makro tranzicije, koji predstavlja važnu kritiku sociologa upućenu TRI (Mouzelis, 1995). Coleman uvodi mikro i makro nivo analize (slika 1). Na mikro nivou postoje dve dimenzije: individualni akter sa kognitivnim kapacitetima i vrednostima (x) i njegove akcije pod uticajem datih strukturnih faktora (y). Na makro nivou su takođe dve dimenzije: jednu čini „početni“ socijalni kontekst za individualne akcije (X) u jednoj vremenskoj tački, dok drugu dimenziju (Y) čine strukture nakon individualnih akcija. Coleman povezuje sve četiri dimenzije u jedan model za objašnjenje društvenih pojava. Heckathorn smatra da Coleman

² Boudon primećuje da je Tocqueville primenio model blizak TRI u objašnjenju različitog razvoja poljoprivrede u Engleskoj i Francuskoj u 19. veku (Boudon, 2003).

odstupa od principa metodološkog individualizma na kome počiva TRI i da ima odlike socijalnog atomizma (Heckathorn, 1997). Elster opisuje Colemanovu teoriju kao kriptofunkcionalizam (Elster, 2003).

Slika 1.
Colemanov model TRI

Izvor: Hechter, Kanazawa (1997).

TRI je vratio Weberovu perspektivu u sociološku epistemologiju nakon dominacije funkcionalističke paradigme. Polazna tačka je akter, a ne makro-strukture, ali TRI se ne fokusira isključivo na interakciju kao interpretativna sociologija (Mozelis, 1995). TRI je takođe poslužila kao osnova za razvijanje novih teorijskih modela kako bi se bolje objasnili fenomeni za koje TRI nije dala dobra rešenja. Recimo, Boudon je razvio kognitivnu teoriju akcije u post-TRI perspektivi, koja proširuje model instrumentalne racionalnosti na kognitivno-kontekstualnu evaluaciju (Boudon, 2003).

Teorija racionalnog izbora u antropologiji

Ako se uporedi sa sociologijom, ekonomijom i politikologijom, reklo bi se da je antropologija najmanje sklona primeni TRI. Jedan razlog za nerazvijenost TRI perspektive jeste njen neodređeni status između humanističke i društvene nauke (Yanagisako, 2009). Strah od ukidanja dimenzije „kulturene specifičnosti“ uvođenjem opšteg modela racionalnosti verovatno je jedan od razloga za otpor prema TRI. Yanagisako smatra da je ovaj strah neopravdan, jer se TRI uopšte ne bavi preferencijama i prepušta čitavo polje antropolozima za istraživanje želja, vrednosti, osećanja, ciljeva (Yanagisako, 2009). Zaista, bazični TRI prihvata preferencije aktera kao date (egzogene), što znači da TRI jeste kompatibilna sa antropološkom agendom.

Kao i u sociologiji, predistoriju TRI u antropologiji možemo naći u radovima klasika. Najbliže TRI jesu rasprave oko univerzalnosti racionalnosti koju su pokrenuli radovi Malinowskog ili Maussa. Ipak, tek u poslednjoj deceniji su se pojavila antropološka istraživanja zasnovana na TRI. U istraživanju sociokulturne evolucije primenjuje se tzv. „meka“ forma TRI, sa glavnom premisom da su ljudi interesno usmereni.³ Hutchinson radi na tome da se razume evolucija kooperacije, a to je polje koje povezuje psihologiju, antropologiju i ekonomiju. Rosemary Hopcroft razvija model evoluiranog aktera (*evolved actor*), povezujući neke kognitivne genetske predispozicije sa sociološkom matricom (Hopcroft, 2009).⁴

Važno područje primene principa TRI jeste objašnjenje savremenih etničkih konflikata. U ovim istraživanjima najčešće se koristi teorija igara, socijalne dileme u kojima se akteri pozicioniraju u odnosu na očekivane akcije drugih aktera. U fokusu se nalaze problemi poverenja, kompeticije i kooperacije među akterima (Heckathorn, 2001).⁵

U studiji *The Dynamics of War and Alliance Among the Yanomami* (1999) Jürg Helbling primenjuje model teorije igara na objašnjenje „savremenih predmodernih ratova“ koji se vode između lokalnih grupa ili koalicija (Helbling, 1999). Helbling je istraživao alijanse među

³ Primer: preferiranje ćerki u nižim slojevima, a sinova u višim (u Keniji, Mukogodoi više vole ćerke jer se one mogu udati za Masaija koji je na višem socijalnom nivou; slično je u Indiji i Kini).

⁴ R. Hopcroft objašnjava evolutivne fenomene rodne asimetrije roditeljstva (fenomen da se majke generalno evolutivno posmatrano više bave decom) i srodničkog altruizma (tendencija da se više pomažu srodnici nego nesrodnici).

⁵ Heckathorn navodi tri tipa socijalne dileme (Heckathorn, 2003):

- *Prisoner's dilemma*, u kojoj je najpoželjniji ishod dva hipotetička zatvorenika koji su na saslušanju i imaju razne mogućnosti akcije: T – *temptation* (da prevari drugog, svedoči protiv njega, bude oslobođen), R – *reward* (univerzalna saradnja, obojica ne priznaju, dobiju manje kazne), P – *punishment*, univerzalna prevara (obojica priznaju i dobijaju oštru kaznu), S – *sucker* (unilateralna kooperacija, drugi je priznao, prvi dobije maksimalnu kaznu). Redosled poželjnih ishoda je T, R, P, S. Ovim modelom se objašnjavaju pojave free-ridinga, a njihovo rešenje u socijalnom kontekstu je jačanje podsticaja za saradnju i kazne za prekršaj;

- *Chicken game (hawk-dove)*, obrnuti redosled poželjnih ishoda, poželjna je unilateralna prevara. Ovde se gleda koliko popustiti u usaglašavanju interesa da bi se izbegao konflikt, poredak: T, R, S, P;

- *Assurance game (Stag Hunt)* opisao je Rousseau, lovci koji love jelena mogu više da dobiju nego da individualno love zeca, za jelena neophodna saradnja, ne može sam: R, T, P, S (igrač motivisan da saraduje ako je siguran da će drugi takođe).

Indijancima Yanomami u području Mavaca-Orinoco u Venecueli.⁶ Ključna odlika ovih savezništava je njihov trajno konfliktni karakter: saveznici preko noći mogu postati neprijatelji (Helbling, 1999). Antropolozi imaju različita objašnjenja razloga za ove sukobe: borba za resurse, očuvanje suvereniteta, osveta. Antropolog Chagnon smatra da vrednost neustrašivosti objašnjava sukobe kod Yanomami Indijanaca (Lichbach, Zuckerman, 1997). Druga objašnjenja uključuju i strukturne specifičnosti, kao što je multipolarnost političkog sistema (nema hijerarhijski dominante institucije, pa su svi u stalnom stanju straha), veliki oportunistni troškovi da se napusti polje (usevi koncentrisani lokalno i donose očekivane prinose), visoka gustina naseljenosti (veća frekvencija kontakata, a trošak mobilnosti je veliki). Helbling prihvata ove strukturne specifičnosti, ali se tu na zadržava, već primenjuje model teorije igara (teorija strateške interakcije) kako bi pokazao unutrašnji mehanizam sukoba.

Centralno mesto analize za Helblinga je kolektivni, idealnotipski akter koji deluje jedinstveno u situacijama rata/savezništva (mira).⁷ Akteri se nalaze u situaciji koja odgovara teorijskom modelu „zatvorenikove dileme” (*prisoner's dilemma* – PD). Zašto se konačno ne ostvari kooperacija među Yanomamima? Dve grupe bi imale korist ako svoj konflikt mirno reše jer tako mogu biti izbegnuti troškove eventualnog nasilnog konflikta. Međutim, kršenje ugovora ne može biti sprečeno jer nema vrhovnog autoriteta, a previše je rizično osloniti se na to da će drugi biti miroljubiv. Ako je grupa A voljna da reši konflikt mirno sa grupom B, ona ne zna da li to isto misli grupa B. To znači da će svaka grupa gledati da izbegne rizik poraza/ uništenja tako što se sprema za rat, a obećava mir (Helbling, 1999). Ključno zapažanje je da se ne može razviti kooperativna strategija „milo za drago” (*tit-for-tat*, akter odlučuje o svojoj reakciji na osnovu prethodne strategije protivnika), jer je pretpostavka za to da su akteri pouzdano informisani o namerama drugog. Kod Yanomamija su informacije nepouzidane, šire se glasine, pa je preveliki rizik od loše procene. Kako kaže Helbling, iracionalni napadi bez obzira na gubitke, jesu racionalni, jer služe kao strategija odvratanja

⁶ Pripadnici Yamomamija su poznati po okrutnosti. Oko 50% muškaraca nastrada u ratovima. Drugi problem je ugroženost od spoljašnjih uticaja: nad njima su počinili masakr kopači zlata (*garimpeiros*) 1993. godine.

⁷ Helbling naglašava da „kolektivnog aktera“ čine konkretni i veoma raznoliki ljudi, ali to je nebitno za objašnjenje prema modelu teorije igara.

(Helbling, 1999). Agresivnost se isplati za Yanomamo Indijance. U toj konstelaciji, velika je prednost imati reputaciju „opasnih momaka“.

Helbling takođe koristi model teorije igara kao okvir za razumevanje užih antropoloških predmeta istraživanja. Recimo, visok stepen nepoverenja u odnosima manifestuje se takođe u verovanjima Yanomamija vezanim za smrt i bolest. Na primer, oni veruju da su pripadnici druge grupe bacili čini ili da su odgovorni za smrt, pa tako imaju razlog za nastavljanje lanca osвете. Naravno, ako je neprijatelj jak onda se zaboravlja na ovo verovanje (Helbling, 1999). Takođe, stereotip nastaje na osnovu iskustva sa prethodnim odlukama aktera (npr. stereotip „opasnih momaka“).

Gunter Schlee se bavi etničkim konfliktima u studiji *How enemies are made: towards a theory of ethnic and religious conflicts* (2008). Schlee smatra da konflikti deluju na definisanje etniciteta, a ne obratno. Etnički, religijski, lingvistički aspekti identiteta nisu zauvek zadati. Na primer, religija je element etničkog identiteta koji može služiti procesu ekskluzije i inkluzije jedne etničke grupe u odnosu na drugu.⁸ Schlee smatra da je ovim modelom prevazišao kulturalistička objašnjenja etničkih sukoba. On navodi da mu se zamera da je zanemario emocije i iracionalne snage, a njegov odgovor je sličan Beckerovom na istu primedbu: akteri se ponašaju „kao da“ su racionalni. Schlee je uspeo da prevaziđe statični koncept etničkih identiteta, ali tako da ne sklizne u relativizam. Schlee uključuje delovanje strukturnih faktora, ali polazi od aktera i objašnjava makro pojave kao rezultat uzajamnih reakcija među akterima.

Principi TRI u sociologiji i antropologiji

U prethodnom delu rada su prikazane neke razlike u razvoju TRI u sociologiji i antropologiji. Naredni segment je posvećen uporednom prikazu ključnih pitanja o poziciji TRI u dve discipline.

Metodološki individualizam

Jedan deo otpora u sociologiji prema TRI povezan je sa širom epistemološkom perspektivom ove paradigme – metodološkim individualizmom. TRI je verovatno najrazvijenija paradigma metodološkog

⁸ Primer su etniciteti u sukobima na prostoru bivše Jugoslavije: recimo, za srpski etnicitet, religija je služila kao sredstvo ekskluzije prema Muslimanima, a inkluzije prema Rusima (Schlee, 2008).

individualizma u savremenoj društvenoj teoriji. Van Den Berg (Van den berg) i Ble (Blais) smatraju da su sociolozi protivnici TRI jer izjednačavaju metodološki individualizam sa teorijom racionalnog izbora (Van Den Berg, Blais, 2002: 5). Dominantni epistemološki okvir sociologije i antropologije nije metodološki individualizam, pa nije čudno što se razvio resantiman. Sociologija je danas još uvek mnogo više metodološki holistički usmerena, iako se konstantno vodi debata o akteru i strukturi. Antropologija je mnogo manje ambivalentna: ona je dominantno holistička, pa ulazak TRI u antropologiji predstavlja mnogo ozbiljniji epistemološki preokret.

Neke kritike upućene TRI nisu sasvim ispravna tumačenja „TRI individualizma“. Jedna je pogrešno svođenje individualizma na atomizam, tj. pojedince koji čine jedno društvo. Ova kritika je na liniji Dirkemovog straha od psihologizma u sociologiji. Arčerova zamera teoretičarima racionalnog izbora redukcionizam bihejviorističkog tipa (Archer, Tritter, 2000). Međutim, TRI ne podrazumeva psihologizam koji svodi društvene fenomene na psihičke zakonitosti, pre svega zato što je TRI orijentisan finalistički, a ne kauzalistički (Bulle, 2005). TRI se ne bavi konkretnim osobama već apstraktnim akterima (Heckathorn, 2001). TRI je pokazao da nije potrebno zahvatiti celo društvo da bi se objasnili društveni fenomeni i da podela na liniji pojedinac-društvo nije jedino moguće metodološko rešenje.

Antropologija tek u novije vreme dobija razvijenu debatu o metodološkom individualizmu, ali može se pretpostaviti da bi antropolozi prihvatili većinu socioloških primedbi. Međutim, ako se metodološki individualizam TRI shvati bez imputiranja psihologizma i atomizma, onda ima dosta prostora za antropološka istraživanja u okviru TRI. Neki problemi antropologije bi mogli biti uspešno objašnjeni primenom koncepta aktera koji dela racionalno, usmeravajući odluke prema drugim akterima. Potencijal ovakvog pristupa pokazali su Helbling i Schlee. Koncept aktera koji dela racionalno može biti koristan instrument za antropologiju. Naravno, neka pitanja u antropologiji ne mogu se objasniti pomoću TRI, pa je kombinovanje pristupa najbolje rešenje.

Racionalnost

Veći deo problema sociologa sa metodološkim individualizmom dolazi iz socijalno-ontoloških pretpostavki o prirodi društvenih pojava. U

sociologiji se to najbolje vidi u staroj podeli *gemeinschaft-gesellschaft* koja implicitno opstaje i danas. U tom okviru, TRI bi bila prihvatljiva za istraživanje *gesellschafta*, koji uključuje tipičnu ekonomsku problematiku, dok nije viđena kao prikladna za domen *gemeinschafta*, kome tradicionalno pripadaju pitanja porodice, religije ili roda (Hechter, Kazanawa, 1997).⁹ Vremenom se pokazalo da TRI može da ponudi zadovoljavajuće objašnjenje nekih fenomena iz sfere *gesellschafta* (npr. bračno ponašanje).

Velika epistemološka dobit od primene TRI za sociološko razumevanje stvarnosti jeste to što se pokazalo da *uvek ima ekonomije u društvenim pojavama*, baš kao što *uvek ima društva u ekonomiji*. Ključni pomak koji donosi TRI u sociologiji i antropologiji jeste mogućnost da se smanji jaz između pretpostavljene racionalnosti kao baze ekonomskih fenomena i iracionalnosti fenomena kojima se bave sociologija ili antropologija. TRI je dovela u pitanje ovu podelu na racionalno/iracionalno, *homo economicus/homo sociologicus*, objašnjavajući mnoge „iracionalne akcije“, kao što su kriminalno ponašanje ili zavisnost od alkohola, pomoću racionalnog izbora.

Osnovni problem je razumevanje pojma „racionalnog izbora“. Sociolozi zameraju redukciju racionalnosti na instrumentalnu formu i ukazuju na neprimenljivost paradigme u oblasti emocionalnosti i bliskih odnosa. Obično se navodi altruizam kao izuzetak od instrumentalno-racionalnog ponašanja. Na primedbu da akterima pripisuje „previše racionalnosti“, Beker kaže da je to svojevrsni „antidot“ za raniju istraživačku praksu da se ljudima pripisuje nedovoljno racionalnosti (Becker, 1996). TRI ne podrazumeva da je akter obavezno egoističan, već da mnogi oblici altruizma postoje kao racionalni (u porodici).

Jedan deo nesporeda dolazi iz pluralizma značenja koncepta racionalnog izbora. Jedno značenje je vezano za utilitarizam (koreni u Benthamovom utilitarizmu) koji se obično svodi na materijalnu konotaciju, hedonizam i egoizam. Pri tome se obično podrazumeva i autonomija aktera, tj. stavlja se naglasak na političku dimenziju akcije.

⁹ Oko većine postulata TRI vodi se polemika. Oblik TRI koji se zasniva na maksimizirajućoj funkciji korisnosti posebno je problematičan. On se sastoji od tri principa. Prvi princip je kompletnost, odnosno pretpostavka da je akter „svestan“ svojih preferenci. Drugi princip je tranzitivnost koja podrazumeva da postoji rang preferencija i da je uvek moguće definisati stabilne odnose među njima. Konačno, na osnovu ovoga se definiše funkcija korisnosti kao maksimizirajuća funkcija korisnosti za aktera, koja usmerava akcije i predstavlja ključni mehanizam za objašnjenje društvenih pojava.

Drugi pojam je ciljno-usmereno delanje (Weberovo značenje). Alain Caillé se protivi racionalnosti TRI, naglašavajući samo njenu utilitirističku dimenziju. Po njemu, sociologija treba da bude antiutilitaristička: ona treba da prepozna interesne kalkulacije, ali ne sme da se svede na instrumentalnu racionalnost. Njegovo mišljenje je da ovaj stav povezuje klasike i savremenu sociologiju, Dirckema, Vebera i Parsonsa. Prema njegovom tumačenju Maussove pozicije, osnova društva nije ugovor, kalkulacija, tržišna razmena već uzajamna, recipročna obaveza uzvraćanja u velikodušnosti. Nije dovoljno primeniti model TRI čak ni u objašnjenju striktno ekonomskih pojava. Mreže, poverenje i uzajamne obaveze čine osnovu ekonomskih aktivnosti (nova ekonomska sociologija). Institucije i politika su iznad (ili ispod) ekonomije. Ovde se dolazi na pomenutu socijalno-ontološku razliku. Primarna socijabilnost počiva na recipročnosti, dok je tržište, država itd. sekundarna (i ona zahteva recipročnost). Slične primedbe se pojavljuju u humanističkim disciplinama, uključujući antropologiju, s tim što je antropološki problem filozofsko-antropološko pitanje o socio-kulturnoj univerzalnosti utilitarne racionalnosti. Alain Caillé kaže da model utilitarnog čoveka nije prirodan i univerzalan, navodeći primere „kružećih darova“ (kula ili potlač). U ovom tumačenju se opet stavlja naglasak na materijalni aspekt i preferencije umesto na proces, što je najvažniji metodološki pomak TRI u društvenim naukama.

Preferencije i normativnost

Teoretičari iz humanističkih disciplina smatraju da TRI simplifikuje stvarnost zanemarujući preferencije, posebno njihov sadržaj i razloge za hijerarhijsku strukturu u odlučivanju. Zaista, teoretičari racionalnog izbora metodološki možda ne razmatraju kako je rang preferencija postao A, B, C, već šta se događa kada postoji ovakvo stanje stvari. Ipak, kako je zapazio Hausman, čak i u ekonomskoj varijanti TRI (npr. Beckerovo objašnjenje ponašanja domaćinstva kao potrošača) itekako se uzima u obzir šta se dešava sa preferencijama u odnosu na strukturne faktore: cene, ponudu itd. (Hausman, 2009). TRI daje mogućnost da se ciljevi (preferencije) i sredstva prilagode specifičnostima određenog konteksta. Na primer, nije nužno da se pretpostavi da je materijalno bogatstvo

univerzalna vrednost, niti da je vreme kao resurs shvaćen na isti način u raznim okvirima.¹⁰

U sociologiji, a verovatno i u antropologiji, može se napraviti dopuna osnovnoj TRI matrici, kako bi se odgovorilo na predmet proučavanja od interesa za ove nauke. Hausman smatra da verovanja o preferencijama, kao i o verovatnoći ishoda, prilično određuju delovanje aktera. Ne samo da su neevaluativna verovanja ovde važna, već i evaluacije koje su implicirane u preferencijama (Hausman, 2009). Ranije smatralo da TRI polazi od one tačke kada se već znaju preferencije, dok ostatak posla ostavlja sociolozima antropolozima i psiholozima.

U antropologiji se naročito postavlja pitanje kulturnog konteksta i specifičnosti kulturnih značenja kao mogući problem u primeni TRI. Ovo pitanje su najpre postavili istraživači u komparativnoj politikologiji. Lichbach citira Geertza koji kaže da ljudi u zajednici dele šematske slike socijalnog poretka i da sve kulture imaju norme o tome oko čega je razumno ratovati i kako treba urediti konflikte (Lichbach, 1997). Ako je tako, kako je moguće primeniti TRI? Ako kultura određuje prioritete (naročito političke, ali i druge) vredne simboličke ili materijalne objekte, koja je svrha principa racionalnosti aktera? Rekla bih da je TRI korisna za razumevanje dinamike redefinisanja „legitimnih interesa“, neobjašnjivo trajnih iracionalnosti. TRI daje uvid u logiku socijalne interakcije koja deluje tako da su akteri naizgled iracionalni u svojim odlukama (primer Yanomamija). TRI ima veću „epistemološku dodatu vrednost“ u poređenju sa nekim teorijama. Recimo, Bourdieuova teza o „borbama za simbolički kapital“ jeste „mehanizam crne kutije“ jer ne uspeva da dokuči dinamiku iza okvira strukturalno datih pozicija koje nekako „primoravaju“ aktere da se bore u polju.

Veliki problem u debati o TRI u sociologiji i antropologiji jeste normativno tumačenje maksimizirajuće racionalnosti kojim se ona svodi na psihološku teoriju odlučivanja. U takvom okviru lako je pronaći

¹⁰ Boudon je poredio mehanizme odlučivanja u tradicionalnim društvima i modernim demokratijama. U prvom slučaju je trošak vremena manji, a trošak nepostizanja jednoglasnosti veliki (nerazvijena poljoprivreda podrazumeva da svaka promena koja ne odgovara jednom čoveku veoma utiče na druge zbog upućenosti jednih na druge). Zbog toga se ovde teži jednoglasnom modelu odlučivanja. U drugom slučaju, vreme je vredniji resurs, a manja je međuzavisnost aktera i šteta od eventualnog neslaganja prilikom odlučivanja. Stoga se teži većinskom modelu odlučivanja (Boudon, 1986).

mnoga odstupanja od racionalnosti.¹¹ Hechter i Kanazawa smatraju da sociolozi pogrešno vezuju TRI za teoriju odlučivanja (Hechter, Kanazawa). U recepcijama TRI često se ne pravi razlika između normativne i deskriptivne forme TRI. Ova prva se bavi primenom modela kako bi se došlo do najboljeg odlučivanja u praktičnom domenu (domen psihoterapije ili nauke o javnoj politici), dok ova druga predstavlja heurističko sredstvo kojim se objašnjavaju društvene pojave (sociologija, ekonomija, antropologija). TRI se bavi socijalnim, a ne individualnim ishodima, tj. nije relevantno šta konkretne osobe odlučuju, već agregirani efekti koji mogu biti poželjni, ali isto tako nenameravani ili neželjeni. Becker odgovara da racionalnost ne podrazumeva da akteri imaju savršene informacije. Kada akter proceni da postoje visoki troškovi traganja za dodatnim informacijama, opredeljuju se za manje informisane odluke (Becker, 1986). Akter procenjuje trošak traženja dodatne informacije u svakom pojedinačnom slučaju, pa mu se nekad više isplati da bude naizgled impulsivan nego da ulaže u sticanje dodatnih informacija. Takođe, akteri ne moraju imati svest niti verbalizovati razloge za svoje pojedinačne odluke (Becker, 1986). Becker smatra da se slične pretpostavke prave sa pojmovima svesnog i nesvesnog u psihologiji, odnosno manifestnih i latentnih funkcija u sociologiji.

Mehanizam maksimizacije koristi i minimizacije troška u odnosu na potencijalne izbore jeste idealno-tipski model i ima smisla samo u razumevanju agregiranih efekata koji imaju tržišnu ili kvazi-tržišnu dinamiku. Za veliki broj tipičnih socioloških problema može se tako dobiti zadovoljavajuće objašnjenje: opadanje fertiliteta, efekti demokratizacije obrazovanja na tržište rada ili konflikti među socijalnim grupama.

Odnos normativnog i deskriptivnog definisan je još jednim aspektom koji oduvek prati odnos ekonomije i sociologije. Reč je o odnosu metodološkog i političkog individualizma. Naime, sociološki mejnstrim često ne razdvaja metodološki i politički individualizam (uglavnom klasični liberalizam), tj. otpor sociologa prema jednom zapravo potiče iz resantimana prema impliciranom drugom obliku individualizma. Zaista, mnogi metodološki individualisti jesu istovremeno i politički

¹¹ Herber Simon uvodi pojam ograničene ili zadovoljavajuće racionalnosti kao korekciju. Ovaj model je u skladu sa kognitivnim ograničenjima aktera. Neologizam *satisficing* (satisfy + suffice) treba da ukaže na to akteri ne tragaju za optimalnim, već zadovoljavajućim ishodom prilikom odlučivanja.

individualisti (Hayek, Becker, Boudon), ali to je manje bitno za ovaj otpor. Razlog spora je to što sociolozi obično podrazumevaju da ne treba razdvajati saznavnu i primenjenu stranu discipline (tzv. „kritička uloga sociologije u društvu“), dok teoretičari racionalnog izbora ne polaze od toga da saznanje i politika nužno idu zajedno.

Literatura

- Archer, M., J. Tritter (2000) Introduction, u: M. Archer, J. Tritter (eds.) *Rational choice theory: resisting colonization*. London & New York: Routledge.
- Becker, G. S. (1986) The Economic Approach to Human Behavior, u: J. Elster (ed.) *Rational choice*. New York: New York University Press.
- Becker, G. S. (1996) *Accounting for tastes*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Boudon, R. (1986) *L'idéologie*. Paris: Fayard.
- Boudon, R. (2003) *Raison, bonnes raisons*.
- Bulle, N. (2005) Introduction generale. L'explication de l'action sociale. *L'Année sociologique*, 1 (55): 9-18.
- Caillé, A. (2012) *Anti-utilitarianism, economics and the gift-paradigm*, www.revuedumauss.com/fr/media/ACstake.pdf (preuzeto 03/04/2012)
- Elster, J. (2003) Coleman on Social Norms, *Revue française de sociologie*, 44 (2): 297-304.
- Hausman, D. (2009) Rational preference and evaluation, *Occasion: Interdisciplinary Studies in the Humanities* 1, no. 1 (October 15, 2009), <http://occasion.stanford.edu/node/34>.
- Helbling, J. (1999) The Dynamics of War and Alliance Among the Yanomami, in: G. Elwert, D. Neubert, S. Feuchtwang (eds.) *Dynamics of violence: processes of escalation and de-escalation of violent group conflicts*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Hechter, M., S. Kanazawa (1997) Sociological rational choice theory, *Annual Review of Sociology*, 23: 191-214.
- Heckathorn, D. (1997) The paradoxical relationship between sociology and rational choice, *The American Sociologist*, 28 (2): 6-15.

- Heckathorn, D. (2001) Sociological rational choice, u: G. Ritzer, B. Smart (eds.) *Handbook of social theory*. London: Sage.
- Hopcroft, R. (2009) The Evolved Actor in Sociology, *Sociological Theory*, 27 (4): 390-406.
- Hutchinson, R. (2010) Are Evolutionary Theory and Rational Choice Theory Compatible? *Evolution, Biology & Society*, 7 (1).
- Lichbach, M. I., A. Zuckerman (1997) *Comparative Politics: Rationality, Culture, and Structure*. Cambridge University Press.
- Mouzelis, N. (1995) *Sociological theory: what went wrong?* London & New York: Rotledge.
- Sanderson, K. S. (2010) Why Rational Choice Theory and Sociobiology Are Natural Allies, *Evolution, Biology & Society*, 7 (1).
- Schlee, G. (2008) *How enemies are made: towards a theory of ethnic and religious conflicts*. New York, Oxford: Bergham Books.
- Van Den Berg, A., A. Blais (2002) Presentation. *Sociologie et sociétés*, 34 (1): 3-8.
- Yanagisako, S. (2009) Comments on Rational Choice and the Humanities. *Occasion: Interdisciplinary Studies in the Humanities* 1, no. 1 (October 15, 2009), <http://occasion.stanford.edu/node/34>.

Suzana Ignjatović

**Komparacija primene teorije racionalnog izbora
u sociologiji i antropologiji**

Rezime

Teorija racionalnog izbora (TRI) je paradigma sa velikim uticajem u savremenim društvenim naukama. Specifičnost ovog bazično ekonomskog pristupa ogleda se u njegovoj širokoj primeni na oblasti koje su ranije bile predmet proučavanja drugih društvenih nauka. U radu se razmatra razvoj i mesto paradigme racionalnog izbora u dve discipline – sociologiji i antropologiji. U prvom delu rada se fokusiram na poziciju TRI u klasičnim i savremenim teorijama antropologije i sociologije, najvažnija područja primene i modifikacije u njenom inkorporiranju u dve discipline. U drugom delu rada se komparativno razmatraju tri aspekta TRI u antropologiji i sociologiji: metodološki individualizam, racionalnost i normativni okvir. U ovom delu rada baviću se razlozima za određene otpore u sociologiji i antropologiji prema TRI, sličnostima i razlikama u prihvatanju i odbacivanju ovog pristupa.

Ključne reči: teorija racionalnog izbora, sociologija, antropologija, metodološki individualizam

Suzana Ignjatović

Rational Choice Theory in Sociology and Anthropology

Summary

Rational choice theory (RCT) is a paradigm with great influence in contemporary social sciences. RCT is primarily an economic approach that has also been applied in many social sciences. The paper discusses the development and position of RCT in two academic disciplines: sociology and anthropology. The first part of the paper deals with the position of RCT in contemporary sociological and anthropological theory and research, the key areas of its application and major modifications. The second part of the paper focuses on three aspects of RCT in comparative perspective: methodological individualism, rationality, and norms/preferences. In addition to this, the reasons for embracement/resistance of RCT in sociology and anthropology are discussed.

Key words: rational choice theory, sociology, anthropology, methodological individualism

Emilija Mijić

Od nostalgije do yustalgije: osnovni pojmovi

Sve do nedavno konceptima nostalgije se u društveno- humanističkim naukama nije posvećivala velika pažnja, a ako se o njoj govorilo, shvatana je isključivo kao fenomen usmeren ka prošlosti. Novije studije naglašavaju utopijski karakter nostalgije, a taj aspekt je posebno značajno proučavati u procesu postsocijalizma.

Prva definicija nostalgije seže u XVII vek, a dao ju je švajcarski lekar Johanes Hofer koji je primetio da osobe mogu patiti od bolesti za koju je karakteristična čežnja za izgubljenim domom, a koja ih može dovesti do stanja u kome gube dodir sa realnošću. Dakle, nostalgija je prvobitno definisana kao medicinski fenomen prevashodno vezan za narušeno mentalno stanje pacijenata. Ovakav „poremećaj“ Hofer 1688. godine dijagnostikuje najviše među raseljenim licima, a sam naziv sastavio je od dve starogrčke reči: *nostos* koja znači „povratak kući“ i *alugia* odnosno „čežnja“.

U psihologiji je dugo vremena preovladavalo kliničko shvatanje nostalgije kao osećanja koje je neraskidivo povezano sa osećajem bola, tuge, gubitka i nesigurnosti, a neretko je ona bila konceptualizovana kao uzročnik težih oblika depresije, melanholije kao i drugih emocionalnih poremećaja. Danas nostalgija nije više klasifikovana kao bolest, već je analizirana u kontekstu života u zapadnoj modernosti (Palmerberger, 2008).

Međutim, i krajem XX veka i početkom XXI, nostalgija je definisana sa prizvukom medicinskih metafora. Tako Svetlana Bojm 2001. godine nostalgiju definiše kao „neizlečivo stanje modernog doba“, dok Suzan Stjuart 1993. ovaj fenomen naziva „društvenom bolešću“ (Volčić, 2007).

U društveno-humanističkim naukama nostalgija je počela da se proučava u drugoj polovini XX veka, ali je većina literature referisala na nostalgiju kao gubitak pamćenja ili narušavanje istoričnosti. Na taj način

nostalgija je koncipirana kao neautentična, aistorična i maglovita percepcija prošlosti koja glorifikuje ono čega više nema, dok umanjuje ili briše sve nedostatke prošlog vremena. Takav pežorativni odnos prema konceptu nostalgije i sećanju uopšte, stavljen je u opoziciju sa istorijom i to u jasnom hijerarhijskom načelu. Istorija je tako viđena kao reprezentacija stvarne prošlosti, dok je sećanje shvaćeno kao nejasna prošlost zamagljena emocijama.

Elem, naglašavajući neautentičnost nostalgije Džejmson potcrtava da „nostalgija transformiše stvarnu istoriju u zabavu i puki spektakl“, te da postaje „posramljujuća kulturna fantazija“ (Jameson, 1991: 170). Na taj način nostalgija je u društvenim naukama shvatana kao prepreka istorijskom znanju, pre nego oživljavanje i multiplikacija istorijskog razumevanja. Džejmson vidi nostalgiju kao deo većeg problema koji je izazvan osećajem otuđenja (koji takođe shvata kao društveni poremećaj) i nedostatkom istorijske osvešćenosti izazvane savremenim kapitalizmom.

Iako je u ovakvim stanovištima donekle izbegnuto medicinsko definisanje termina, poststrukturalisti i postmodernisti, iako prepoznaju da je savremena temporalnost jedna od odrednica nostalgije, ipak propuštaju da uvide njen medijativni karakter i nastavljaju da je shvataju kao fenomen isključivo okrenut ka prošlosti, koji je u suprotnosti sa istorijskim značenjem i razumevanjem. Definišu je kao posledicu modernosti prema kojoj imaju izričit kritički stav.

Shvatanje nostalgije kao definicije karakteristika amnezične kulture neophodno dovodi do degradacije društvenog i kulturnog pamćenja, a nostalgiju podvodi pod kišobran površnog stila, stereotipa i kiča (Pickering, Keightley: 2006, 924).

Čak i kada je kredibilitet objektivne istorije doveden u pitanje i kada je usmena istorija etablirana kao subdisciplina, nostalgija je i dalje bila objašnjavana kao lažna istorija. Nostalgija je tako, sagledavana radije kao konzervacija i povratak, nego kao kulturni fenomen okrenut ka budućnosti i progresu. Međutim, nekolicina naučnika stremila je ka tome da promeni ovako formulisanu pretpostavku.

Danas se ona promatra u kontekstu života u zapadnoj modernosti i viđena je kao fenomen koji leži na modernom konceptu vremena koje je linearno i ireverzibilno, a predstavlja reakciju na brzo i promenljivo okruženje (Palmberger, 2008: 360). Iako je modernost okrenuta ka gledanju u budućnost i stalnom i ubrzanom progresu, ona ostavlja osećaj

diskontinuiteta i gubitka, pogotovo na polju vrednosti. Kada osećaj diskontinuiteta prevlada, otvara se prostor za nostalgiju, odnosno čežnju za prošlošću koja iz te perspektive izgleda sigurno, stabilno i predvidivo. Opšti stav različitih istraživača jeste da kultura sve više postaje nerazumljiva i bezimena, te da je kulturna decentralizacija i fragmentacija „naše“ sadašnjosti doživljena kao slom, odnosno oštećenje u „našem“ shvatanju vremena (Barthes, 1957; Baudrillard, 1981; Jameson, 1983). Iako robusno zvuči, upravo u takvim, najčešće kriznim, periodima nostalgija pruža prostor za „rehabilitaciju“ svih izgubljenih referentnih okvira i ustaljenih obrazaca koji su iz perspektive sadašnjeg vremena, prošlost činili čvrsto strukturiranom i organizovanom (Foster, 1985: 90).

Postojanje nostalgije neretko se, pogotovu krajem osamdesetih godina XX veka, u naučnim krugovima povezivalo sa kulturom „kasnog“ kapitalizma (Lash, Urry, 1987; Stewart K., 1988). Takvo teorijsko stanovište, u kome se nostalgija sagledava kao kulturni proces, a ne dat sadržaj, te se njene forme, značenja i efekti razmatraju u kontekstu, a ekonomija predstavlja jedan od dominantnih parametara, jezgrovito je interpretirano u radu Ketlin Stjuart “Nostalgia a Polemic”. Nostalgija je tako esencijalna i narativna funkcija jezika koja temporalno slaže događaje i dramatičuje ih (Stewart S., 1984). Pored toga, nostalgični narativi stvaraju interpretativni prostor u kome značenja imaju direktne društvene reference.

Među teoretičarima koji su promenili definiciju nostalgije i sagledali njen utopistički i paradoksalni karakter, kao i njenu okrenutost ne samo ka prošlosti, već i ka budućnosti, bio je Tanok, koji je smatrao „da postojanje nostalgije među različitim individuama i društvenim grupama širom Zapadne modernosti mora biti priznato“. On je dalje naglasio da je „nostalgija odgovor na različite društvene potrebe i političke želje“ (Tannock, 1995: 454).

Stjuart Tanok je 1995. godine predložio da je jedini način da se zaobiđu ranije zamke koje su determinisale nostalgiju kao neautentičnu, aistoričnu i sl. postojanje umnoženih i različitih nostalgija.

Tako je nostalgija shvaćena kao *kultura paradoksa* izražavala njen kontradiktorni karakter u kome je ona istovremeno „vođena utopijskim impulsima, tj. željom za ponovnom čarolijom i melanholičnim odgovorom na nedostatak te čarolije“ (Pickering, Keightley: 2006, 936).

Modernistička nostalgija ne predstavlja ovaj fenomen kao čežnju za prošlošću, već je takav vid nostalgije manje čežnja za neiskupljivom prošlošću koliko je čežnja za fantazijama i željama koje su nekada bile moguće u prošlosti (Bach, 2002: 547).

Nostalgija stila predstavlja pakovanje i vizuelni identitet nostalgičnih proizvoda,¹ koji ne moraju nužno imati eksplicitni apel na povratak ili akutni osećaj gubitka, već mogu predstavljati jednostavnu evokaciju na nestale robne forme (Bach, 2002: 553).

Svetlana Bojm u svojoj monografiji *Budućnost nostalgije* (2001) pravi razliku između dve vrste nostalgije, a to su: 1) *povratna nostalgija*, kojom pokušava da se stvori transistorijska rekonstrukcija „izgubljenog doma“, a neretko je predstavljena u terminima istine, tradicije i ima prikrivajući aspekt, i 2) *nostalgija opsećanja*, sa druge strane, počiva na ambivalenciji ljudskog trajanja i ne beži od kontradiktornosti koju sa sobom nosi modernost (Volčić, 2007: 26).

Revizionistička nostalgija je primarno politički fenomen. Ona mobilise osećanja iz prošlosti koje koristi kao deo političkog programa i problematizuje obnavljanje deljenog osećaja pripadanja zamišljenoj zajednici. Ova forma nostalgije pretpostavlja opstanak proverljive istorijske stvarnosti koju transformiše i oblikuje u skladu sa savremenim političkim prioritetima.

Imperijalistička nostalgija je pojam koji osvetljava paradoksalnost nostalgije, a formulisao ga je Renato Rosaldo 1989. godine. Ona je usmerena na nešto čijem je uništenju doprinela i predstavlja npr. „Britansko portretisanje indijanske kulture“ ili čak ide do te mere da „rasnu dominaciju predstavlja nevinom i čistom“ (Rosaldo, 1989: 107).

Estetska nostalgija je primarno kulturni fenomen i poziva na čuvanje i negovanje autentične prošlosti. Ona ima sakralni odnos prema prošlim vremenima i ne eksploatiše njen sadržaj u komercijalne ili političke svrhe. Prema mom shvatanju ona ne postoji osim možda u isključivo ličnim mauzolejima ili artefaktima koji se nalaze u domovima nostalgičara.

Eskapistička nostalgija je komercijalni fenomen koji eksploatiše čežnju za idiličnom prošlošću. Najmanje je utemeljena u istorijskim činjenicama i veoma je bliska konceptu mita o zlatnoj prošlosti.

¹ Biće detaljnije objašnjeno u poglavlju „Ostalgija“ koje se bavi objašnjavanjem produkcije nostalgičnih proizvoda sa jedne i nostalgične potrošnje sa druge strane.

Velikonja pravi podelu na četiri vrste nostalgije, a to su: *lične i kolektivne, materijalizovane i osećajne, instrumentalne i neinstrumentalne, mimetične i satirične* (Velikonja, 2010: 34).

Bez obzira na podele i definisanja nostalgije u radovima različitih teoretičara i istraživača, važno je naglasiti da je nostalgija prisutna u svim materijalnim i nematerijalnim segmentima društva i zavisna je od konteksta. Ona je kulturni proces, a ne dati sadržaj i uvek nam govori o stavovima građana vezanim za sadašnjost i neizvesnu budućnost, koristeći se metaforom prošlosti, i neretko je vezana za ekonomsko stanje, a najizraženija je u trenutku krize i društvene promene. Na taj način, nostalgija je legitimno polje istraživanja i zavređuje pažnju društveno-humanističkih nauka, jer otkriva različite aspekte društvenih, kulturnih, političkih i ekonomskih procesa i prema mojim dosadašnjim zapažanjima najčešće predstavlja suptilni mehanizam društvene kritike.

Ostalgija

Ostalgija je pojam formulisan nekoliko godina nakon ujedinjenja Istočne i Zapadne Nemačke i predstavlja igru reči. Termin je sastavljen od dve reči: *ost*, što na nemačkom jeziku znači Istok i *nostalgia* i zapravo predstavlja „nostalgiju za Istokom“. Ovaj termin referiše na „bum“ nostalgične industrije koja podrazumeva oporavak, (re)produkciju, marketing i trgovinu proizvodima iz bivše Istočne Nemačke kao i muzealizaciju svakodnevnog života u bivšoj Nemačkoj Demokratskoj Republici (Berdahl, 1999: 93). Tako je u Istočnoj Nemačkoj produkcija proizvoda iz socijalističkog perioda u ličnoj upotrebi i u „industriji nostalgije“ dostigla svoj vrhunac samo sedam godina nakon ujedinjenja Nemačke (Berdahl, 1999: 95). Produkti Ostalgije (*Osteproduct*) nude značenje sećanja na izbrisanu državu NDR u istoj meri kao i povezivanje ličnih biografija sa prošlim vremenom i državom.

Intershop koji je pre ujedinjenja za Istočne Nemce predstavljao free-shop sa zapadnom robom, odnosno njihov „prozor u svet“, deset godina nakon ujedinjenja ima ponudu starih NDR proizvoda, a od 1999. godine u njemu se događaju tematizovane zabave svakodnevce u bivšoj republici. U ponudi su „oživljeni“ istočnonemački proizvodi, suveniri i sl. i zapravo je ovaj prostor postao imenitelj Ostalgije (Bach, 2002: 545). Danas postoje specijalizovane radnje sa natpisima „Mi prodajemo Istočne proizvode“. Naime, Istočni Nemci su u vreme NDR-a žudeli za zapadnim

proizvodima koji su im bili teško dostupni, pa su su u prvim godinama nakon ujedinjenja kupovali isključivo zapadne proizvode, smatrajući istočne lošijim, pa čak i odvratnim. Međutim, iako je Istočna Nemačka bila superiorna u odnosu na ostale zemlje Istočnog bloka, nakon ujedinjenja građani NDR-a su bili suočeni sa jasnim subordiniranim položajem u odnosu na svoju zapadnu braću. Visoka stopa nezaposlenosti, niže plate i pežorativni odnos zapadnjaka prema njima ukazala je na prve tranzicione efekte ujedinjenja, a to su ujedno i bile prve naznake pada obećavajućeg sistema ujedinjene Nemačke iz vizure građana sa Istoka.

Prvi meseci nakon pada Berlinskog zida protekli su u potrošačkoj pomami, jer je upravo to bio medijum za Istočne Nemce da se inkorporiraju u kapitalistički Zapad. Međutim, to ih nije dovelo do hibridne „zlatne zajedničke budućnosti“ u kojoj svi žive u harmoniji i uživaju u razvitku, pa je već 1991. godine tri četvrtine građana sa istoka izrazilo želju za istočnonemačkim proizvodima (Bach, 2002: 551).

U tom kontekstu *Osteproduct*-i su na neki način postali oblik simboličkog kapitala, nekada rezervisanog za superiorne produkte sa Zapada, a Istočni Nemci su kupovinom tih proizvoda paradoksalno koristili tržište u svojoj pre svega simboličkoj borbi protiv kapitalističkog Zapada. Svakako većina *Osteproduct*-a je proizvedena u zapadnim korporacijama, te tako *Ostalgija* zapravo predstavlja potvrdu novog poretka.

Ostalgija predstavlja kombinaciju dve vrste nostalgije, tj. *modernističke nostalgije* i *nostalgije stila*. Ona se javlja kao postmoderni proces i precizno je vrednovana nedostatkom emocionalne povezanosti prema specifičnoj i tačno određenoj prošlosti (Bach, 2002: 547).

Ostalgija zapravo ne predstavlja čežnju za stvarnom Istočnom Nemačkom koja je postojala pre ujedinjenja, već predstavlja čežnju za fantazijama i željama (o Zapadu) koje su bile moguće u prošlosti, vremenski su se reflektovale u budućnost, a prostorno na Zapad. *Ostalgija* tako predstavlja čežnju za socijalističkom projekcijom harmonične budućnosti u kojoj naporan ljudski rad proizvodi utopijsku državu spojenu sa slikama koje su Istočni Nemci dobijali sa druge strane Berlinskog zida.

Jugonostalgija

Jugonostalgija je prisutna u svim republikama koje su sačinjavale SFRJ i koje imaju sopstvena iskustva post-jugoslovenske ere i različite izraze ove vrste nostalgije. Jugonostalgija, po mom mišljenju, predstavlja meta-termin koji obuhvata javne rituale, izložbe, medijske reprezentacije, lične i kolektivne nostalgije, mitologiju o zlatnoj jugoslovenskoj prošlosti, bratstvu i jedinstvu, titostalgiju, yustalgiju i uopšte nostalgiju za deljenim identitetom bivše SFRJ i popularnom jugoslovenskom kulturom (muzikom i filmom iz tog perioda).

Jugonostalgija, kolokvijalno nazivana „žalom za Jugoslavijom“, zapravo inkorporira nekoliko varijanti nostalgija, kao što su modernistička nostalgija, nostalgija stila, imperijalna, revizionistička, estetska i eskapistička nostalgija. Ona je i paradoksalna zato što, pogotovo kada je o popularnoj kulturi reč, pre svega o nostalgiji vezanoj za Yu-rock muziku, ona modelira žudnju za kulturom otpora jugoslovenskom socijalizmu, iako je taj otpor u većini bio tolerisan u vreme SFRJ (Volčić, 2007: 33).

Jugonostalgija podrazumeva i industriju nostalgije, koja se javlja u različitim vidovima materijalne kulture od suvenira, preko šolja, privezaka, majica i sličnih predmeta koji referišu na period „Titove Jugoslavije“.

Ona je nostalgična u istoj meri koliko je i neonostalgična, jer postoje mnogi neonostalgičari, koji nemaju „živo“ iskustvo, već su to mladi ljudi koji posredovanim iskustvima koriste simbole i nostalgični su prema zamišljenoj zajednici SFRJ.

Međutim, iako u svim post-socijalističkim državama postoje različiti vidovi nostalgija za bivšim socijalističkim republikama, nemoguće je jugonostalgiju izjednačiti sa njima, jer je Jugoslavija imala drugačiji kraj koji je bio obeležen etničkim sukobima i krvavim ratovima za razliku od „plišane revolucije“.

S obzirom na specifičnu istorijsku situaciju na prostoru bivše Jugoslavije, Srbija, kao i ostale republike koje su bile u sastavu SFRJ, nije imala jasan i direktan prekid sa socijalizmom, kao što je to bio slučaj u ostalim državama Istočnog bloka. Konkretni prekid sa socijalističkim uređenjem se dogodio tek nakon perioda devedesetih godina XX veka, u

kome je vođena nacionalistička politika pod kišobranom socijalističkog režima, odnosno 2000. godine kada je uspostavljena demokratska vlada.

Iako je u toku devedesetih odnosno do 2002. godine formalno postojala Jugoslavija, jugonostalglični narativi i prakse isključivo su vezani za period pre dolaska Miloševića na vlast i za onu državu u čijem su sastavu bile sve bivše republike SFRJ.

Mada je postojanje jugonostalgičara bilo prisutno u svim bivšim jugoslovenskim republikama od njenog raspada do danas, u poslednjih nekoliko godina čini se da dobija drugačiju formu od uvreženog stanovišta da je to grupa ljudi koja „slepo veruje u ispravnost Titove države“ i „bratstvo i jedinstvo“. Devedesetih godina, u periodu bujanja nacionalističkih strasti sa jedne i prividnog načelnog održavanja socijalističkog sistema kroz dominaciju Socijalističke partije Srbije i Jugoslovenske levice u Srbiji, sa druge strane, jugonostalgičari i uopšte oni koji pozitivno vrednuju socijalizam i jugoslovensko uređenje su neretko nazivani „bandom crvenom“ i u različitim grupama protivnika režima i onih koji su ga podržavali imali su negativnu konotaciju. Protivnici tadašnjeg režima shvatali su ih kao pobornike Miloševićeve politike, dok su pristalice režima krivile Josipa Broza Tita za sve ratove i otcepljenje država koje su do 1991. godine bile u sastavu SFRJ. Takođe, u tom periodu dolazi do religijskog „osvešćenja“ i sve većeg uticaja i učestvovanja Srpske pravoslavne crkve u javnom komunika-cijskom prostoru, tako da u takvoj klimi nije bilo mesta za pozitivnim konotiranjem žala za nekadašnjom državom čija je uređivačka politika svojom ideologijom zabranjivala izražavanje religioznosti.

Nakon pada Miloševićevog režima, građani Srbije bili su zaokupljeni „gledanjem u budućnost“, te su nostalglični narativi i prakse vezane za jugoslovenstvo bile izuzete iz javnog vrednovanja kako građana, tako i same države. Tada je dominantan osvrt na prošlost bio usmeren na dekadu Miloševićeve vladavine, odnosno na devedesete godine XX veka u kojima se tražio i pre svega pronalazio korpus razloga za nezavidnu situaciju Srbije kao države i pada svih vrednosti, stila života i lošeg statusa građana. Međutim, čini se da osvrt na devedesete i traženje objašnjenja i neretko opravdanja u procesima koji su se odvijali tada, a uzrok su lošeg standarda i nezadovoljstva građana danas, dvanaest godina nakon uspostavljanja demokratskog poretka na prostoru Srbije, nije dovoljan.

U protekle četiri godine, čini se da nailazimo na porast jugo-nostalgčnih narativa koji postaju vidljivi kako u medijskom i uopšte javnom prostoru, tako i na ličnom planu, u individualim sećanjima koja pre svega predstavljaju mehanizam za ocenu sadašnjeg stanja i situacije. Kroz glorifikaciju socijalističkog perioda jugonostalgčari daju kritičku sliku sadašnjosti i sistema koji ih vodi u budućnost.

Yustalgija

Yustalgija predstavlja materijalizovanu nostalgiju za (Titovom) Jugoslavijom, kako u ličnim i kolektivnim predstavama, tako i u aktivnim potrošačkim procesima tranzicionog građanskog društva usmerenog ka kasnom kapitalizmu. Nisu jedino politički, ekonomski i društveni uslovi ti koji su je stvorili, već i unutrašnja igra između hegemonističkih i opozicionih sećanja kao takvih (Berdahl, 1999: 200). Iako predstavlja pogled „unazad“, yustalgija zapravo potvrđuje novi poredak.

Takođe, yustalgija se razlikuje od „istorijskih“, autentičnih činova sakupljanja prikazivanja i kategorizacije svakodnevnog jugoslovenskog života u javnom institucionalnom prostoru. Ona jeste javna i može crpeti svoje izvore i u „industriji nostalgije“ i u „istorijskom“ komemorativnom programu, ali je proizvod isključivo ličnih nostalgija i praksi koje su na individualnom planu remećujuće, podložne promeni, romantizaciji, preoblikovanju i izmišljanju u zavisnosti od okružujućeg konteksta i trenutka u kome se koriste i produkuju. Svakako, ravan ličnog je uvek zavisna od konteksta, društveno je referentna i sadrži deljena osećanja, sećanja i prakse, ali u yustalgčnim narativima o kojima je u radu reč istaknuta je individualna povezanost ispitanika sa periodom jugoslovenskog socijalizma i bez obzira na formulativnost narativa uvek sadrži lično iskustvo koje na manifestnom nivou pojačava autentičnost i istinitost iz pozicije onoga ko taj narativ priča.

U istraživanju yustalgije, korišćeni su iskazi petnaest ispitanika koji su rođeni u periodu od 1950. do 1960. godine.²

² Iako postoje jugo-nostalgčari mlade generacije koji ne pamte period socijalizma i koji su u većini rođeni nakon smrti Josipa Broza, njihove virtuelne (neo)nostalgije nisu relevantne za istraživanje yustalgčnih narativa i praksi, jer su upravo one vezane isključivo za lično, a ne prepričano iskustvo života u SFRJ. Mladi jugo-nostalgčari tako predstavljaju pre korisnike proizvoda „industrije nostalgije“, dok yustalične narative i prakse proizvode i upotrebljavaju one grupacije koje imaju „živo“ sećanje na jugoslovensku svakodnevnicu. Upravo zbog toga su za istraživanje odabrani ispitanici rođeni u periodu 1950-1960. god.

U diskursu ličnih potrošačkih nostalgija vezanih za period socijalizma mogu se izdvojiti dva modela, a to su potrošačka yustalgija i yustalgična potrošnja.

Potrošačka yustalgija je dakle, skup predstava, mišljenja i ocena koje ljudi iz nekadašnje Jugoslavije iskazuju u svojim izjavama i koje imaju o proizvodima i uopšte materijalnim artefaktima i robi iz socijalističkog perioda. Dominantno je mišljenje da je SFRJ imala zatvoreno tržište i da je, kao i u svim ostalim državama Istočnog bloka, sa manjim i većim razlikama, bilo teško doći do proizvoda pogotovo onih proizvedenih u zapadnim kapitalističkim zemljama. Međutim, iako ističu i taj aspekt jugoslovenske tržišne politike, yustalgičari ipak imaju benevolentan stav prema tadašnjem periodu, jer smatraju da je tada bio bitan kvalitet, a ne kvantitet i da su se generalno ljudi mnogo više radovali materijalnim stvarima nego danas.

Potrošačka yustalgija se manifestuje isključivo u narativima, dok se yustalgična potrošnja odvija kroz aktivne i kontinuirane činove potrošnje i odabir robe u savremenom trenutku.

Yustalgična potrošnja, sa druge strane, predstavlja aktivan potrošački čin, odnosno konzumerizam usmeren na proizvode, čija je proizvodnja i upotreba započela u razdoblju socijalizma, a koji zapravo simbolizuju taj period. Iako se yustalgična potrošnja odigrava u javnom komunikacijskom prostoru, najčešće u hipermarketima koji su proizvod (post)modernog potrošačkog diskursa i snažnih institucija potrošačkog društva razvijenih u Srbiji nakon 2000. godine, njena stvarna upotreba počinje tek u domovima yustalgičara. Pored toga, važno je naglasiti da ovakav vid potrošnje ne predstavlja dirigovani konzumerizam, kakav je recimo bio slučaj sa kampanjom „Kupujmo domaće“ sprovedenom pre nekoliko godina u Srbiji, već predstavlja lični izbor i čin intimne potrošnje.

Zato nije slučajno to što je privilegovano mesto ličnih nostalgija upravo dom, „lični raj“, tj. utočište u koje se iz grube realnosti današnjice povlače nostalgičari (Velikonja, 2010: 80). Za razliku od npr. proizvoda „industrije nostalgije“, kao što su razne majice sa likom Tita i jugo-nostalgičnim natpisima koje služe za transparentno izražavanje stava u javnom prostoru, iako zasigurno imaju i intimnu simboliku, proizvodi zastupljeni u yustalgičnoj potrošnji imaju intimnije značenje i zastupljeni su u svakodnevnoj upotrebi bez jasnog iskazivanja nostalgičarskog

karaktera konzumenta u javnosti. To što neko na ulici jede Kiki bombone ili pije Koktu ne mora nužno da znači da je yustalgičar i da se sa setom seća bezbrižnosti „bratstva i jedinstva“. Možda mu se jednostavno dopada ukus tih proizvoda. Na taj način, yustalglična potrošnja, iako se odvija u javnom prostoru, svoje puno značenje dobija u domovima nostalgičara koji evociraju uspomene na prošlost i obezbeđuju „umirujuće predstave njenog kontinuiteta“ (Halbwachs, 1980: 145).

Tako, iako je reč o pre svega ličnoj potrošnji u javnom prostoru, domovi yustalgičara predstavljaju komunikacijski prostor u kome yustalglična potrošnja putem upotrebe proizvoda i narativnosti, postaje vidljiva. Dok potrošačka yustalgija može da se svrsta u *had been* konzumerizam, yustalglična potrošnja je prevashodno *has been*, odnosno proces koji je nastao u prošlosti, a razvija se i danas. Yustalglična potrošnja je pre svega svakodnevna, uobičajena i upravo zbog toga proizvodi i roba koji su najzastupljeniji u ovakvom vidu konzumerizma nalaze se u okviru „dnevne potrošačke korpe“. Važno je naglasiti da yustalglična potrošnja ne predstavlja dominantan vid konzumerizma, ali je vidljiva i relevantna za proučavanje. Iako pored navedenih proizvoda yustalgičari kupuju i koriste robu ostalih proizvođača na tržištu, ovakav oblik potrošnje uz potrošačke yustalgije i savremeni kontekst pre predstavlja „strategiju malih otpora“ (De Certeau, 1984: 58), nego bilo kakav organizovani oblik potrošačkih procesa.

Nostalgija je pre svega kulturni proces, a ne dati sadržaj. Nešto što je „nekada bilo“ u odnosu na „danas“ stvara okvir značenja i dramatizuje aspekte narastajućeg fluidnog i raslojenog društvenog života (Stewart, 1988: 227). U skladu sa tim, yustalgija je pre proizvodnja sadašnjosti, nego reprodukcija prošlosti, a razmatranje i ocenjivanje trenutne situacije u savremenom tranzicionom srpskom društvu neretko postaje dominantan aspekt ovakve vrste nostalgija nakon „vraćanja“ u prošlost putem socijalističke simbolike.

Naime, iako su potrošačke yustalgije različite, kao i procesi yustalglične potrošnje, ipak se mogu uočiti sličnosti koje modeliraju narativ, čine ga prepoznatljivim i kroz interakciju unutar narativa ili procesa potrošnje čine poruku jedinstvenom i jasnom.

Ti narativi iz posebnog post-socijalističkog diskursa zapravo razmatraju društvene, političke i ekonomske procese kasnog kapitalizma i tranzicije ka istom. Narativi o potrošačkoj yustalgiji i yustalgličnoj

potrošnji čvrsto su binarno strukturirani i u njima nema mesta za pozitivnim vrednovanjem nekih aspekata sadašnjosti ili kritikom određenih uslova iz prošlosti. Oni ne produkuju realnu istoričnu sliku SFRJ, već predstavljaju element savremene društvene kritike kroz mitotvorstvo o „zlatnoj prošlosti“.

Kroz glorifikaciju socijalističkog perioda ispitanici daju kritičku sliku sadašnjosti i sistema koji ih vodi u budućnost. Yustalgični narativi, pored ličnih sećanja vezanih za period jugoslovenskog socijalizma, zasnovani su i na komparaciji prošlih vremena sa trenutnom društvenom, političkom i pre svega ekonomskom situacijom i vrednostima razvijenim u poslednjih deset godina. Sa potrošačkog aspekta dominantna karakteristika yustalgičnih narativa ogleda se u pozitivnom vrednovanju robe iz socijalističkog perioda sa jedne, i negativnim konotiranjem proizvoda koji se nalaze na savremenom tržištu, sa druge strane.

Osnovna karakterizacija socijalističkog perioda u potrošačkim ličnim nostalgijnim narativima jeste kvalitet robe, prirodnost, vrednost, dostupnost (iako je tržište bilo zatvorenije i manje nego danas), materijalna obezbeđenost, humanost i uređenost sistema. Sa druge strane tranzicija ka modelu kasnog kapitalizma, odnosno trenutni socio-kulturni kontekst u potrošačkim narativima označen je nekvalitetom robe, neprirodnošću, odsustvom vrednosti, nedostupnošću (iako je trenutno tržište otvorenije i poseduje veću količinu proizvođača i robe), materijalnom ugroženošću, padom svih vrednosti, odsustvom zajednice i brige države za pojedinca.

Iz ovih dihotomija proizilazi, sa jedne strane, (naknadno) poverenje u socijalistički sistem i, sa druge strane, nepoverenje u savremeni sistem u Srbiji. Takav stav građana se naročito ogleda u procesima yustalgične potrošnje u kojima oni biraju određene dobro poznate „proverene“ proizvode koji datiraju iz socijalističkog perioda, a ne nove proizvode na tržištu koje karakterišu kao „sumnjive“, neprirodne i manje kvalitetne. Ne treba zaboraviti da yustalgija predstavlja samo mali deo ukupnih potrošačkih izbora i da je ona pre svega „utopijski proces“, putem koga nostalgijari pre svega izražavaju odnos prema sadašnjim uslovima života i društvenom i ekonomskom poretku. Kao takva nije relevantna kao oblik ekonomske subverzije, jer ipak većina proizvoda koju i sami nostalgijari koriste jeste savremena, zapadna, „kapitalistička“ visoko potrošna roba. Čak i proizvodi koji asociiraju na „bezbriznost“, a kupuju se u

hipermarketima jesu produkti savremenih, kapitalističkih i privatizovanih fabrika i firmi koje više nisu u državnom, već u privatnom vlasništvu, dok paradoksalno potrošačku yustalgiju karakteriše čežnja za italijanskim cipelama i provodom u Trstu, a ne odelima i modi proizvedenoj u SFRJ.

Yustalgično potrošačko ponašanje nije čvrsto strukturirano i nepromenljivo. Naime, intervjuisani yustalgičari su u „demokratskom poletu“ i periodu pozitivnog vrednovanja promene nastale nakon 2000. godine učestvovali u konzumerizmu novonastalih mesta potrošnje, kao što su šoping molovi, hipermarketi. Tadašnji kontekst im je obezbeđivao žudnju i želju za proizvodima i načinima potrošnje koji su bili deo dugoočekivane promene nakon devedesetih godina koje su sa sobom nosile značenje represivnog režima i sankcija. Nakon zadovoljenja potreba prvobitnog „zanosu“ i nesprovođenja reformi očekivanom brzinom, yustalgična potrošnja i potrošačka yustalgija se javljaju kao vidovi otpora prema trenutnom sistemu koji se, iz vizure nostalgičara, ne čini toliko drugačijim od predhodnog, odnosno onog iz devedesetih godina XX veka.

Naime, gubitak radnih mesta i neotvaranje novih, pogotovo za generaciju kojoj pripadaju intervjuisani yustalgičari, niske plate, neregulisana zakonska prava radnika, penzione reforme, pad životnog standarda, materijalna ugroženost i nezadovoljstvo parametri su otvaranja prostora za delovanje yustalgičnih narativa i praksi.

Yustalgičari su nostalgični za savremenim mestom i načinima na koje je ono bilo drugačije „ranije“. Prošlost postaje savršena slika koja ih ohrabruje da markiraju, u slučaju potrošačkih yustalgija, proizvode i robu „savremenosti“ uz pomoć koje je došlo do gubitka „perfekcije“. Proizvodi iz socijalističkog perioda pročitani su kao alegorija odnosno „ruševina koja nema neposredan simbolički značaj, već ukazuje na interpretatora koji učitava značenje u proizvode materijalne kulture“ (Wolin, 1982: 34). Pokušaj da se nostalgični proizvodi, u ovom slučaju socijalistički, trasiraju u univerzalniji i osjetljiviji prostor savremene kulture je očigledni napor da se uspostavi nostalgična potrošnja na pre svega simboličkom nivou.

Produkti yustalgije nude značenje sećanja na izbrisanu državu SFR Jugoslaviju u istoj meri kao i povezivanje ličnih biografija sa prošlim vremenom i državom. Yustalgija, pored povratka u prošlost i značenja koja produkuje u ličnim narativima, u savremenom trenutku, kroz

biografiju predmeta i yustalgičnu potrošnju, obezbeđuje okvir eskapizmu od, pre svega, socio-ekonomskih posledica tranzicije ka kasnom kapitalizmu. Yustalgija je tako esencijalna narativna funkcija jezika koja slaže događaje vremenski i „dramatizuje ih u skladu sa onim što se dogodilo i onim što je moglo biti“ (Stewart, 1984: 53). Takođe, ona stvara interpretativni prostor koji je relacioni i u kome značenje uvek ima direktne društvene reference. Kultura kasnog kapitalizma je decentralizovana i fragmentarna, te je nostalgicari doživljavaju kao oštećenje u smislu savremenog vremena (Jameson, 1983: 113). U vremenu mešavine različitih stilova i pravaca, yustalgija za pojedince, posebno one rođene pedesetih godina XX veka, koji su u pravom smislu osetili „blagodeti socijalizma“, „strahote devedesetih“ i „nesnalaženje nakon promena“ postaje veoma osvetljujuća tačka koja ih vraća na pravac.

Pored toga, u periodu „kraja organizovanog kapitalizma“ (Lash, Urry 1987: 53), odnosno svetske ekonomske krize čije posledice potresaju Srbiju od sredine 2008. godine, koja u toku desetogodišnje tranzicije nije uspela da izgradi zakone koji bi kako u ekonomskom, tako i u pravnom smislu štitili građane, statusno raslojavanje u materijalnom smislu je sve veće i upravo takva situacija otvara prostor za sve vidljiviju yustalgiju odnosno lično sredstvo otpora i kritike društvenog sistema čiji se materijalizovani oblik reflektuje na potrošačke procese i čija se poruka dešifruje u potrošačkim narativima.

Osnovna premisa na kojoj počivaju yustalgični narativi sublimirana je u poimanju životnog standarda nekada i danas. Međutim, bez obzira na to što je jugoslovensko blagostanje i osetni progres trajao praktično jednu deceniju, nostalgicari su skloni da, zarad svojih uljulkujućih uverenja, „zlatni“ period prošire na celokupno trajanje jugoslovenskog socijalizma i da neretko period Ante Markovića vezuju za standard u vreme Titove Jugoslavije. U krajnjoj liniji to je i jedna od osnovnih karakteristika nostalgije, a to je da je ona pre svega inverzna, maglovita i nejasna percepcija prošlosti, što nikako ne umanjuje njen potencijal za istraživanje.

Životni standard se u ekonomskom smislu sastoji iz tri komponente: 1) lične i zajedničke potrošnje, 2) mogućnosti radnog angažovanja stanovništva i uslovima pod kojima ono ostvaruje proizvodnju i zarade, 3) društvenih uslova pod kojima stanovništvo živi i radi (Marsenić, 1987: 486). Odnosi kolektivne i lične potrošnje uvek su rezultat određenog

stanja društvenih odnosa. S obzirom da se ovde bavimo pre svega potrošačkim nostalgijama, nije nevažan zaključak prof. Marsenića da je lična potrošnja u periodu 1952-1979. najčešće stagnirala ili imala sporiji rast od rasta proizvodnje u privrednom razvoju zemlje (Marsenić, 1987: 496). U periodu 1947-1952. jugoslovenska industrijalizacija zahtevala je potpunu stagnaciju, pa i povremeno opadanje lične potrošnje. Do 1956. godine dolazi do laganog oporavljanja, a tek od 1957-1961. predviđa se njen dinamičan rast. 1979. godine lična potrošnja dostiže obim koji je za 5,1 put veći nego 1952. godine, tj. obim je učtverostručen po stanovniku (Marsenić, 1987: 496). U periodu 1964-1979. pola miliona stanovnika iz Jugoslavije je bilo zaposleno u inostranstvu. Šta nam ovo govori? Upravo to da je bilo potrebno tri decenije da bi se uspostavio standard koji je predmet yustalgičnih narativa u kojima je on interpretiran kao determinišući faktor celokupnog života u bivšoj SFRJ. Na taj način se potvrđuje teza da „nostalgija glorifikuje ono čega više nema, dok umanjuje sve mane prošlog vremena“ (Palmberger, 2008: 358).

Još jedna mistifikacija koja se javlja u nostalgičnim narativima uopšte vezanim za SFRJ jeste ta da je Jugoslavija na međi tvrdog Istoka i liberalnog Zapada išla u korak sa svetom, odnosno da je težila modernizaciji, progresivnoj privredi, da se ulagalo u zemlju i njen razvoj. Međutim, ekonomski pokazatelji govore da je npr. „Srbija 1950. godine bila bogatija zemlja od Grčke i da je svojim dohotkom po stanovniku prevazilazila odgovarajući pokazatelj nivoa grčke ekonomske razvijenosti za 4,7%. Do 1986. godine ta prednost se više nego istopila, i dohodak po stanovniku za Srbiju našao se na nivou od 62,3% grčkog per capita dohotka. Hrvatska je u 1950. godini bila na nivou od 52,0% italijanskog dohotka, da bi se u 1986. našla na nivou od svega 33,6% dohotka po stanovniku za istu tu zemlju. Slično relativno zaostajanje zabeležila je i Slovenija, koja se opet po per capita dohotku i u istom razdoblju spustila sa 74,0% austrijskog nivoa na samo 46,7%. Međutim, ovo neznatno početno zaostajanje (5,3%) povećalo se do 1986. na čitavih 43,6%“ (Madžar, <http://147.91.230.48/ifdt/izdanja/ca.../d17/document>).

Sa druge strane, pokazatelj koji ide u prilog bujanju yustalgičnih narativa jeste taj da je 1989. BDP po stanovniku na nivou cele SFRJ iznosio 16820 \$, u Srbiji 17429 \$ (Kelly, 1989), dok je 2000. godine iznosio 1163 \$ (<http://data.un.org/CountryProfile.aspx?crName=Serbia>).

Međutim, krucijalno određenje modernističke nostalgije kojoj pripadaju i yustalgični narativi i prakse jeste „da je ona manje čežnja za neiskupljivom prošlošću, koliko je čežnja za fantazijama i željama koje su nekada bile moguće u prošlosti“ (Bach, 2002: 547). Nostalgija tako nije čežnja za stvarnom prošlošću, već za osećajem koji je postojao u prošlosti (Pickering, Keightley: 2006, 935).

Yustalgične narative određuje pozitivno vrednovanje života u bivšoj SFRJ, koji je determinisan subjektivnim osećajem sigurnosti, stabilnosti i napretka. Sigurnost se ogledala u veoma maloj mogućnosti gubitka posla, zdravstvenom osiguranju, besplatnom školovanju. Stabilnost bivše SFRJ, u kojoj su takođe postojale turbulencije, sagledana iz današnje perspektive, nakon destruktivnih, sankcijama i ratom obeleženih devedesetih godina i tranzicionim periodom nakon promena iz 2000. godine koji i danas traje, osnažuje nostalgične emocije i uverenja, dok se napredak i eskalacija dobrog životnog standarda sedamdesetih, pa i osamdesetih godina čini mnogo dužim nego što je to u praksi postojalo. Pozitivno vrednovanje socijalističkog perioda osnaženo je kritičkim osvrtom na trenutnu socio-ekonomsku situaciju u državi. Nakon sunovrata devedesetih, osećaj progresa, koji je toliko nedostajao građanima u tom periodu, ponovo se javio nakon promena iz 2000. godine sa uspostavljanjem demokratske vlade u Srbiji. Iako je tada životni standard bio veoma nizak, postojala je nada i ideja za boljom budućnošću. Zaključno sa 2008. godinom, životni standard je rastao, te je bruto proizvod po stanovniku 2005. godine iznosio 3.400.1 \$, a 2008. 6.870.7 \$ (<http://data.un.org/CountryProfile.aspx?crName=Serbia>). Od 2008. godine, prema statistici bruto proizvod stagnira, ali su zbog ekonomske krize cene proizvoda porasle, tako da se u subjektivnom osećaju građana životni standard smanjio.

Zbog promena koje se nisu dogodile očekivanom brzinom, zatim privatizacije i masovnih otpuštanja radnika izgubilo se poverenje u političku elitu što je samo otvorilo put bujanju nostalgičnih narativa i još svetlijem i lepšem sagledavanju života u bivšoj SFRJ. Zbog stagnacije i ovaploćenja krize nostalgija nastupa kao neminovni talas narativizacije. Yustalgija tako, ne bi li zlatnu prošlost učinila „platinastom“, sadašnji socio-ekonomski i politički kontekst kritikuje na svim poljima, pa čak i u onim aspektima koji su danas neuporedivo bolji nego u vreme bivše SFRJ. Najčešća formulacija koja se može čuti jeste „nikada nije bilo gore

nego danas“, što zapravo nema uporište u stvarnosti. Devedesetih godina XX veka je celokupna situacija bila neuporedivo gora, dok su slobode, mogućnost izražavanja (verskog, političkog...), konzumerizam i izbor na tržištu u bivšoj SFRJ bili suženi i mnogo manji nego nakon demokratskih promena. Ipak, skupa zdravstvena nega za one koji su nezaposleni, obrazovanje koje nije više u potpunosti besplatno, smanjeni broj radnih mesta, siva ekonomija, neuplaćivanje doprinosa i celih iznosa plata radnicima u privatnom sektoru daje šlagvort za vraćanje u „sigurnu“ prošlost putem nostalgичnih narativa u kojima je vreme delovalo jasno i predvidivo. Tako u nepreglednom skupu današnjih izbora i hiperprodukcije svega, sa malim platama se pogotovo „tranzicioni gubitnici“ osećaju kao u sceni iz poznatog crtanog filma, u kojoj siromašni brat i sestra ispred izloga poslastičarnice sa žudnjom maštaju o tortama i kolačima koji su im nedostupni.

Yustalgija tako poseduje utopijski karakter, pa upravo zbog toga pre svega yustalgичna potrošnja predstavlja suptilni čin određene vrste konzumerizma koja zadovoljava na materijalnom planu dijalog sa prošlošću i obezbeđuje kontinuitet u fragmentarnoj i nestabilnoj stvarnosti. Kupovina Bajadera ili Kiki bombona jeste savremeni potrošački čin, ali nostalgичarima obezbeđuje osećaj „povratka u izgubljeni dom“, odnosno na simboličkom nivou povratak u sigurnost, mladost i bezbrižnost, čiji je označitelj bivša SFRJ. To nikako ne predstavlja planirani, dirigovani potrošački čin i nema potencijal za političko ili ekonomsko preusmeravanje i delovanje. Potrošnja ovih proizvoda se pojavljuje u formi produkcije po sebi, jer se zasniva na ponovnom prisvajanju i učitavanju značenja u proizvode koji odavno nemaju veze sa socijalističkim uređenjem ili bivšom SFRJ. Yustalgичna potrošnja tako predstavlja potvrdu postojanja stvarnog (post) modernog potrošačkog društva u savremenoj Srbiji, u kojoj se određeni segment konzumerizma paradoksalno koristi za kritiku savremenog socio-ekonomskog konteksta i za ličnu ekspresiju mitske prošlosti.

Potrošačka yustalgija je inverzna jugo-nostalgiji, jer ne predstavlja čežnju za jugoslovenskim proizvodima i tržišnom ponudom u SFRJ, već čežnju socijalističkom projekcijom harmonične budućnosti koju su pružale tadašnje slike Zapada. To je nostalgija koja nudi idealizovanu verziju nedostižne prošlosti i konceptualizovana je kao kontradiktorni fenomen vođen utopijskim impulsima, sa jedne, i melanholičnim

odgovorom na stvarnost, sa druge strane. Potrošačka yustalgija je, paradoksalno, nostalgija za čežnjom i vrednovanjem robe sa Zapada, a ne vera u kvalitet i dostupnost robe jugoslovenske proizvodnje. Na taj način yustalgična potrošnja, putem svakodnevnih proizvoda koji referiraju na period bivše SFRJ, pruža materijalnu osnovu za bujanje potrošačkih yustalgija koje nostalgičarima obezbeđuju utopijsku i idiličnu sliku Zapada, koji je kao takav mogao da postoji samo u socijalističkoj percepciji.

Tako, bez obzira na materijalni status nostalgičara, koji nisu nužno isključivo „tranzicioni gubitnici“, yustalgija predstavlja manje čežnju za stvarnom prošlošću, a više čežnju za željama i fantazijama onoga što je nekada bilo moguće. A, da li je?

Literatura

- Bach, J. (2002) The Taste Remains: Consumption, (N)ostalgia and Production of East Germany. *Public Culture*, 14(3): 543-556
- Berdahl, D. (1999) '(N)Ostalgie' For the Present: Memory, Longing and East German Things. *Ethnos*, 64(2): 192-211.
- De Certeau, M. (1984) *The Practice of Everyday Life*. CA and London: University of California Press.
- Foster, H. (1985) *Recodings: Art, Spectacle, Cultural Politics*. Port Townsend, Wash: Bay Press.
- Halbwachs, M. (1980) *The Collective Memory*. New York: Harper & Row.
- Jameson, F. (1983) Postmodernism and Consumer Society. *The Anti-Aesthetic: Essays on Post-modern Culture*. Port Townsend, Wash: Bay Press. 111-125.
- Jameson, F. (1991) *Postmodernism or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham, N.C: Duke University Press.
- Lash S., J. Urry (1987) *The End of Organised Capitalism*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Marsenić, V. D. (1987) *Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije*. Beograd: Savremena administracija, Institut za ekonomska istraživanja.

- Palmberger, M. (2008) Nostalgia Matters: Nostalgia for Yugoslavia as Potential Vision for a Better Future. *Sociologija*, L(4): 355-370.
- Pickering M., E. Keightley (2006) The Modalities of Nostalgia. *Current Sociology*, 54(6): 919-941.
- Rosaldo, R. (1989) Imperialist Nostalgia, *Representations* No.26; *Special Issue: Memory and Counter-Memory*. University of California Press, 107-122.
- Stewart, K. (1988) Nostalgia a Polemic. *Cultural Anthropology*, 3(3): 227-241.
- Stewart, S. (1984) *On Longing – Narratives of Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Tannock, S. (1995) Nostalgia Critique“. *Cultural Studies*, 9(3), 453-464.
- Velikonja, M. (2010) *Titostalgija*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Volčić, Z. (2007) Yugo-Nostalgia: Cultural Memory and Media in the former Yugoslavia. *Critical Studies in Media Communication*, 24(1): 21-38.
- Wolin, R. (1982) *Walter Benjamin: An Aesthetic of Redemption*. New York: Columbia University Press.

Emilija Mijić

Od nostalgije do yustalgije: osnovni pojmovi

Rezime

Kao što se može pretpostaviti iz naslova, u ovom radu je razmotrena teorijsko-pojmovna elaboracija i razgraničavanje termina koji se odnose na postojanje novog pojma koji predlažem, a to je *yustalgija*. U teorijskom polju termini koji prethode i neodvojivi su od navedenog, a analizirani su u ovom radu, jesu: nostalgija, ostalgija i jugonostalgija.

Cilj rada je da prikaže kako je, kroz promenu koncepata i teorijskih struja u društveno-humanističkim naukama, pojam nostalgije, koja je imala kliničko određenje, postao značajan fenomen u savremenim istraživanjima društvene promene koji sa jedne strane modelira, a sa druge strane je oblikovan potrošačkim procesima, materijalnom kulturom i kritikom savremenog društvenog trenutka.

Ključne reči: Nostalgija, Ostalgija, Jugonostalgija, Yustalgija

Emilija Mijić

From Nostalgia to Yustalgia: Basic Concepts

Summary:

As the title suggests, this paper considers the theoretical and conceptual elaboration and demarcation of terms which refer to the existence of a new concept I am proposing, a 'Yustalgy'. The theoretical field terms that precede and are inseparable from the quoted, which are also analyzed in the paper, are 'Nostalgia', 'Ostalgie' and 'Yugo-nostalgia'.

The paper's objective is to show how the concept of nostalgia, with its original clinical determination and through the change of concepts and theoretical currents in social science and humanities, has become a significant phenomenon in contemporary social change research, that on one hand models, but on the other hand is modeled by the processes of consumerism, material culture and a contemporary social moment of criticism.

Key words: Nostalgia, Ostalgie, Yugo-nostalgia, Yu-stalgia

Milan M. Marković

Standardi pacijentovih prava u prekograničnoj zdravstvenoj zaštiti: Direktiva 2011/24/EU

Uvod

U martu 2012. godine Evropski parlament i Savet usvojili su direktivu koja se odnosi na unapređenje i kodifikaciju normi vezanih za kretanje pacijenata-državljana zemalja Evropske unije između država članica radi dobijanja zdravstvenih usluga i tretmana izvan svoje zemlje pripadnosti. Ovakav normativni korak usledio je nakon debata i diskusija koje su trajale više od jedne decenije, krećući se između nacrtu, koji su predlagali veći stepen obuhvatnosti samog dokumenta i onih predloga i stavova koji su se zalagali za ograničenja, pozivajući se na princip supsidijarnosti na polju zdravstvene zaštite i zahteve i standarde slobodnog kretanja i jedinstvenog tržišta.

Pravno dejstvo Direktive o pacijentovim pravima u prekograničnoj zdravstvenoj zaštiti¹ ide zajedno sa određenim brojem već prethodno usvojenih dokumenata – direktivama i regulativama, na šta ukazuje i tekst same Direktive, uz ograničenja u primeni i domašaju Direktive o pitanjima koja ona namerava da obuhvati.

Glavni cilj Direktive jeste da se, u određenoj meri, podrobnije razjasne stavovi i vrednosti za koje se, godinama unazad, zalagao Evropski sud pravde, u razmatranjima koja su se odnosila na prava, dužnosti i standarde u sistemu zdravstvene zaštite na nivou Unije i zemalja članica (Quinn/De Hert, 2011: 498). Ova pitanja uglavnom su vezana za slobodu usluga koju garantuju najviši izvori Unije.² Pored toga, očigledna je i

¹ Directive 2011/24/EU of the European Parliament and of the Council on the Application of Patients' Rights in Cross-Border Healthcare, OJ L88/45.

² Relevantna sudska praksa obuhvata slučajeve poput Smit i Perboms (Smith and Peerbooms Case, C-157/99), Muler-Fore/Van Rit (Mueller Faure/Van Riet Case, C-385/99) i Kol (Kohll case, C-158/96).

namera Direktive, koja je ispunjena u izvesnoj meri da se unapredi i harmonizuje *bezbednost i kvalitet zaštite* u kretanju pacijenata unutar Unije. Zato što je kretanje pacijenata realnost Unije i svih njenih članica u manjoj ili većoj meri (Sauter, 2011: 7-8), neusaglašenost prakse i neizvesnost u pogledu određenih važnih pitanja svakako su, još ranije, iziskivali pravni akt koji bi uobličio standarde i otklonio takvu situaciju. Ključni aspekt, koji je, bez sumnje, bio uzrok nejednakosti, smanjene dostupnosti usluga, te koji je u celini uticao na kvalitet toka prekogranične zaštite, jeste pitanje *nadoknade troškova lečenja u zemlji tretmana*, a od strane nadležnih sistema zemlje pripadnosti. U tom smislu, Direktiva pruža usaglašavanje i unapređuje rešenja.

Iako su neki raniji predlozi koji su prethodili usvajanju konačnog teksta Direktive nastojali da domašaj Direktive prošire na pitanja o zdravstvenoj zaštiti u širem kontekstu, ona se ipak odnosi na strukturu *prekogranične zdravstvene zaštite*. To eksplicitno proizilazi i iz prvog člana Direktive, koja svoje dejstvo usmerava isključivo na pitanja kretanja pacijenata iz zemlje pripadnosti u zemlju tretmana radi zdravstvene usluge.

Ono što obeležava prekogranični, a i svaki drugi aspekt zdravstvene zaštite u Evropskoj uniji jeste činjenica da su pitanja organizovanja strukture zaštite, zdravstvenog osiguranja i druga systemska pripadajuća pitanja u nadležnosti zemalja članica, u skladu sa principom supsidijarnosti koji se primenjuje na datu oblast, na osnovu Ugovora o funkcionisanju Evropske unije. U tom smislu, i tekst Direktive ukazuje na ovakvo ograničenje njenog dejstva. Subsidijarnost na polju zdravstvene zaštite ima dva osnova. Prvi je odredba o opštoj supsidijarnosti u članu 5. Ugovora o Evropskoj uniji (TEU), a drugi je odredba o posebnoj supsidijarnosti u zdravstvenoj zaštiti iz člana Ugovora o funkcionisanju Evropske unije (TFEU). Dalje će biti pokazano na koji način određeni standardi imaju dejstvo na nacionalno strukturisanje zdravstvenog sistema u zemljama članicama.

U pogledu prava i obaveza, Direktiva pruža solidan i pregledan skup prava i obaveza pacijenata, odnosno država članica pripadnosti, a za dimenziju unapređenja prekogranične zaštite veoma važno, država tretmana. Ovu poslednju kategoriju Sauter (2011) naziva „novim pacijentovim pravima“. Uz to, predstavlja se i niz ciljeva, principa i

standarda koji prožimaju i oblikuju čitavu oblast prekogranične zdravstvene zaštite u Uniji.

Država pripadnosti u kontekstu prekogranične zaštite

Evropski sud pravde izjasnio se, u više navrata, da je potrebno da se, u razmatranjima prava pacijenata na nadoknadu troškova nakon primljenog tretmana u drugoj zemlji članici, primeni pristup koji je usredsređen na samog pacijenta i njegove potrebe (Sauter, 2011: 4). Mnoge članice nisu bile uspešne u primeni tako određenih principa, što je, svakako, podstaklo Komisiju da teži novoj Direktivi koja bi, i po nazivu i po sadržini, uzela pacijenta kao prioritetan subjekt zaštite. Takođe, postojala je potreba da se tako deklarirana tumačenja Suda sistematizuju, tako da se iz njih nadalje izvode principi koji se moraju integrisati u nacionalna zakonodavstva članica.

U svojim uvodnim resitalima, Direktiva se poziva na obavezu da se pri harmonizaciji pravnih standarda i izvora, što kod ovog akta i jeste slučaj, mora obezbediti visok nivo zaštite ljudskog zdravlja, iz člana 114 Ugovora. Takođe, podvlači se važnost koju zdravstveni sistemi članica imaju za sveukupnu socijalnu zaštitu građana Unije.

Jasno je, na osnovu teksta Direktive, da je njen vodeći cilj da obezbedi i ostvaruje slobodno kretanja pacijenata unutar Unije. Sa tim u vezi, cilj je i da predvidi jasne uslove pod kojima se takva mobilnost dopušta, odnosno, slučajeve u kojima ju je moguće sprečiti putem odbijanja nadoknade troškova lečenja. Na osnovu toga, da se zaključiti da je glavno pravo, koje je bazično za celokupnu Direktivu, upravo *pravo pacijenta na slobodno kretanje* radi dobijanja zdravstvene zaštite i sa njim neodvojivo *pravo da mu se troškovi takve zaštite nadoknade* u zemlji kojoj pripada. Međutim, ovo ključno pravo je, u velikoj meri, određeno dužnostima i pravima država, i pripadanja i tretmana, te zahtevima opšteg interesa država i Unije.

Dužnost države pripadnosti da nadoknadi troškove usluge

Opšte pravilo je da država pripadnosti pacijenta ima da nadoknadi troškove same usluge koju je pacijent, njen rezident, primio u državi tretmana. Uz ovo pravilo, postavlja se i ograničenje proporcionalnosti, koje nalaže da će se troškovi nadoknaditi *samo za onu uslugu na koju pacijent ima pravo u svom nacionalnom zdravstvenom osiguranju i*

sistemu. Prateći ovaj standard, postavljaju se pitanja: da li će se trošak u zemlji tretmana nadoknaditi samo do iznosa cene koju ta usluga ima u pacijentovoj zemlji pripadnosti, tj. da li će se usluga platiti i ako je skuplja od te ste ili slične usluge u zemlji pripadnosti?

Kao osnovno pravilo, prozilazi odgovor iz odredbe člana 7. tačke 4, koja kaže da je dužnost države pripadnosti da nadoknadi trošak do onog iznosa koji je za tu uslugu predviđen u njenom zdravstvenom sistemu, kada bi se ona pružala pacijentu u državi pripadnosti. To znači da država nije u obavezi da snosi trošak koji prevazilazi iznos koji je za takvu uslugu sama predvidela na svojoj teritoriji. Uprkos tome, iznosi se i mogućnost, u sledećem pasusu ovog člana, da država pripadnosti podnese i razliku koja bi nastala usled veće cene usluge u zemlji tretmana, ukoliko tako sama odluči.

Isključiva nadležnost država članica da odlučuju o sopstvenom sistemu zdravstvene zaštite i osiguranja vidljiva je u većini aspekata prekogranične zaštite. Kada je u pitanju nadoknada troškova lečenja od zemalja članica pripadnosti, zavisice jedno od ključnih pitanja – koje su zdravstvene usluge obuhvaćene zdravstvenim osiguranjem i sistemom, što može biti od presudnog značaja za ostvarivanje prava pacijenta u konkretnom slučaju, kao i kolika je cena takve usluge, od čega će, dakle, zavisiti i obim nadoknade troškova lečenja u zemlji tretmana. Pored ovoga, za razliku od prethodno postojećeg pravila da pacijenti ne plaćaju trošak lečenja neposredno iz svog džepa, već takvu uplatu vrši organ osiguranja iz njegove zemlje pripadnosti, nova Direktiva predviđa kao pravilo proces refundacije, tj, naknadnu nadoknadu troškova pacijentu (Sauter, 2011: 13)

Najzad, Direktiva predviđa, doduše, na najrestriktivniji način, sistem *prethodnog odobrenja* zemlje pripadnosti, kojim se pacijentu, u određenim slučajevima, odobrava ili odbija pravo na nadoknadu troškova lečenja.

Zdravstvena zaštita podložna prethodnom odobrenju

Iako je i pre donošenja nove Direktive, postojao instrument prethodnog odobrenja, njome se domašaj ovog prava donekle uobličava, a predviđaju se opšti uslovi i razlozi primene.

Samo je u tri slučaja dopušteno da države članice, čiji je pacijent rezident, uvedu i zahtevaju proceduru prethodnog odobrenja. Takva

procedura podrazumeva da pacijent neće imati pravo da mu se troškovi lečenja u drugoj državi Unije nadoknade od strane njegovog matičnog zdravstvenog sistema, ukoliko, u situaciji za koju je potrebna autorizacija, on istu nije pribavio. Ti slučajevi obuhvataju sledeće:

1) *Opravdane razloge sistemskog planiranja* pristupa zdravstvenoj zaštiti visokog kvaliteta, kao i prevencije rasipanja finansijskih, tehničkih i ljudskih resursa u zdravstvenoj zaštiti. Sadržina ovog kriterijuma umnogome se crpi iz relevantne sudske prakse, u kojoj se u više navrata raspravljalo o „razlozima planiranja“ u smislu geografske rasprostranjenosti bolnica i usluga, njihova organizacija i planiranje, npr. u slučaju Smits (Quinn/De Hert, 2011: 498). Pod ovim dopuštajućim okvirom, eksplicitno se navode dve situacije, koje će zahtev za prethodnim odobrenjem učiniti dopuštenim:

- a) noćenje u bolničkom smeštaju u trajanju od najmanje jedne noći
- b) primena visokospecijalizovanih i skupih medicinskih metoda i sredstava.

Iako će specifični elementi ovakvih procesa planiranja, koji dopuštaju uvođenje prethodnog odobrenja biti, u najvećoj meri, stvar unutrašnje politike države u pitanju, opšti rukovodeći princip koji Direktiva jasno nameće sastoji se u zahtevu za neophodnošću i proporcionalnošću. To će značiti da se odluke vezane za planiranje neće smatrati dovoljnim opravdanjem za uspostavljanje prethodnog dopuštenja, ukoliko su usmerene isključivo na balansiranje pristupa zaštiti ili visinu troškova i isplativost. Proces planiranja, da bi bio opravdani razlog prethodnog odobravanja prekogranične zaštite, mora imati utemeljenje u važnim interesima sistema, javnosti, pojedinaca i mora biti proporcionalne važnosti u odnosu na dobro koje se štiti (Sauter, 2011: 17).

2) *Potreba da se zaštiti interes (zdravlje) pacijenta ili populacije.* Ovaj slučaj dopušta uvođenje postupka prethodnog odobrenja u situacijama gde tretman u drugoj zemlji predstavlja naročiti rizik za pacijenta koji tretman želi ili širu populaciju zemlje ili Unije. Jasno je da se ovde pretpostavlja, sa jedne strane, kretanje pacijenata sa infektivnim bolestima kroz zemlje Unije, a, sa druge, na nestabilno stanje pacijenta, kojem bi putovanje ili premeštanje izvesno naškodilo.

3) *Slučajevi zdravstvene zaštite koji izazivaju sumnju u kvalitet i bezbednost same zaštite.* Ovo bi mogle da budu situacije u kojima sam pružalac usluge, ili sama usluga, svojim kvalitetom, neuobičajenim i

neprovereni metodama i pristupom ne garantuju dovoljan nivo kvaliteta usluge, tako potencijalno ugrožavajući bezbednost i zdravlje pacijenta.

Uprkos relativnoj jasnoći i ograničavajućem dejstvu ovakvog postavljanja standarda, ipak se, na kraju, stvar daljeg utvrđivanja sadržine ovih razloga ostavlja državama članicama. To znači da će sistemski izbor o dinamici i tokovima planiranja, procene dopuštenosti i prihvatljivosti metoda ili ocene zdravstvene ustanove biti stvar diskrecione procene unutar sistema zemlje pripadnosti.

Međutim, Direktiva balansira ovakve odnose uvodeći nabrojanje razloga usled kojih država pripadnosti može da odbije pružanje prethodnog odobrenja. Ti osnovi sadržani su u tački 6. stava 8. Oni su korespondentni prethodno navedenim razlozima za traženje prethodnog odobrenja, dakle obuhvataju visoki stepen rizika za pacijenta, koji je nesrazmeran koristi koju bi dobio odlaskom na lečenje, rizik po zdravlje javnosti usled prekogranične zaštite, ili zdravstvenu zaštitu u pitanju pruža subjekt koji izaziva sumnju u vezi sa standardima i kvalitetom same zaštite. Povrh toga, predviđa se i procena mogućnosti da se ista zdravstvena usluga dobije i u svojoj zemlji, na pravovremen način, uz čekanje koje ne bi unazadilo zdravlje pacijenta, imajući u vidu njegov trenutni zdravstveni status i predviđeni tok razvoja bolesti.

Sa druge strane, ovo poslednje je naročito interesantno i relevantno za sagledavanje čitavog postupka prethodnog odobrenja. Razlog je u tome što se isti kriterijum navodi i kao osnov za nemogućnost zahtevanja odobrenja. Naime, tačka 5. istog člana navodi da države pripadnosti neće imati pravo da uskrate prethodno odobrenje, ako je ono predviđeno, nikada kada se potrebna zdravstvena usluga ne može pružiti pacijentu u vremenskom periodu koji je *medicinski prihvatljiv*, na osnovu njegovog trenutnog stanja, predviđenog toka razvoja bolesti, stepena bola ili stepena pacijentovog invaliditeta. Dakle, u slučaju takvog stanja u sistemu i takvog stanja zdravlja pacijenta u pitanju, država pripadnosti neće imati osnova da odbije autorizaciju, ukoliko je ona u tom kontekstu predviđena. Naravno, objektivnu procenu ovih elemenata vršiće lekar ili komisija odgovarajuće specijalizacije, najverovatnije iz okvira datog sistema.

Istovremeno, uprkos ovakvom polju diskrecije, Direktiva ipak uvodi pretežno načelo, ili zabranu, po kojoj nije dozvoljena arbitrarnost i diskriminacija u donošenju odluke o odobrenju. Ovo ukazuje na potrebu

za uvođenjem načelnih standarda, jednako primenljivih na svaki mogući slučaj koji će se procenjivati.

Uopšte gledano, izvesno je da u određenim navedenim segmentima, Direktiva teži balansiranju interesa individualnog pacijenta, kao nosioca određenih prava iz zdravstvene zaštite, i interesa koje nameću neki od osnovnih principa funkcionisanja Unije. Pravima pacijenata u prekograničnoj zaštiti u Evropskoj uniji pristupa se gotovo kao pravima potrošača. U tom smislu, jedan od važnih principa jeste da se, sa jedne strane, obezbedi jedinstveno tržište, kao i slobodno kretanje usluga i ljudi, dok se, sa druge strane, zahteva autonomnost članica u zadržavanju prerogativa koje poseduju u određenim oblastima. Mnogi aktivisti i zagovornici pacijentovih prava unutar Unije kritikovali su čitav sistem prethodnog odobrenja, smatrajući njegovu prirodu opasnom po neke od osnovnih načela prava čoveka kao pacijenta – npr. načela samoodređenja. Ovo i ne čudi, jer situacije u kojima se skupo bolničko lečenje ne odobrava o trošku zemlje pripadnosti jesu moguće, uprkos preventivnim instrumentima zaštite iz Direktive. Sa druge strane, postoji pokušaj u samom dokumentu da se finansijski momenat izbegne kao vodeći interes u strukturisanju prekogranične zaštite. Najzad, uprkos postojanju jasne odrednice da se Direktivom neće uplivisati u sistem nacionalne zdravstvene zaštite, već samo u one aspekte koji se tiču prekogranične dimenzije, predstavljene odredbe imaju potencijalno drugačije dejstvo, ponajpre u vidu uticaja na kvalitet i dostupnost zdravstvene usluge, pa možda i na polje organizacije zdravstvenog osiguranja.

Standardi vezani za zemlju tretmana

Upravo usled integrisanog pristupa (Palm et al, 2011: 43), koji obuhvata ne samo finansijsku, nego i druge relevantne dimenzije prekogranične zaštite, ono što se smatra važnim segmentom nove Direktive jesu standardi i dužnosti na strani države tretmana. „Nova pacijentova prava“ u realnosti jesu uglavnom principi koji prožimaju čitavu Direktivu i čine, donekle, njene osnovne ciljeve – standardi bezbednosti i kvaliteta, dostupnost informacijama od značaja za „informisani izbor“, odgovornost ili dostupnost pravnim lekovima radi prigovora na uslugu, naknada štete i zaštita privatnosti (Sauter, 2011: 8-9).

Član 4. Direktive najpre navodi da se prekogranična zdravstvena zaštita ima organizovati i pružati u zemlji tretmana u skladu sa

prihvaćenim načelima zdravstva i ljudskih prava u okviru Unije, a to su univerzalnost, pristup zaštiti visokog kvaliteta, jednakost i solidarnost.

Nacionalni kontakt servisi

Osnivanje nacionalnih kontaktnih servisa u svakoj državi članici obaveza je koja se čini veoma važnom u kontekstu kretanja zdravstvene zaštite unutar Unije. Ovakvi centri postojaće u svakoj državi tretmana, a upravo ona ima dužnost osnivanja i valjanog funkcionisanja takvih službi. Osnovne funkcije ovakvih centara vezane su za pravovremeno, sveobuhvatno i nesmetano pribavljanje relevantnih informacija, radi planiranja zdravstvene zaštite u zemlji tretmana. Direktiva navodi da će informacije koje će se pružati pri ovim servisima biti vezane za same pružaoce zdravstvenih usluga u zemlji tretmana, za same usluge koje su dostupne, ograničenja koja se tiču slobode ustanove da uslugu pruži, samu uslugu i njenu dostupnost u okvirima sistema, informacije vezane za klasična pacijentova prava, pravo prigovora pacijenta, te sva raspoloživa pravna sredstva sa tom namenom.

Svaka od članica dostaviće informacije o osnivanju, mestu i dostupnosti nacionalnih kontakt servisa Komisiji, a ona će, zajedno sa zemljama članicama, podatke o njihovom funkcionisanju i načinima kontaktiranja učiniti dostupnim građanima Unije. Servisi će sadržati elektronske baze podataka kojima će moći da se pristupa putem interneta, ali i na druge načine. Ovi servisi takođe će pružati informacije o toku i uslovima za nadoknadu zdravstvenih troškova i pravima pacijenata vezanim za nadoknadu. Kontakt servisi zemlje pripadnosti pružaće svojim rezidentima informacije o pristupu kontakt servisima u zemlji tretmana.

Ovakvom mrežom informativnih centara teži se visokoj dostupnosti svih podataka koji su relevantni pacijentu u njegovoj želji ili potrebi da pristupi tretmanu van svoje zemlje. Glavni cilj jeste donošenje informisane odluke pacijenta, odnosno posedovanje svih važnih informacija pre donošenja odluke o lečenju u drugoj zemlji.

Sami pružaoци usluga, čiji se kontakt podaci dobijaju od ovakvih servisa, dalje informišu pacijenta o detaljima vezanim za samu zdravstvenu zaštitu, svoje kapacitete i naučno-medicinske pristupe i metode lečenja.

Pružaoци usluge dužni su da rezidentima svoje države pružaju jasne i dovoljne informacije o dostupnosti, ceni, uslovima iz osiguranja, ali, istovremeno, takve informacije ne moraju da pruže stranim pacijentima u većem obimu od toga. Iako se navodi da je osnovno pravilo da se informacije koje su ključne za prekograničnu zaštitu kroz kontaktne službe pružaju na jednom od zvaničnih jezika Unije, Direktiva omogućava da članice same odaberu jezik na kojem će informacije biti dostupne, u skladu sa njihovim propisima. Time se sprečava upliv Unije u polje nacionalnog uređivanja korišćenja jezika. Ipak, očekuje se da će osnovne informacije od interesa za dolazeće pacijente biti dostupne na jednom od zvaničnih jezika.

Pravo prethodnog odobrenja zemlje tretmana

Nova Direktiva pruža novo pravo u vezi sa izvesnim kontrolisanjem pacijentovog pristupa njihovim zdravstvenim uslugama.

Naime, zemljama tretmana omogućeno je da, iz praktično istih razloga kao i zemlje pripadnosti, predvide postupke koji mogu da ograniče slobodno kretanje pacijenata. Ti razlozi tiču se strategije i planiranja samog zdravstvenog sistema (radi uspostavljanja normalnog toka zaštite, izbegavanja nesrazmerne zatrpanosti domaćih bolnica i ustanova zaštite, sprečavanja bespotrebnog rasipanja sredstava), koje članice samostalno projektuju. Istovremeno, nemoguće je ovakve derogacije primenjivati nasumično i arbitrarno. Insistiranjem na principu jednakosti i zabrani diskriminacije stranih pacijenata nastoji se da se izbegnu slučajevi gde bi usluge domaćeg zdravstvenog sistema ostale nedostupne pacijentima iz drugih krajeva Unije, bez opravdanog, unapred projektovanog interesa. Ovakve odluke i ograničenja moraju se, po pravilu, učiniti javnim i široko dostupnim građanima Unije unapred. Ovakav izuzetak od načela nediskriminacije mora biti dobro utemeljen i unapred planiran, kao i vezan za ozbiljne interese članica i Unije, uz poštovanje proporcionalnosti i neophodnosti za takvu derogaciju.

Princip nediskriminacije i jednakosti pristupa ojačava se dodatno u pogledu tipa usluge i cene usluge za pacijente iz drugih zemalja Unije.

Ovo znači da osnovno pravilo predviđa da se isti obim troška koji se nameće domaćim pacijentima mora primeniti i u odnosu na dolazeće pacijente – rezidente drugih članica. Tome se pridodaje, opet kao osnovno pravilo, da se razlika neće praviti u smislu tipa i vrste usluga

koje su dostupne domaćim pacijentima, kada se one budu pružale strancima. Naravno, gorenavedena derogacija jeste moguća, uz poštovanje principa na kojima ona mora da se zasniva. Informacije o svemu navedenom moraju biti dostupne unutar sistema i kod informativnih kontakt servisa unapred i na vreme.

U načelu, ovakvi zahtevi smatraju se pozitivnim korakom. Time se, u određenoj meri, ograničava samovoljno ponašanje zemalja tretmana u određivanju obima i, još važnije, tarife koja će se primenjivati na strane pacijente. U realnosti, principijelno se ograničava mogućnost „popunjavanja praznih kreveta“ (Sauter, 2011: 20) i podržava zdrava konkurencija među sistemima socijalne zaštite.

Samim uvođenjem navedenih „novih prava“ ili novodefinisanih standarda, utiče se na položaj država tretmana u čitavom sistemu prekogranične zdravstvene zaštite, te se one jasnije pozicioniraju u takvom sistemu u odnosu na zemlje pripadnosti i same pacijente. U pogledu pacijentovih prava, pojašnjavaju se obaveze pružanja informacija radi informisanog izbora, kao i standard nediskriminatornog tretmana stranog pacijenta u pogledu obima usluge i tarifne strukture koja će se primeniti. Ne sme se, međutim, zanemariti prostor koji se ostavlja, u primeni supsidijarnosti i interesa članica i Unije, u kojem se dopušta balansiranje toka kretanja pacijenata iz jednog u druge zdravstvene sisteme, štiteći, pri tome, ravnotežu u pristupu uslugama na svojoj teritoriji, te radi sprečavanja rasipanja resursa.

Zaštita privatnosti

Odredbom člana 4. Direktive ukazuje na potrebu zaštite privatnosti u skladu sa nacionalnom primenom standarda Unije na polju zaštite privatnih podataka.³ Standardi na koje se ovom prilikom misli pretežno su sadržani u Direktivi o obradi ličnih podataka⁴ i Direktivi o privatnosti u elektronskoj komunikaciji.⁵ Osnovno pravilo iz Direktive o obradi podataka, iz njenog člana 8. predviđa zabranu obrade i objave ličnih

³ Stav 2.e).

⁴ Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, OJ L 281 , 23/11/1995 P. 0031 – 0050.

⁵ Directive 2002/58/EC of the European Parliament and of the Council of 12 July 2002 concerning the processing of personal data and the protection of privacy in the electronic communications sector, OJ L 201 , 31/07/2002 P. 0037 – 0047.

podataka vezanih za zdravlje pojedinaca, osim kada je prethodno dat izričiti pristanak lica u pitanju. Dakle, obrada ovih osjetljivih podataka o zdravlju po pravilu je moguća uz izričit pristanak. Ipak, jedan izuzetak jeste predviđen i to u slučaju jasne potrebe preventivne medicine, dijagnostikovanja ili pružanja medicinskog tretmana, ukoliko takvu obradu ličnih podataka vrši lice ili služba koja je pod priznatom obavezom čuvanja tajnosti podataka. Ovo se, stoga, odnosi na slučajeve neposredne zdravstvene zaštite, kada se pristanak pacijenta na pristup lekaru i medicinskim službama pretpostavlja usled njegove potrebe ili želje da zdravstvenu uslugu dobije.

Na polju prekogranične zdravstvene zaštite, javlja se drugačiji kontekst manipulacije podacima i medicinskim kartonima pacijenta. Radi se o elektronskim bazama medicinskih podataka o pacijentima, kojima će službe zemlje tretmana pristupati radi pružanja usluge, dijagnostifikovanja, utvrđivanja istorije bolesti i drugih radnji. Ovome se pridružuje i razmena, odnosno, potvrda izdatih recepata elektronskim putem. Jedno od potencijalno spornih pitanja se odnosi na primenu malopre navedenog osnovnog pravila o zaštiti podataka u slučaju prekogranične zaštite (Quinn/De Hert, 2011: 500). Bolje rečeno, da li će se na ovaj segment primenjivati izuzetak koji dozvoljava odsustvo izričitog pristanka na pristup i obradu ličnim elektronskim podacima?

Moglo bi se reći da kretanje pacijenta radi dobijanja usluge u drugoj zemlji predstavlja njegovo pristupanje zdravstvenoj zaštiti, odnosno, jeste akt njegove namere da dobije zdravstvenu uslugu, ali na drugom mestu. U tom smislu, moglo bi se pretpostaviti da se i ovde njegov pristanak ima podrazumevati, jer se radi o zdravstvenoj usluzi u profesionalnom kontekstu. Takođe, razlika ne postoji u sadržini standarda o zaštiti privatnosti između zemalja članica, jer se pretpostavlja harmonizovana implementacija prava Unije na tom polju.

Ono što će ipak biti važno obezbediti jesu detalji odredbe koji se tiču problema o tome ko, na koji način i radi čega pristupa poverljivim medicinskim podacima o pacijentu elektronskim putem. To bi morao da bude profesionalni zdravstveni radnik odgovoran za pacijentov tretman ili služba sa istom namenom, koji su nosioci obaveze čuvanja i savesnog korišćenja tako prikupljenih podataka o pacijentu.

Saradnja zemalja članica u prekograničnoj zdravstvenoj zaštiti

Posebni članovi Direktive posvećeni su podsticanju saradnje između svih članica na nivou Unije radi daljeg unapređivanja sistema prekogranične zdravstvene zaštite, ali i uže, bilateralne i regionalne saradnje, radi efikasnijeg sprovođenja slobode kretanja u zdravstvu i razmene informacija. Iz teksta Direktive prepoznaje se nekoliko nivoa moguće i željene saradnje. Iako ne predstavljaju ključne aspekte u smislu harmonizacije prekogranične zaštite, smatraju se važnima za dalje razvijanje evropskog prostora međudržavne saradnje u oblasti zdravstva i unapređivanje praktične implementacije postavljenih standarda (Sauter, 2011: 22).

Međusobna pomoć i saradnja

Pretpostavlja se da će saradnja država članica, ponajpre između susedskih zemalja, biti ne samo poželjna, već i neophodna da bi sprovođenje načela bezbednosti i kvaliteta zdravstvenih usluga funkcionisalo. Time se uključuje saradnja na nivou sistema, koja bi obuhvatila međusobno upućivanje preporuka i dalje razjašnjavanje situacija u kojima se pružaju relevantne informacije o sistemu, pružaju konkretni podaci važni za pojedinačni tretman, osposobljavaju zdravstveni radnici i službe, ali i drugi uključeni subjekti da valjano sprovedu ovako zamišljeni sistem kretanja pacijenata. Takva saradnja može biti mnogo važnija nego što se na prvi pogled čini.

Konkretnije, kontinuirana komunikacija između nacionalnih kontaktnih centara biće neophodna. Ovako, upravo iz razloga pristupa ažuriranim bazama informacija, koje omogućavaju dobru obaveštenost i pojedinaca i sistema i službi. Takođe, precizna razmena računa i izveštaja o traženim, pruženim i odobrenim, odnosno odbijenim zdravstvenim uslugama ključna je za funkcionisanje sistema nadoknađivanja troškova i informisanosti o tarifama usluga.

Direktivom se posebno ohrabruje bilateralna saradnja zemalja članica, čime se dalje i preciznije mogu urediti uslovi između odabranih partnerskih zemalja, koji u velikoj meri mogu da olakšaju protok prekogranične zaštite u oblastima gde je ona česta i u velikom obimu.

Najzad, ovakav oblik opšte saradnje i pomoći veoma je bitan za obezbeđivanje podataka koji se tiču zdravstvenog stanja i statusa pojedinih pacijenata koji traže usluge u drugoj zemlji. Stoga očekuje se

nesmetana saradnja u vidu omogućavanja pristupa podacima i registrima od značaja za tretman i proceduru vezanu za osiguranje u zemljama tretmana.

Priznavanje lekarskih recepata

Glavno pravilo koje Direktiva postavlja, a radi nesmetanog kretanja usluga i kontinuiteta tretmana, jeste da je država članica dužna da prizna recept prepisan pacijentu u drugoj članici. Ona to mora uraditi, ukoliko je konkretni medikament odobren za distribuciju na njenoj teritoriji, u skladu sa nacionalnim pravom o lekovima, zdravstvenoj zaštiti i osiguranju. Ne sme se ograničiti ili uskratiti pacijentu priznanje inostranih recepata. Izuzetak je predviđen u samo dva moguća slučaja: kada postoji neophodna i proporcionalna potreba da se zaštiti ljudsko zdravlje na ravnopravnim osnovama i kada se osnovano sumnja u autentičnost, sadržinu i identifikaciju primaoca recepta.⁶

Na pitanja nadoknade troškova izdavanja lekova primenjuju se odredbe o nadoknadi u prekograničnoj zaštiti. U cilju harmonizovanog formata recepata, koji bi omogućio laku identifikaciju primaoca i garantovao autentičnost u svakoj od zemalja članica, predviđeno je usvajanje posebnih mera do kraja 2012. godine, a radi uspostavljanja sadržine i forme recepata na nivou Unije u prekograničnoj zdravstvenoj zaštiti.

Navedena pravila primenjuju se i na druga medicinska sredstva osim lekova, kao i na pomagala.

Saradnja kroz Evropske referentne mreže

Direktiva predviđa mogućnost bliske saradnje zemalja članica i njihovih zdravstvenih instanci kroz posebne mreže⁷ koje će za cilj imati kooperaciju na polju visokospecijalizovane zdravstvene zaštite, inovacija i tehnološkog razvoja u zaštiti zdravlja, razmenu znanja u unapređivanju preventativnog i dijagnostičkog aspekta sistema, kao i radi promocije i razvoja istraživanja i ispitivanja na visokom nivou. Pružaoci zdravstvenih usluga i centri izuzetnosti, kao i istraživački centri laboratorije mogu se

⁶ Član 11. stav 1.

⁷ European reference networks.

pridružiti ovim mrežama, a uslove i kriterijume za njihov prijem i dalje funkcionisanje mreža usvojiće Komisija.

Saradnja u oblasti retkih bolesti

Potreba za saradnjom u oblasti retkih bolesti jeste jedan od prioriteta mnogih instrumenata zaštite i promocije zdravlja i ljudskih prava na regionalnom nivou. Pored toga što saradnju u retkim bolestima vidi kroz referentne mreže, Direktiva ohrabruje saradnju u daljem razvijanju dijagnostičkih metoda i mogućnosti tretmana u ovoj oblasti.⁸ Pored toga, cilja se na podizanje znanja i svesti među pacijentima i zdravstvenim profesionalcima i mogućnostima koje im stoje na raspolaganju na ovom polju u okviru baze podataka Orphanet (Orphanet), projekat koji se sastoji od mnoštva podataka, istraživačkih rezultata i protokola u dijagnostifikovanju, lečenju i posmatranju retkih oboljenja. Najzad, ukazuje se na Regulativu 883, koja svojom odredbom dozvoljava upućivanje pacijenta u zemlju tretmana radi dijagnostifikovanja i lečenja retkih bolesti, čak i kad takve zdravstvene usluge nisu predviđene u sistemu zemlje pripadnosti, odnosno nisu obuhvaćene osiguranjem.

Saradnja u oblastima elektronskog zdravstva i procene zdravstvene tehnologije

Od izvesnog interesa, prvenstveno za bezbednost i privatnost podataka o pacijentu i njegovom zdravlju, može biti dalja saradnja i unapređivanje standarda u tzv. „elektronskom zdravstvu“, koji podrazumeva elektronsko prikupljanje, obradu, čuvanje, razmenu i upotrebu podataka kako o konkretnom pacijentu i njegovoj medicinskoj istoriji, tako i o statistici vezanoj za prekograničnu zdravstvenu saradnju, tretman problema koji se tiču javnog zdravlja, te drugih relevantnih pitanja.⁹ Unapređena platforma elektronske saradnje u zdravstvu od značaja je i za sistem obrade i priznanja recepata, ali i za mnoge druge aspekte prekogranične zdravstvene zaštite, koja će se, u velikoj meri, zasnivati upravo na elektronski pribavljenim podacima i njihovoj razmeni. Mreža elektronskog zdravstva (*eHealth network*) je dobrovoljna inicijativa i uključivaće nadležne instance iz zemalja članica i kao takva je novina

⁸ Član 13.

⁹ Član 14.

koju ova Direktiva donosi. Njome se teži dostizanju većeg stepena poverenja i bezbednosti u ostvarivanju mnogih aspekata prekogranične zaštite zdravlja, a naročito će biti značajna u maločas spomenutoj oblasti zaštite poverljivih podataka. U tom smislu, njeno uspostavljanje i funkcionisanje podleže propisima Unije o poverljivosti podataka, a dalje mere u cilju njene strukture i rada usvojiće u dogledno vreme Komisija.

Države članice mogu na dobrovoljnoj bazi da se pridruže inicijativi za Mrežu procene zdravstvenih tehnologija Evropske unije.¹⁰ Ona će primarno služiti za razmenu znanja i naučnih informacija o proceni i iskustvima u vezi sa primenom novih i postojećih zdravstvenih tehnologija i metoda, između zemalja članica. Činiće je odabrana nacionalna tela, a Komisija ponovo preuzima obavezu daljeg uređivanja njenog funkcionisanja u budućnosti bližim merama.¹¹

Zaključak

Kao instrument harmonizacije, a sa posebno istaknutim ciljevima dostizanja veće bezbednosti i kvaliteta prekogranične zdravstvene zaštite, usvojena je Direktiva o pacijentovim pravima u prekograničnoj zdravstvenoj zaštiti, nakon mnogo godina diskusija. Ono što je započeto pred Sudom pravde, u Direktivi se uobličava i pojašnjava, uspostavljaajući donekle unapređene, ali i određene potpuno nove dužnosti na strani država članica i u pogledu prava pacijenata. Ova Direktiva je pozdravljena kao pozitivan korak u definisanju uslova, standarda i zaštite u kretanju pacijenata unutar Unije, ali određeni važni aspekti ostaju u okvirima isključive nadležnosti članica. Tako se dešava da kod pitanja koja mogu biti presudna u svetlu principa bezbednosti i kvaliteta, načelo supsidijarnosti sprečava dublju intervenciju Unije, a dozvoljava diskrecionu procenu država članica.

Uprkos tome, vidljivi su naponi da se diskreciono odlučivanje o tretmanu pacijenata u drugim državama, a koje bi moglo da ga nesrazmerno ograniči ili onemogući, kontroliše od strane Unije. To je vidljivo, na primer, u pogledu davanja prethodnog odobrenja i priznavanja recepata. Takođe, postavljeni su relativno visoki zahtevi u smislu dostupnosti informacija, gde se očekuje da pojedinac bude u mogućnosti da se u potpunosti informiše pre nego što odluči da zatraži

¹⁰ Health Technology Assessment Network.

¹¹ Član 15.

zdravstveni tretman van svoje zemlje pripadnosti ili pre nego što takva potreba nastane.

Dalje, insistiranje na saradnji među državama Unije ukazuje na nameru da se polje prekogranične zaštite nadalje unapređuje, a da se proceduralne teškoće njenog sprovođenja aktivno prevazilaze.

Ostaje pitanje – da li se ovakav korak može gledati kao najviše dostignuće u unijskom uređivanju polja pacijentovih prava shodno ograničenju njenih nadležnosti, ili kao prvi u nizu koji će otvoriti prostor za donošenje i drugih opštih izvora u ovoj oblasti?

Literatura

- Borges, D.C.L. (2011) Making sense of human rights in the context of European Union health-care policy, *International Journal of Law in Context*, 7, 3, pp. 335-356.
- Brooks, E. (2012) Crossing borders: A critical review of the role of the European Court of Justice in EU health policy, *Health Policy*, 105, pp. 33-37.
- Council of the European Union (2011) *Council conclusions: Towards modern, responsive and sustainable health systems*. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:202:0010:0012:EN:PDF>
- Delnoij, D., W. Sauter (2011) Patient information under the EU patients' Directive, *European Journal of Public Health*, 23, 3, pp. 270-272.
- Directive 2002/58/EC of the European Parliament and of the Council concerning the processing of personal data and the protection of privacy in the electronic communication sector, OJ L 201.
- Directive 2011/24/EU of the European Parliament and of the Council on the application of patients' rights in cross-border healthcare, OJ L 88/45.
- Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, OJ L 281.
- Groene, O. et al. (2009) Quality requirements for cross-border care in Europe, *Qual Saf Health Care*, 18, pp. i-15 – i-21. <http://qualitysafety.bmj.com>.
- Leidl, R., G. Rhodes (1997) Cross-border health care in the European Union, *European Journal of Public Health*, 7, 3, str. 1-4.

- Palm, W., R. Baeten (2011) The quality and safety paradox in the patients' rights Directive, *European Journal of Public Health*, 21, 3, pp. 272-275.
- Quinn, P., P. De Hert (2011) The Patients' Rights Directive – Providing Some Rights to EU Residents seeking Healthcare in other Member States, *Computer law and security review*, 27, pp. 497-502.
- Sauter, W. (2011) Harmonization in healthcare: the EU patients' rights Directive, *TILEC Discussion Paper*, 2011-030, pp. 1-25.

Milan M. Marković

Standardi pacijentovih prava u prekograničnoj zdravstvenoj zaštiti:

Direktiva 2011/24/EU

Rezime

Prekogranična zdravstvena zaštita na prostoru Evropske unije podrazumeva takvo kretanje pacijenata-građana zemalja članica u kojem oni traže uslugu zaštite van sistema svoje matične zemlje iz određenog razloga dostupnosti, kvaliteta ili hitnosti. Iako slobodno kretanje kroz prostor Unije jeste jedan od postulata savremenog evropskog sistema, ovakva mobilnost zarad lečenja poseduje izvesna ograničenja.

Nova Direktiva Evropskog parlamenta i Saveta o primeni pacijentovih prava u prekograničnoj zdravstvenoj zaštiti donosi nekoliko novine, ali i dalju specifikaciju ranije predviđenih rešenja. U tom smislu, naročito su važne odredbe koje se tiču odlučivanja, sa jedne strane o opravdanosti i dopuštenosti takve mobilnosti pacijenata u konkretnim situacijama, a sa druge, odlučivanja samog pacijenta, te njegove slobode ili ograničene slobode da bira pružaoca usluge, mesto i kvalitet tretmana, kao deo sopstvene autonomije i slobode izbora.

Ovaj članak pruža analizu koncepta i sistema prekogranične zaštite prema novom dokumentu iz 2011. godine. Analiza je usredsređena na dostignuća Direktive u harmonizaciji prekogranične zaštite i njena ograničenja.

Ključne reči: prekogranična zdravstvena zaštita, slobodno kretanje, EU pacijentova prava, Direktiva 2011/24/EU

Milan M. Marković

Standards of Patients' Rights in Cross-Border Health Care:

Directive 2011/24/EU

Summary

Cross-border healthcare within the European Union includes such movement by the patients-citizens of the member states, in which they, for the reasons of availability, quality or urgency, seek health services outside of their country of residence. Although free movement is one of the main postulates of the modern European system, a treatment-driven mobility faces certain limitations.

The new Directive on patients' rights in cross-border healthcare brings several novelties, as well as clarifies some of the major prior provisions. In that sense, of particular importance are the solutions concerning decision-making, about justifiability and admissibility of such movement on one hand, and by the patients, their freedom to choose a provider, place and quality of treatment, on the other, as an element of patient's own autonomy and freedom of choice.

The present article offers a kind of analysis of the concept of cross-border care, to the extent to which it serves the analysis over the document adopted in 2011. Its focus is on observing the main achievements of the Directive in harmonization of cross-border health care and on recognizing and discussing limitations to that regard.

Keywords: patients' rights, cross-border care, free movement, EU, Directive 2011/24/EU

Marko Milenković

Upravni poslovi u oblasti zaštite životne sredine u Evropskoj uniji i podela nadležnosti sa državama članicama

Uvod

Produblјivanјem integracija u okviru Evropske unije, države članice poveravaju sve veći obim nadležnosti Uniji, usled čega dolazi do uvećanja broja upravnih poslova i potrebe za kadrovskim proširenјem administracije. Oblast zaštite životne sredine je u tom pogledu posebno interesantna zbog progresivnog razvoja normativnog okvira, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou, povećanja broja procedura i standarda koji moraju da se poštuju pri uticaju na životnu sredinu, kao i potrebe kontinuiranog i intenzivnijeg nadzora nego ranije. Proces regulacije u oblasti zaštite životne sredine spada u kompleksnije zbog značajnih ekonomskih i političkih implikacija, pre svega rasta investicionih troškova i rizika relokacije biznisa i radnih mesta u jurisdikcije sa nižim standardima.

U radu se analizira obim delegacije nadležnosti Evropskoj uniji u oblasti životne sredine od strane država članica i modaliteti obavljanja regulatornih, informativnih, edukativnih, poslova sistematizacije i razmene podataka na nadnacionalnom nivou. Cilj rada je i da se na primeru zaštite životne sredine preispitaju i mogućnosti obavljanja inspeksijskih poslova od strane komunitarnih organa kao i obavljanje upravnih poslova putem umrežavanja nacionalnih organa i javnih agencija koje obavljaju poslove u ovoj oblasti. Izazovi implementacije ekoloških propisa su brojni, i proizlaze kako iz složenosti i troškova koji su sa njima vezani, tako i iz različitosti nacionalnih sistema koji ih implementiraju. Sa proširenјem Evropske unije produbila se asimetrija između ekonomske moći članica i njihovih sposobnosti i tradicija zaštite životne sredine, te ovako neusklađeni sistemi upravljanja zaštitom životne sredine mogu dovesti, i dovode, do disbalansa u nivou zaštite i

stanja životne sredine.¹ Poslovi savremene javne uprave su raznovrsni, naročito u oblasti zaštite životne sredine. Upravnu delatnost, kao ukupnost svih aktivnosti uprave, čine izvršavanje propisa, učestvovanje u oblikovanju politika, praćenje stanja, inspekcijski nadzor i ostali stručni poslovi poput izrade analiza, prikupljanje podataka, informisanja (Lilić (2009, 303-304).

U prvom delu rada se analizira podela nadležnosti u oblasti zaštite životne sredine između Evropske unije i država članica nakon usvajanja Ugovora iz Lisabona, dok se u drugom delu rada analizira obavljanje upravnih poslova u oblasti zaštite životne sredine sa naglaskom na obavljanje poslova inspekcijskog nadzora i podelom odgovornosti između Unije i država članica.

Zaštita životne sredine i podela nadležnosti između Evropske unije i država članica

Politika zaštite životne sredine u okviru Evropske ekonomske zajednice započeta je kroz oblik međuvladine saradnje početkom 70-ih, tada bez pravne osnove u osnivačkim ugovorima, da bi svoje ugovorno uobličenje dobila tek 1986. godine uvođenjem zaštite životne sredine u Jedinstveni evropski akt.² Ugovorom iz Lisabona na eksplicitan način su definisane isključive nadležnosti Evropske unije, podeljene nadležnosti i one koje pripadaju državama članicama, a za koje EU ima samo koordinativnu ulogu. Zaštita životne sredine i sa njom blisko povezane politike i nadležnosti u oblasti ribarenja, energetike i poljoprivrede predstavljaju podeljene nadležnosti. Sa druge strane, zaštita pomorskih bioloških resursa u okviru politike ribarenja, izmenama koje je doneo Ugovor iz Lisabona, postala je isključiva nadležnost Evropske unije.

Pravni izvori EU u oblasti zaštite životne sredine

Pravni izvori Evropske unije u oblasti zaštite životne sredine su brojni i pokrivaju široku materiju horizontalnog ekološkog zakonodavstva i sektorska pitanja zaštite prirodnih dobara, uticaja na pojedinačne

¹ Ovo se pre svega odnosi na mogućnosti i kapacitete novih članica EU da transponuju i implementiraju ekološki *acquis*. Uporediti Toshkov (2010), Börzel (2010), European Commission (2011).

² Više o razvoju ekološkog prava i politike EU videti: Kramer (2007), Lee (2005), Čavoški (2007), Todić (2011).

medijume životne sredine, kao i intersektoralna pitanja poput energetike ili poljoprivrede. Ugovor iz Lisabona nije uveo veće novine u pogledu zaštite životne sredine u odnosu na prethodne verzije ugovora, naročito u pogledu eventualnog proširivanja nadležnosti Evropske unije i ovlašćenja njenih organa za obavljanje određenih poslova u ovoj oblasti.³ Ipak, i u Ugovoru o Evropskoj uniji kao i Ugovoru o funkcionisanju Evropske unije dodatno je naglašen značaj zaštite životne sredine i inkorporacija zaštite životne sredine u sve sektorske politike Unije i zakonodavstvo (Jordan, Lenschow, 2010).

Ugovor o Evropskoj uniji među osnovnim načelima predviđa da „Unija radi na održivom razvoju Evrope, koji počiva na uravnoteženom ekonomskom rastu i stabilnosti cena, visokokonkurentnoj socijalnoj tržišnoj privredi, čiji je cilj puna zaposlenost i društveni napredak, kao i visok nivo zaštite i poboljšanja životne sredine” (član 3 st. 2) kao i da “doprinosi održivom razvoju planete“ (član 3 st. 5). Naslovom V Ugovora o Evropskoj uniji koji se odnosi na aktivnosti Evropske Unije u oblasti spoljne i bezbednosne politike, i članom 21 je, između ostalog, predviđeno da će Unija sprovoditi zajedničku politiku i aktivnosti i raditi na ostvarivanju visokog nivoa saradnje u oblasti međunarodnih odnosa s ciljem, da se ubrza ekonomski, društveni i razvoj u oblasti životne sredine zemalja u razvoju sa primarnim ciljem iskorenjivanja siromaštva kao i sa ciljem pomoći razvoju međunarodnih mera potrebnih radi očuvanja i unapređenja kvaliteta životne sredine i održivog razvoja globalnih prirodnih resursa i obezbeđenja održivog razvoja.⁴

Ugovor o funkcionisanju Evropske unije⁵ u članu 4. predviđa da Evropska unija ima podeljenu nadležnost sa državama članicama u pogledu većeg broja oblasti uključujući zaštitu životne sredine, s tim što očuvanje morskih bioloških resursa u skladu sa zajedničkom politikom ribarstva spada u isključivu nadležnost Unije (član 3).⁶ U naslovu XX,

³ Šire analize uticaja Ugovora iz Lisabona na Ekološko pravo i politiku: Benson i Jordan (2008, 2010), Vedder (2010), Client Earth (2010).

⁴ Postoje kritike u literaturi da se izmenama koje je doneo Ugovor iz Lisabona i dalje na slab način ukazuje na važnost održivog razvoja (Vedder, 2010: 287).

⁵ Nekadašnji ugovor o Evropskoj zajednici.

⁶ U oblastima u kojima su podeljene nadležnosti, postoji mogućnost delovanja kako država članica tako i Evropske unije, ali su članice ograničene u pogledu delovanja time da li je Unija već koristila nadležnosti u određenoj oblasti. O podeli nadležnosti nakon usvajanja Ugovora iz Lisabona videti: Avbelj (2010). Za analizu podele nadležnosti u oblasti zaštite životne sredine, i politike ribarenja videti: Client Earth (2010, 6-17).

članovi 191-193 (nekadašnji članovi 174-176), sadržane su odredbe koje se direktno odnose na životnu sredinu. Član 191 predviđa ciljeve politike Unije u oblasti životne sredine: 1. očuvanje, zaštita i poboljšanje kvaliteta životne sredine; 2. zaštita zdravlja ljudi; 3. mudro i racionalno korišćenje prirodnih resursa; 4. podsticanje mera, na međunarodnom nivou, za rešavanje regionalnih ili globalnih problema životne sredine, a naročito u borbi protiv klimatskih promena. Poslednji cilj predstavlja novinu Ugovora iz Lisabona, i značajan je pošto ističe pitanje klimatskih promena kao poseban cilj politike zaštite životne sredine EU, u tom smislu najavljujući dalje usmerenje i aktivnosti Unije povodom ovog problema. Ugovor takođe predviđa da politika Unije u oblasti životne sredine ima za cilj da se postigne visok stepen zaštite, vodeći računa o različitim stanjima u različitim regionima Unije, kao i da se zasniva na načelima predostrožnosti i preventivnog delovanja, otklanjanja nanosene štete na izvoru i načelu „zagađivač plaća“. S tim u vezi, ugovor predviđa i da mere za harmonizaciju sa zahtevima zaštite životne sredine koje usvajaju države članice mogu uključivati zaštitne klauzule, iz razloga koji su vezani za životnu sredinu, a nisu ekonomske prirode, uz uslov da budu kontrolisane od strane Evropske unije. Član 191 takođe postavlja i okvire za kreiranje politike u ovoj oblasti, propisujući da Unija vodi računa o: 1. raspoloživim naučnim i tehničkim podacima; 2. stanju životne sredine u raznim regionima Unije; 3. mogućim koristima i troškovima delovanja ili nedelovanja; 4. ekonomskom i socijalnom razvoju Unije u celini i uravnoteženom razvoju njenih regiona. Ugovorom o funkcionisanju EU, takođe je predviđeno da u okviru svojih nadležnosti Unija i države članice saraduju sa trećim zemljama i nadležnim međunarodnim organizacijama, kao i da pojednostosti saradnje Unije mogu biti predmet sporazuma između Unije i zainteresovanih trećih strana.⁷

Član 192. se odnosi na donošenje odluka u oblasti zaštite životne sredine. Njime je predviđeno da Evropski parlament i Savet, u skladu sa redovnim zakonodavnim postupkom (koodlučivanje), a nakon savetovanja sa Ekonomsko-socijalnim komitetom i Komitetom regiona, odlučuju koje mere Unija treba da preduzme radi ostvarivanja ciljeva iz člana 191. Izuzetno, Savet jednoglasno odlučuje u skladu sa posebnim

⁷ Dodatno je precizirano da navedena norma ne dovodi u pitanje nadležnost država članica za vođenje pregovora u međunarodnim telima i za zaključivanje međunarodnih sporazuma.

zakonodavnim postupkom, nakon savetovanja sa Evropskim parlamentom, Ekonomsko-socijalnim komitetom i Komitetom regiona, u pogledu: 1. odredbi prvenstveno fiskalne prirode; 2. mera koje utiču na prostorno planiranje; upravljanje količinama vodnih resursa ili koje utiču, neposredno ili posredno na raspoloživost ovih resursa; upotrebu zemljišta, sa izuzetkom upravljanja otpadom; 3. mera koje značajno utiču na izbor države članice između različitih izvora energije i na opštu strukturu njenog snabdevanja energijom. Ovaj način odlučivanja se, *de facto*, izjednačava sa međuvladinom saradnjom kakva postoji kod drugih nadležnosti Evropske unije.⁸ Savet može, jednoglasno na predlog Komisije i nakon savetovanja sa Evropskim parlamentom, Ekonomsko-socijalnim komitetom i Komitetom regiona, odlučiti da se redovni zakonodavni postupak primenjuje na prethodno navedena pitanja, čime države članice sporazumno proširuju mogućnosti delovanja EU u budućnosti. Ugovor takođe predviđa da, ne dovodeći u pitanje određene mere koje je utvrdila Unija, države članice finansiraju i sprovode politiku u oblasti životne sredine. Ovom normom je u velikoj meri ograničen obim upravnih nadležnosti organa Evropske unije, naročito u pogledu implementacije i kontrole samog sprovođenja propisa u praksi. Konačno, član 193 predviđa da države članice mogu da zadrže ili uvedu strože standarde zaštite životne sredine ako su oni u skladu sa ugovorom i ako se o njima obavesti Evropska Komisija.

Pored dva (osnivačka) ugovora, Izmenama iz Lisabona jednaka pravna snaga je data i Povelji o osnovnim pravima Evropske unije. Član 37 Povelje predviđa da visok nivo zaštite životne sredine i unapređenja kvaliteta životne sredine mora biti integrisan u politike Evropske unije i ostvaren u skladu sa principom održivog razvoja.⁹

Komunitarne institucije i sprovođenje politike zaštite životne sredine

Nadležnosti EU za obavljanje poslova u oblasti životne sredine može se trostruko analizirati – u odnosu na nadležnosti država članica, nadležnost u pitanjima međunarodne saradnje u oblasti životne sredine, nadležnost pojedinih organa EU; iako pripada jednoj od oblasti u kojima je EU donela najveći broj akata, ova nadležnost je i dalje ograničena

⁸ O procedurama usvajanja odluka u Evropskoj uniji posle Ugovora iz Lisabona videti Best (2010), Dougan (2009).

⁹ Više o značaju ovog člana videti Client Earth (2010: 5).

principom supsidijarnosti, koji je prvi put implementiran za životnu sredinu, i jednoglasnim odlučivanjem za najznačajnije aspekte politike. (Todić, 2011: 27-28)

Evropska Komisija ima veoma značajnu ulogu u kreiranju politike zaštite životne sredine, prevashodno kao predlagač propisa EU. Iako nema direktnu nadzornu ulogu nad primenom propisa, o čemu će više reći biti u narednom poglavlju, Evropska Komisija može da inicira procedure pred Sudom pravde Evropske unije u slučaju da države članice ne implementiraju obaveze iz komunitarnih propisa, u skladu sa članom 211 Ugovora o funkcionisanju Evropske unije. U okviru Evropske Komisije pitanjima zaštite životne sredine bavi se više direktorata: Direktorat za zaštitu životne sredine, Direktorat za energetiku, Direktorat za zaštitu zdravlja i potrošače, Direktorat za poljoprivredu i ruralni razvoj, Direktorat za pomorska pitanja i ribarenje. 2010. godine osnovan je posebni Direktorat za klimatske promene koji je preuzeo deo nadležnosti od Direktorata za zaštitu životne sredine i Direktorata za energetiku u okviru jačeg definisanja i angažovanja EU po pitanju rešavanja problema klimatskih promena. Na ovaj direktorat su prešli poslovi u vezi sa koordinisanjem Evropske šeme za trgovinu emisijama gasova staklene bašte kao i učešće EU u međunarodnim pregovorima o klimatskim promenama (http://ec.europa.eu/dgs/clima/mission/index_en.htm).

Evropski parlament, uz Savet ministara, donosi akte sekundarnog zakonodavstva na predlog Komisije. Pitanjima životne sredine u okviru Parlamenta se bavi Komitet za životnu sredinu, javno zdravlje i bezbednost hrane koji čini ukupno 64 članova od 736 članova Parlamenta, i koji razmatra zakonodavne predloge pre usvajanja na plenarnim zasedanjima parlamenta. Savet Ministara, uz Evropski parlament, usvaja sekundarne propise i političke akte uključujući one koji se odnose na životnu sredinu. Kada razmatra pitanja u ovoj oblasti, zaseda kao Savet ministara za životnu sredinu država članica EU. Konačno, Sud pravde Evropske unije kao ima značajnu ulogu u ovoj oblasti i doneo je veliki broj presuda, naročito u slučajevima neimplementacije obaveza koje proizlaze iz sekundarnog zakonodavstva od strane država članica.

Sa stanovišta obavljanja rastućeg broja upravnih, regulatornih i stručnih poslova, za ovu analizu posebno je interesantno nekoliko agencija Evropske unije u ovoj oblasti. To su prevashodno Evropska

agencija za zaštitu životne sredine i Evropska agencija za hemikalije, ali i Evropska agencija za pomorsku bezbednost, Agencija za kontrolu ribarenja, i drugi oblici saradnje i koordinacije nacionalnih organa.

Evropska agencija za zaštitu životne sredine (EEA) obavlja prevashodno poslove prikupljanja i obrade informacija značajnih za životnu sredinu, njihove obrade i sistematizacije kao i informisanja javnosti u ovoj oblasti.¹⁰ EEA takođe ima i koordinativnu ulogu za nacionalne agencije koju ostvaruje putem dve mreže direktora agencija u oblasti zaštite životne sredine. Aktivnosti EEA se prostiru i izvan domena EU putem prikupljanja podataka i njihove razmene i sa članicama EFTA i državama Zapadnog Balkana kroz Eionet (European Environment Information and Observation Network).¹¹

Evropska agencija za hemikalije je osnovana sa ciljem obavljanja kompleksnih poslova u vezi sa implementacijom REACH regulative (Registration, Evaluation, Authorisation and Restriction of Chemical substances – Registracija, evaluacija, autorizacija i ograničenje upotrebe hemijskih supstanci). Zbog kompleksnosti aktivnosti u ovoj oblasti, pre svega potrebe za regulacijom rizika, njene aktivnosti uključuju informisanje javnosti, pomoć kompanijama radi primene REACH regulative, ali i učešće u formiranju politika i donošenju akata kroz obezbeđivanje naučnih informacija u regulatornom procesu (<http://echa.europa.eu/web/guest>).

Evropska agencija za pomorsku bezbednost ima prevashodne nadležnosti u domenu saobraćaja – obuka u oblasti izdavanja dozvola, kontrole obavljanja plovidbe, koordinacija nadležnih tela država članica zaduženih za pomorski saobraćaj. Ipak, njena ovlašćenja i uloge u oblasti zaštite životne sredine su značajne i obuhvataju: bezbednost plovidbe i sprečavanje zagađenja, uspostavljanje mreže za nadzor transporta opasnih supstanci morskim putem, obezbeđivanje pomoći državama članicama prilikom ekoloških incidenata na moru (naročito isticanja nafte), kao i razvoj satelitskog sistema za rano upozoravanje u slučaju

¹⁰ Za sve poslove koje obavlja Evropska agencija za zaštitu životne sredine videti: Regulation (EC) No 401/2009 of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the European Environment Agency and the European Environment Information and Observation Network (Codified version), OJ C 162, 25.6.2008, p. 86.

¹¹ U Srbiji je 2004. godine formirana Agencija za zaštitu životne sredine, a model nadležnosti Evropske agencije za zaštitu životne sredine poslužio je i za definisanje nadležnosti naše Agencije. Više o njenom položaju i ulozi videti: Milenković (2011a).

izlivanja opasnih supstanci u more (<http://www.emsa.europa.eu/>). Sa stanovišta obavljanja upravnih poslova, posebno je značajna mogućnost inspeksijskog nadzora nacionalnih tela zaduženih za kontrolu propisa u oblasti bezbednosti plovidbe, čime se indirektno utiče i na zaštitu životne sredine, što predstavlja izuzetak među inspeksijskim ovlašćenjima komunitarnih organa.

Agencija za kontrolu ribarenja ima ulogu u sprovođenju složene komunitarne politike ribarenja čiji jedan od ciljeva predstavlja i zaštita ribljeg fonda od prekomernog ulova. Ona svoje aktivnosti obavlja kroz koordinaciju i organizaciju saradnje država članica, obuka nacionalnih inspektora (ali ne i direktnu inspeksijsku kontrolu), razvoj tehnika kontrole (<http://cfca.europa.eu/pages/home/home.htm>).

Saradnja u oblasti zaštite životne sredine u Evropskoj uniji se, pored glavnih komunitarnih organa, odvija i kroz relevantne agencije, mreže agencija i druge koordinativne oblike kreirane za unapređenje saradnje između nacionalnih organa. Ovakva vrsta upravljanja, kroz administrativnu saradnju i koordinaciju, ima puno prednosti mada postoje i argumenti da je za njenu uspešnost neophodno postojanje dovoljnih administrativnih kapaciteta država članica (Schout, Jourdan, Twena: 2010) koji kapacitete definišu kao mehanizme koji omogućavaju „koordinaciju u okviru mreža nezavisnih aktera putem pomoći učesnicima u međusobnoj razmeni informacija, identifikaciji problema koji zahtevaju koordinisana rešenja i arbitriranju u situacijama kada konflikti ne mogu da se reše neformalno“ (Schout, Jourdan, Twena: 2010, 156). To su sledeće organizacije: 1) Mreža EU za sprovođenje i poštovanje propisa u oblasti životne sredine (The European Union Network for the Implementation and Enforcement of Environmental Law - IMPEL); 2) Mreža za sprovođenje propisa u oblasti hemikalija (The Chemicals Legislation Enforcement Network - CLEEN); 3) Savetodavna veća za životnu sredinu i održivi razvoj (The European Environment and Sustainable Development Advisory Councils – EEAC); 4) Evropska mreža šefova Agencija za očuvanje prirode (The European Network of Heads of Nature Conservation Agencies – ENCA net); 5) Evropska mreža šefova Agencija za zaštitu životne sredine (The European Network of Heads of Environment Protection Agencies – NHEEPA).

Širenje nadležnosti i aktivnosti EU u oblastima zaštite životne sredine

Zakonodavstvo Evropske unije u oblasti zaštite životne sredine čini više stotina različitih akata, uključujući regulative, direktive i akte mekog prava u širokom polju regulacije koje pokriva oblast.¹² Pored problema i prirode regulatornog procesa u ovoj oblasti, ključni izazov predstavlja sprovođenje propisa i nadzor nad sprovođenjem od strane uprave. Kao što je već naglašeno, u oblasti zaštite životne sredine nadležnosti za inspekcijски nadzor se nalaze na nivou država članica, ali se povremeno pojavljuju inicijative za izmenu ovakvog rešenja koje će biti analizirane dalje u članku.

Inspekcijски nadzor predstavlja jedan od najvažnijih vidova upravne delatnosti, od velike je važnosti za uspešnu implementaciju legilslative u svim oblastima i jedan je od preduslova za ostvarivanje prava pojedinaca i privrednih društava.¹³ U domenu zaštite životne sredine ova vrsta kontrole posebno je važna zbog potencijalnih štetnih posledica po životnu sredinu i zdravlje ljudi koje nepridržavanje ekološkim propisima može imati. Od početka osamdesetih godina 20. veka, u velikom broju zemalja je došlo do redefinisivanja modaliteta rada javne uprave, uvođenjenja novih principa njenog rada u cilju unapređenja njene efikasnosti.¹⁴ Rasprostranjena deregulacija i umanjivanje broja potencijalnih situacija koje mogu biti izložene kontroli, uz uspostavljanje novih principa poput „kontrolisanja rezultata, a ne procesa“ (Kavran: 2003, 66) vodila je i opštoj tendenciji smanjenja obima uvida administracije (prevashodno *ex ante* uvida) u mnogim delatnostima privatnog sektora. Zaštita životne sredine predstavlja izuzetak od ovog trenda, usled progresivnog razvoja normativnog okvira i relevantnih standarda, uvećavanja broja procedura i uslova koji operateri koji utiču na životnu sredinu moraju da poštuju, kao i potrebe kontinuiranog i intenzivnijeg nadzora nego ranije. Ovo je posebno relevantno za tranzicione zemlje u kojima zaštita životne sredine tradicionalno nije bila razvijena.¹⁵

¹² Za pregled zakonodavstva po oblastima videti: Todić (2011), Čavoški (2007).

¹³ Više o inspekcijskom nadzoru u oblasti zaštite životne sredine videti: Milenković (2011b).

¹⁴ Više o principima novog javnog menadžmenta videti Trbović *et al.* (2010, 45-58).

¹⁵ O inspekcijskom nadzoru u oblasti životne sredine u Srbiji u tranzicionom periodu videti Vavić *et al.* (2008).

Posebno značajno za implementaciju ekoloških propisa predstavlja obavljanje nadzora nad sprovođenjem propisa od strane operatora koji utiču na životnu sredinu, tj. na konkretna pravna i fizička lica u državama članicama. Nadzorni (kontrolni) proces karakteriše korišćenje upravno pravnih ovlašćenja, koje zakonodavac dodeljuje kontrolnom nadzornom organu i koji on može vršiti prema kontrolisanom subjektu, a u vezi sa objektom odnosno predmetom kontrole. U skladu sa važećom podelom nadležnosti između Evropske unije i država članica, ovi poslovi se nalaze na nacionalnom nivou i (osim u ograničenim slučajevima) nisu preneti komunitarnim organima. Zadržavanje ovog oblika kontrole na nacionalnom nivou proističe i iz prirode kontrolnog procesa i širine ovlašćenja i (potencijalnog) zadiranja u prava operatera. U materiji zaštite životne sredine moguće je praviti distinkciju između pravnih i ostalih vidova kontrolisanja nadziranog lica.¹⁶ U ovoj oblasti, misli se pre svega na stručnu (tehničku) naspram pravne, koja bi za svoj predmet imala prvenstveno poštovanje procedura ustanovljenih relevantnim propisima. Nije moguće u potpunosti razdvojiti ova dva vida kontrole s obzirom da su tehnički normativi najčešće pretočeni u pravna pravila. Ekološke inspekcije, po pravilu, pored preventivnog karaktera, imaju i zakonske mogućnosti urgentnog delovanja u cilju neposrednog sprečavanja nastanka ekološke štete, kao i otklanjanja daljih posledica po životnu sredinu u konkretnim situacijama. Zbog hitnosti ovakvih situacija, u upravna ovlašćenja inspektora se uključuje i (privremena) zabrana vršenja izvesnih delatnosti koje su takve prirode da mogu prouzrokovati zagađivanje životne sredine, dok se ne pribavi dozvola (odobrenje) nadležnog organa za obavljanje takve delatnosti, odnosno dok ne budu uklonjene smetnje za obavljanje delatnosti u skladu sa izdatim odobrenjem.

Ključno pitanje za efektivnost ekološkog prava EU je kako premostiti implementacioni jaz¹⁷ koji postoji između država članica i kako dovesti do usaglašenog nivoa primene (okvirno-ciljnih) komunitarnih propisa na

¹⁶ Iako su sve vrste uvida zakonski zasnovane i predstavljaju vršenje upravnih ovlašćenja.

¹⁷ „Implementacioni jaz“ je izraz koji se često koristi za označavanje razlike koja u praksi nastaje između zacrtanih ciljeva određene politike odnosno propisa i rezultata koji nastaju njenom primenom. Konkretno u oblasti zaštite životne sredine on je često prisutan. O problemima implementacionog jaza u ovoj oblasti uporediti European Commission (2011).

nacionalnom nivou. Uočavaju se dva moguća trenda odnosno dva puta. Prvi bi se sastojao u proširivanju ovlašćenja komunitarnih organa, tj. konkretno davanju inspeksijskih nadležnosti komunitarnim organima. Drugi bi se ogledao u daljem razvijanju koordinacije kroz mreže nacionalnih tela. Organi Evropske unije tj. Evropska komisija već ima ovlašćenja za vršenje inspeksijskog nadzora odnosno terenskih provera, uz asistenciju nacionalnih organa, u oblasti prava konkurencije, a na osnovu prikupljenih dokaza moguće je i izricanje kazni kompanijama za povrede propisa o zaštiti konkurencije od strane Evropske komisije. Slično, problemi zagađenja životne sredine su transnacionalnog karaktera i tom pogledu postoji potreba za prekograničnom saradnjom i sprovođenjem ekoloških inspeksijskih kontrola. S obzirom na nepostojanje centralizovanih inspeksijskih organa i adekvatnih ovlašćenja na nivou Unije,¹⁸ javljala se potreba za koordinacijom rada inspeksijskih organa u okviru država članica. U tom cilju je 2001. godine od strane Evropskog parlamenta i Evropskog saveta usvojena Preporuka o minimalnim kriterijumima za ekološke inspekcije u državama članicama (Recommendation of the European Parliament and of the Council of 4 April 2001 providing for minimum criteria for environmental inspections in the Member States (2001/331/EC)). Kako sam dokument ističe, razlozi za njegovo usvajanje su bile značajne razlike između inspeksijskog nadzora u državama članicama (tačka 2), kako u pogledu njihovih kapaciteta tako i obima i sadržine inspeksijske kontrole (tačka 7). Preporuka definiše ekološku inspekciju i njene aktivnosti (provera poštovanja komunitarnih propisa od strane kontrolisanih postrojenja, monitoring uticaja kontrolisanih postrojenja na životnu sredinu, terenske kontrole, proveru izveštaja i izjava operatera, kao i procedura samomonitoringa, kao i izveštaja). Mana ovih smernica je što kao predmet inspeksijskog nadzora predviđaju samo industrijska postrojenja, čime nisu u punoj meri pokriveni svi potencijalni štetni uticaji na životnu sredinu. Preporuka predviđa da se terenske kontrole ekološke inspekcije mogu obavljati kao rutinske i kao nerutinske (član 2). Ovim aktom je takođe predviđeno i da će države članice putem upravnih organa međusobno asistirati jedna drugoj putem razmene relevantnih informacija, i kada je potrebno i samih ovlašćenih lica koje vrše

¹⁸ 1997. godine, Rezolucijom Saveta odlučeno je da ne treba formirati komunitarne inspeksijske organe (European Parliament and Eurooepan Council, 2001: tačka 5).

inspekciju, kao i da će putem mreže IMPEL obezbediti koordinaciju inspekcija u vezi sa instalacijama koje mogu imati značajan prekogranični uticaj (član 3). Preporuka takođe sadrži i detaljne odredbe o izradi i sadržini planova za ekološke inspekcije na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou, kriterijume u vezi sa terenskim inspekcijama instalacija koje utiču na životnu sredinu, kao i obaveze podnošenja izveštaja u vezi sa primenom ove preporuke Evropskoj Komisiji.¹⁹ Ova preporuka je odraz drugog pristupa, odnosno razvoja saradnje i koordinacije, ali zadržavanja inspeksijskog nadzora na nacionalnom nivou.

U martu 2012. godine, Evropska Komisija je izdala Komunikaciju o unapređivanju ostvarivanja benefita ekoloških mera EU: izgradnja poverenja kroz bolje znanje i odgovore (Improving the delivery of benefits from EU environment measures: building confidence through better knowledge and responsiveness). Ovaj dokument ističe efektivnu implementaciju ekoloških propisa kao glavni izazov, i njegov značaj je višestruk, naročito u pogledu ponovnog otvaranja pitanja inspeksijskih ovlašćenja komunitarnih organa. U okviru realizacije efektivnije implementacije ističu se sledeći ciljevi: uvođenje efektivnijih informacionih sistema o implementaciji na nacionalnom nivou, unapređenje informisanja na nivou EU, podizanje poverenja u prikupljanje informacije na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou, suzbijanje nedostataka u informisanju o poštovanju standarda i monitoringu (European Commission, 2012: 4-7). Drugi skup ciljeva na kojima insistira dokument se odnosi na unapređivanje odgovornosti na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou, predviđajući obaveze za niz aktera u oblasti životne sredine koji uključuju nacionalne inspektore, ombudsmane, tužioce, sudove, revizore i nevladine organizacije. Kao posebne ciljeve Komunikacija ističe unapređenje inspekcija i nadzora sprovođenja propisa EU, bolju obradu žalbi i medijaciju na nacionalnom nivou i unapređenje pristupa pravdi (European Commission, 2012: 7-11). U pogledu unapređenja inspeksijske kontrole, Komisija je učinila neke važne predloge. To su unapređenje postojećih okvira za inspekciju i nadzor,²⁰ kao i razmatranje mogućnosti da svaki novi propis bude praćen specifičnim odredbama o inspeksijskom nadzoru, uz predlog da se

¹⁹ Više o sadržini preporuke i primeni u Srbiji: Lilić (2008).

²⁰ Pre svega postojeće Smernice.

razmotre opcije za komplementiranje nacionalnih inspekcija i nadzora za konkretne probleme na nivou EU. Konkretno, Komisija je istovremeno predložila:

1. formiranje kapaciteta na nivou EU za inspekcijski nadzor,
2. limitiranu inspekcijsku uloga za Komisiju uz poštovanje upravne autonomije država članica,
3. sistematičnije korišćenje modela zajedniških inspekcija koje su razvijene u okviru IMPEL, kao i
4. uvođenje određenih aranžmana koji bi omogućili doprinos *ad hoc* angažovanih eksperata radi rešavanja komplikovanih situacija (European Commission, 2012: 8).

Posebnu pažnju privlači razmatranje o limitiranoj inspekcijskoj ulozi za Komisiju i dva postojeća primera. Regulativa 1005/2009 o supstancama koje oštećuju ozonski omotač u delu o nadzoru nad primenom propisa predviđa da će, nakon sporazuma između Komisije i države članice, službenici Komisije asistirati nacionalnim službenicima u obavljanju inspekcijskih dužnosti (član 28). Direktiva 2010/63/EU o zaštiti životinja koje se koriste za eksperimentalne svrhe, takođe predviđa inspekcijska ovlašćenja Komisije, ali putem upravne kontrole nacionalnih inspekcijskih organa od strane Komisije, uz mogućnost nalaganja određenih mera radi unapređenja procesa kontrole (član 35). Ovaj primer je posebno značajan s obzirom da predstavlja primer upravne kontrole uprave i da se njegova dalja primena može razmatrati i u drugim oblastima zakonodavstva o zaštiti životne sredine.

Imajući u vidu sve navedene modalitete učešća komunitarnih organa u inspekcijskom nadzoru u nekoliko oblasti (supstance koje oštećuju ozonski omotač, eksperimenti na životinjama, kontrola u oblasti pomorske bezbednosti), dolazi se do zaključka da je jačanje inspekcijskih nadležnosti Unije kako moguće (imajući u vidu sadašnji nivo razvoja prava) tako i potrebno. Ipak, daljem razvoju inspekcijskih kapaciteta treba pristupiti veoma oprezno, pošto samo centralizovanje ovih funkcija na nivou Unije ne bi nužno doprinelo i boljoj kontroli (Lee, 2005: 75).

Zaključne napomene

Razvoj Ekološkog prava Evropske unije doveo je do značajnih izazova u implementaciji relevantnih propisa. Radi uspešne primene propisa, neophodno je organizovati adekvatan inspekcijski nadzor. Trenutna podela nadležnosti za vršenje upravnih poslova ne prepušta veće inspekcijske nadležnosti komunitarnim organima, već je njihovo delovanje pre svega usmereno na koordinaciju i razmenu najboljih praksi između nacionalnih organa. Ipak, primeri poveravanja inspekcijskih nadležnosti komunitarnim organima (neki i u oblasti zaštite životne sredine) ukazuju na mogućnosti i potrebe razmatranja reforme upravljanja sistemom zaštite životne sredine u EU. I pored određenih praktičnih problema koji bi dalji razvoj inspekcijskih nadležnosti izazvao, predlozi sa kojima je Evropska komisija nedavno izašla predstavljaju otvaranje važne rasprave o daljem razvoju evropskog ekološkog prava EU i njegove primene.

Literatura

- Avbelj, M. (2010) The treaty of Lisbon: an ongoing search for structural equilibrium, *Columbia Journal European Law*, 16, pp. 521-530;
- Benson, D., A. Jordan (2008) A Grand Bargain or an "Incomplete Contract"? European Union Environmental Policy after the Lisbon Treaty, *European Energy and Environmental Law Review*, pp. 280- 290.
- Benson, D., A. Jordan (2010) European Union environmental policy after the Lisbon Treaty: plus ça change, plus c'est la même chose?, *Environmental Politics*, 19(3), pp. 468-474
- Best, E. (2008) Legislative procedures after Lisbon: fewer, simpler, clearer?, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 17 , pp.85-96;
- Börzel, T., A. Fernandez, N. Font (2010) Coping with Accession to the EC: New Modes of Environmental Governance, Paper presented at the *Annual Convention of the American Political Science Association*, Washington, DC, September 1-5, 2010;

- Client Earth (2010) *The impact of the Lisbon Treaty an environmental perspective*, <http://www.clientearth.org/reports/clientearth-briefing-lisbon-treaty-march-2010.pdf>;
- Čavoški, A. (2007) *Osnovi ekološkog prava Evropske unije*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union, Službeni glasnik.
- Directive 2010/63/EU of the European Parliament and of the Council of 22 September 2010 on the protection of animals used for scientific purposes, *Official Journal of the European Union* L 276/33, 20.10.2010
- Dougan, M. (2008) The treaty of Lisbon: winning minds, not harts, *Common Market Law Review*, 45, pp. 617-703.
- European Commission (Directorate-General Environment) (2011) *The costs of not implementing the environmental acquis – Final report*, September 2011, (http://ec.europa.eu/environment/enveco/economics_policy/pdf/report_sept2011.pdf)
- European Commission (2012) *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the regions – Improving the delivery of benefits from EU environment measures: building confidence through better knowledge and responsiveness*, Brussels, 7.3.2012 COM(2012) 95 final
- European Parliament and European Council (2001) *Recommendation of the European Parliament and of the Council of 4 April 2001 providing for minimum criteria for environmental inspections in the Member States* (2001/331/EC).
- Jordan, A., A. Lenschow (2010) Environmental Policy Integration: a State of the Art Review, *Environmental Policy and Governance*, 20, pp. 147-158.
- Kavran, D. (2003) *Javna uprava - reforma, trening, efikasnost*. Beograd: Savet za državnu upravu Republike Srbije.
- Kramer, L. (2007) *EC Environmental Law*. London: Sweet & Maxwell.
- Lee, M. (2005) *EU Environmental law, Challenges, Change and Decision-making*. Oxford :Hart Publisihing.
- Lilić, S. (2007) Ekološka inspekcija u zakonodavstvu Srbije i EU, u: J. Čirić (ur.) *Pedeset godina Evropske unije*. Beograd: Institut za uporedno pravo, Kancelarija za pridruživanje EU, str. 277-287.

- Lilić, S. (2009) *Upravno pravo – Upravno procesno pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Milenković, M. (2011a) Položaj i uloga agencije za zaštitu životne sredine, u: Lilić, S. (ur.) *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije - knjiga I*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Milenković, M. (2011b) Ekološka inspekcija i decentralizacija Srbije, u: Dimitrijević, P. Stojanović, N. (ur.) *Ekologija i pravo*. Niš: Pravni fakultet Univerziteta u Nišu.
- Regulation (Ec) No 1005/2009 of the European Parliament and of the Council of 16 September 2009 on substances that deplete the ozone layer, *Official Journal of the European Union* L 286/1, 9 31.10.2009
- Regulation (EC) No 401/2009 of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the European Environment Agency and the European Environment Information and Observation Network (Codified version), *Official Journal of the European Union* L 126/13, 21.5.2009.
- Schout, A., A. Jourdan, M. Twena (2010) From 'Old' to 'New' Governance in the EU: Explaining a Diagnostic Deficit, *West European Politics*, 33(1), pp. 154-170
- Todić, D. (2011) *Vodič kroz EU politike – životna sredina*. Beograd: Evropski pokret.
- Toshkov, D. (2008) Embracing European Law Compliance with EU Directives in Central and Eastern Europe, *European Union Politics*, 9(3), pp. 379-402
- Trbović, A., D. Đukanović, B. Knežević (2010) *Javna uprava i evropske integracije Srbije*, Beograd: Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju.
- Vavić, I., T. Živković, Đ., Jovanović (2008) Zaštita životne sredine i inspeksijski nadzor (kontrola) u Republici Srbiji, *Kvalitet*, 18(9-10), str. 78-80.
- Vedder, H. (2010) The Treaty of Lisbon and European Environmental Law and Policy, *Journal of Environmental Law*, 22(2), pp. 285-299

Marko Milenković

Upravni poslovi u oblasti zaštite životne sredine u Evropskoj uniji i podela nadležnosti sa državama članicama

Rezime

Produblјivanjem integracija u okviru Evropske unije, države članice poveravaju sve veći obim nadležnosti Uniji, usled čega dolazi do uvećanja broja upravnih poslova i potrebe za kadrovskim proširenjem administracije. Oblast zaštite životne sredine je u tom pogledu posebno interesantna zbog progresivnog razvoja normativnog okvira, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou, povećanja broja procedura i standarda koji subjekti koji utiču na životnu sredinu moraju da poštuju, kao i potrebe kontinuiranog i intenzivnijeg nadzora nego ranije. Proces regulacije u oblasti zaštite životne sredine spada u kompleksnije zbog značajnih ekonomskih i političkih implikacija, pre svega rasta investicionih troškova i rizika relokacije biznisa i radnih mesta u jurisdikcije sa nižim standardima. U radu se preispituje obim delegacije nadležnosti Evropskoj uniji u oblasti životne sredine i obavljanje regulatornih, informativnih, edukativnih, poslova sistematizacije i razmene podataka na nadnacionalnom nivou. Cilj rada je i da se izvrši analiza i pruže preliminarna razmatranja mogućnosti obavljanja inspekcijskih poslova od strane komunitarnih organa u oblasti zaštite životne sredine na osnovu dosadašnjih modaliteta vršenja ovih upravnih poslova.

Ključne reči: Evropska unija, zaštita životne sredine, javne agencije, delegacija nadležnosti

Marko Milenković

Division of Competence between the European Union and Member States in Administrative Tasks of Environmental Protection

Summary

With deepening of integration within the European Union, Member States are conferring the increasing number of competences to the Union, with a growing amount of administrative tasks and a need to expand the administration. To this regard, environmental protection is particularly interesting, due to the progressive development of a normative framework, both nationally and internationally, an increasing number of procedures and standards to be implemented, and the need for continued and more intensive inspections. The process of regulation in the field of environmental protection is one of the most complex due to the significant economic and political implications, which include growing investment costs and significant risks of businesses and jobs relocation to jurisdictions with lower standards. The paper examines the extent of delegation of authority to the EU in the field of environment and performance of regulatory, informational, educational tasks and data exchange on the supranational level. The aim of the paper is to preliminary consider performing environmental inspections by Community institutions by looking into existing experiences with these tasks in the EU law.

Keywords: European Union, protection of environment, public agencies, delegation of competence

Sanja Zlatanović

Koncept fleksigurnosti i strategija doživotnog učenja – perspektive razvoja u Republici Srbiji

Uvod

Globalizacija ne poznaje državne granice, postoji slobodno kretanje ljudi, robe, usluga i kapitala. Propast komunističkog političkog sistema u zemljama ranijeg istočnog bloka na čelu sa Sovjetskim Savezom (njenim pravnim naslednikom Ruskom Federacijom) prouzrokovao je kako promene političkog tako i promene ekonomskog i socijalnog okruženja. Kao posledice, na ekonomskom planu dolazi do prelaska sa planskog na tržišni privredni sistem, propadaju velika društvena i državna preduzeća, uz istovremeni rast broja malih i srednjih preduzeća (Rauws, 2006: 342). U takvim uslovima, dolazi do povećane konkurencije i borbe za tržišta, uglavnom iz zemalja jugoistočne Azije na početku osamdesetih godina dvadesetog veka, ali i iz Kine i Indije od početka devedesetih pa nadalje (Bronstein, 2009: 12). Sa druge strane, sedamdesetih godina dvadesetog veka ekonomije zapadnoevropskih zemalja već se nalaze u fazi stagnacije, posebno po pitanju povećanja nezaposlenosti. Razloga je više. Pre svega, okončanje posleratnih obnova, kraj ere jeftine energije i povećana međunarodna konkurencija (Bronstein, 2009: 11). Na političkom i socijalnom planu, promene se ogledaju u većoj političkoj demokratiji, jačem zalaganju za poštovanje ljudskih prava, uključujući i zalaganja na polju rodne ravnopravnosti. Ističe se nedeljivost, korelacija i međuzavisnost osnovnih ljudskih prava, odnosno građanskih i političkih sa ekonomskim, socijalnim i kulturnim, te pravima tzv. treće generacije (ekološka prava). U evropskom i uporednom pravu, afirmiše se koncept zaposlen – građanin. To podrazumeva da zaposleni, kao titular osnovnih ljudskih prava, ta prava ostvaruje svuda, uključujući i na svom radnom

mestu. Prema tradicionalnom shvatanju radnog prava, zaposleni u toku radnog vremena nisu imali pravo na slobodno izražavanje mišljenja (osnovno ljudsko pravo bitno za razvoj demokratije), što je posledica subordinacije (pravna podređenost), kao bitnog obeležija radnog odnosa. Danas, takva shvatanja imaju tendenciju promene. Tako se, u uporednom pravu, sve veća pažnja posvećuje zaštiti zaposlenih uzbunjivača, koji ukazuju prvo poslodavcu, a zatim i nadležnim državnim organima na povredu javnog interesa ili korupciju kod poslodavca (Lubarda, 2011: 335), čime se omogućuje ostvarivanje osnovnog građanskog prava na slobodno izražavanje mišljenja. Sa druge strane, na međunarodnom nivou, Međunarodna organizacija rada doprinela je širokom prihvatanju osnovnih prava na radu donošenjem konvencija koje su kasnije objedinjene u njenoj Deklaraciji o osnovnim principima i pravima na radu iz 1998. godine. Deklaraciju čine osam konvencija koje se tiču priznavanja prava radnika na organizovanje i udruživanje, priznavanja prava na kolektivno pregovaranje, zabrane diskriminacije, prinudnog i dečjeg rada, kao i osiguranja jednakih naknada za radnike i radnice za rad jednake vrednosti. U ovakvim okolnostima u zemljama Evropske unije, postavilo se pitanje na koji se način može postići održivi ekonomski rast, smanjiti nezaposlenost i obezbediti veći broj radnih mesta, uz uslov da se na taj način ne ugroze osnovna prava radnika. Rešenje se videlo u konceptu fleksigurnosti i reformi tržišta rada, kako bi se zajedno, radno aktivno stanovništvo i preduzeća (poslodavci) suočili sa izazovima globalizacije. U radu se objašnjava nastanak i određuje pojam koncepta fleksigurnosti, uz ukazivanje na značaj i važnost strategije doživotnog učenja za ostvarivanje ciljeva ovog relativno novog koncepta. Analiziraju se odredbe radnog zakonodavstva Republike Srbije koje se tiču fleksibilnih oblika zapošljavanja i strategije doživotnog učenja, gde se kritički iznose stavovi o postojećim rešenjima, uz ukazivanje na buduće pravce razvoja kako bi se postigla stvarna ravnoteža između fleksibilnosti i sigurnosti.

Pojam fleksigurnosti

Koncept fleksigurnosti (eng. flexicurity) podrazumeva istovremeno obezbeđenje fleksibilnosti za poslodavce i sigurnosti za radnike. Fleksigurnost se definiše kao strategija kojom se pokušava istovremeno obezbediti fleksibilnost na tržištu rada, u radnoj organizaciji i u radnim

odnosima na jednoj strani, i socijalna sigurnost i sigurnost zaposlenja sa posebnim naglaskom na tzv. ranjive kategorije radno sposobnog stanovništva (duže nezaposlenih, starijih lica, pripadnika etničkih grupa, žena, osoba sa invaliditetom itd.), na drugoj strani.

Prema Organizaciji za ekonomsku saradnju i razvoj (eng. Organisation for Economic Cooperation and Development, OECD), postoje više oblika fleksibilnosti: 1) *eksterna fleksibilnost*, odnosno usklađivanje broja zaposlenih trenutnim potrebama na tržištu rada kroz zapošljavanje i otpuštanje, što podrazumeva predviđanje lakših procedura za smanjenje broja zaposlenih kod poslodavca (kolektivno otpuštanje) i fleksibilnih oblika zapošljavanja (reč je o onim oblicima koji se razlikuju od standardnog radnog odnosa na neodređeno vreme sa punim radnim vremenom – dakle, radni odnos na određeno vreme, radni odnos sa nepunim radnim vremenom, radno angažovanje na osnovu ugovora o privremenim i povremenim poslovima, rad kod kuće uključujući i varijetet elektronskog rada kod kuće, rad kućnog pomoćnog osoblja, ugovori o radu i obuci, samozapošljavanje i dr.), (Lubarda, 2004: 225); 2) *interna fleksibilnost*, usklađivanje radnog vremena zaposlenih sa potrebama posla bez promena u broju zaposlenih; reč je o fleksibilnim oblicima zapošljavanja konkretno u ovom slučaju radno angažovanje na osnovu ugovora sa nepunim radnim vremenom, ugovori o prekovremenom radu, ugovori solidarnosti (eng. Job sharing); 3) *funkcionalna fleksibilnost*, premeštanje zaposlenih iz jednog odseka u drugi ili promene sadržine njihovog rada; 4) *fleksibilnost zarade/ finansijska fleksibilnost*, variranje zarade u zavisnosti od rezultata rada pojedinaca ili rezultata poslovanja (Tangian, 2008: 4).

Sa druge strane, postoje i različiti oblici sigurnosti: 1) *sigurnost radnog mesta*, gde se ograničava poslodavcima mogućnost svojevlnog otpuštanja radnika; 2) *sigurnost zaposlenja*, podrazumeva veće mogućnosti zapošljavanja za duže nezaposlena lica, kao i ona lica koja su ostala bez posla u skladu sa njihovim kvalifikacijama i ranijim radnim iskustvom, što se postiže putem osiguranja dodatnog usavršavanja i obuke/doživotnog učenja; 3) *socijalna sigurnost*, osiguranje novčane naknade koja pruža odgovarajuću socijalnu sigurnost licu koje je privremeno nezaposleno, odnosno kome je radni odnos prestao nevoljno i bez krivice; *kombinovana sigurnost*, stvaranje mogućnosti za radnike da lakše usklade svoj profesionalni i porodični život (Tangian, 2008: 4).

Koncept fleksigurnosti podrazuvema kombinovanje svih navedenih vrsta fleksibilnosti (eksternu, internu, funkcionalnu i finansijsku) sa sigurnošću zaposlenja, socijalnom sigurnošću i kombinovanom sigurnošću. Fleksibilnost podrazumeva fleksibilne oblike zapošljavanja, kojima se žele ublažiti tradicionalne odredbe radnog zakonodavstva o striktnoj zaštiti od otpuštanja iz ekonomskih razloga. Smatra se da striktno radno zakonodavstvo smanjuje otpuštanja iz ekonomskih razloga zbog složene procedure i obaveze isplate naknade za otpuštanje, ali da isto tako smanjuje mobilnost na tržištu rada od nezaposlenih ka zaposlenima (Lubarda, 2007: 4). Poslodavci, kada donose odluke o novom zapošljavanju, uzimaju u obzir i to da će eventualno otpuštanje zaposlenih iz ekonomskih razloga za njih predstavljati značajan trošak (Lubarda, 2007: 5). Iz ovih razloga, koncept fleksigurnosti video se kao jedan od načina da se smanji rastuća nezaposlenost, gde se poslodavci lakše odlučuju da zaposle nove radnike, a zaposleni, iako gube sigurnost radnog mesta, dobijaju odgovarajuću sigurnost zaposlenja i socijalnu sigurnost. Naravno, na obezbeđivanju uslova za osiguranje sigurnosti zaposlenja neophodno je angažovanje država kako bi merama aktivne politike zapošljavanja povećale izgleda za zapošljavanje, ali i određeno angažovanje poslodavaca u razvoju humanog kapitala, odnosno obezbeđenje sredstava za stalno stručno usavršavanje zaposlenih (eng. lifelong learning).

Za efektivnu implementaciju koncepta fleksigurnosti, konkretno za stvaranje mogućnosti za zapošljavanje na osnovu fleksibilnih ugovora o radu, neophodno je uvođenje i obezbeđenje ravnopravnog položaja privatnih posrednika za zapošljavanje, odnosno privatnih agencija za zapošljavanje u odnosu na javne zavode za zapošljavanje čime se znatno doprinosi liberalizaciji tržišta rada. Na tom polju, na međunarodnom nivou Međunarodna organizacija rada usvojila je još 1997. godine Konvenciju br. 181. o privatnim agencijama za zapošljavanje. Pored toga, neophodno je obezbediti odgovarajuću zaštitu radnika koji rade na osnovu fleksibilnih ugovornih aranžmana. Tako je na nivou Evropske unije 1997. godine zaključen Okvirni kolektivni ugovor o radu sa nepunim radnim vremenom koji je implementiran u evropsko radno zakonodavstvo Direktivom Saveta br. 97/81, a 1999. godine i Okvirni kolektivni ugovor o radu na određeno vreme koji je pretočen u Direktivu br. 99/70 (Lubarda, 2004: 227-230). Osnovni ciljevi ovih direktiva jesu

uklanjanje diskriminacije radnika koji rade na osnovu ugovora o radu na određeno vreme, odnosno sa nepunim radnim vremenom, kao i poboljšanje kvaliteta uslova rada i života ovih radnika.

Kod radnika sa nepunim radnim vremenom, cilj Direktive br. 97/81 jeste i mogućnost razvoja ovakvog rada koji će biti utemeljen na dobrovoljnoj osnovi kao prilog fleksibilnoj organizaciji radnog vremena, pri čemu se istovremeno uzimaju u obzir potrebe i radnika (na usklađivanje profesionalnih i porodičnih obaveza) i poslodavaca (kada to zahteva potreba za većom ekonomskom efikasnošću), (Bilić, 2009: 927). Radniku sa nepunim radnim vremenom, pored toga što ima pravo da bude jednako plaćen kao i radnik sa punim radnim vremenom na istom poslu, poslodavac treba da omogući profesionalno obrazovanje radi poboljšanja njegove profesionalne pokretljivosti (Lubarda, 2004: 230), što je u skladu sa konceptom fleksigurnosti. Značajna je i Direktiva br. 2008/104 o agencijama za privremeno zapošljavanje. Ova Direktiva je zaštitnog karaktera i njome se išlo za tim da se ublaže negativne posledice primene čistog koncepta fleksibilnosti, odnosno da se utvrde minimalni zahtevi zaštite prava na radu i u vezi sa radom radnika koji rade na osnovu ugovora zaključenog sa agencijom za privremeno zapošljavanje.¹ Naime, Direktiva se primenjuje na radnike koji zaključe ugovor na neodređeno ili na određeno vreme, pa čak i na one koji nisu zaključili ugovor o radu sa agencijom za privremeno zapošljavanje, gde se agencija javlja kao posrednik, a rad obavljaju za poslodavca koji se javlja kao korisnik takvog rada. Ovim radnicima garantuju se ista prava koja se tiču zaštite materinstva, zaštite omladine, pravo na naknadu za ishranu u toku rada i usluge prevoza, zatim pravo na predstavljanje, informisanje i konsultovanje, kao i onim radnicima koji su direktno zaposleni od strane poslodavca (korisnika).

Kada su u pitanju radnici koji rade na osnovu ugovora zaključenog sa agencijom za privremeno zapošljavanje na stručno obrazovanje i obuku, Direktivom nije predviđena takva obaveza niti za agencije za privremeno zapošljavanje (posrednik) niti za poslodavce (korisnik), već se oni pozivaju samo da *preduzmu odgovarajuće mere ili da promovišu socijalni dijalog* u pravcu *unapređenja pristupa* ovim radnicima obrazovanju i stručnom usavršavanju u agencijama i kod poslodavaca.²

¹ Pogledati: Direktiva br. 2008/104/EU.

² Direktiva br. 2008/104/EU (čl. 6).

Ovo je nedostatak Direktive br. 2008/104 (posebno kada se poredi sa odredbama Direktive br. 97/81) jer sigurnost zaposlenja radnika, odnosno zaštita radnika angažovanih u nestandardnim oblicima zapošljavanja, a naročito radnika koji rade na osnovu ugovora zaključenog sa agencijom za privremeno zapošljavanje u okviru koncepta fleksigurnosti, dosta zavisi od njihovih znanja i veština, odnosno profesionalnog usavršavanja čiji značaj Direktiva br. 2008/104 ne prepoznaje, pa ostaje na socijalnim partnerima na nacionalnim nivoima da vode dalju borbu za osiguranje uslova za doživotno učenje i povećanu socijalnu zaštitu ovih radnika.

Nastanak koncepta fleksigurnosti

Koncept fleksigurnost javio se u zemljama zapadne Evrope, pa se može reći da je pretežno reč o konceptu koji je nastao i koji se razvio u zemljama Evropske unije. Međutim, uticaj globalizacije, novih tehnologija i komunikacija (interneta) doveo je do odgovarajućih promena i uticao na deregulaciju tržišta rada i u onim zemljama koje nisu članice Evropske unije. O ovom relativno novom konceptu prvi put je govorio holandski sociolog Hans Adriaansens početkom devedesetih godina prošlog veka u kontekstu pripreme holandskog Zakona o fleksibilnosti i sigurnosti u vezi zapošljavanja radnika putem posrednika (Parnis, 2009: 3). Cilj ovog Zakona jeste osiguranje fleksibilnosti na tržištu rada donošenjem novih zakona kojima se predviđaju lakši uslovi za otpuštanje radnika i osnivanje agencija za privremeno zapošljavanje sa jedne strane, uz istovremeno stvaranje veće socijalne sigurnosti i sigurnosti zaposlenja za radnike, sa druge strane (Parnis, 2009: 3). Na ovaj način, htelo se osigurati ostvarivanje interesa kako poslodavaca tako i radnika, uz istovremeno jačanje konkurentnosti i zaštite. Tako je prvi model fleksigurnosti nastao u Holandiji kada je holandski Parlament 1997. godine prihvatio predloge zakona koji se zasniva na konceptu fleksigurnosti, da bi ovaj Zakon dve godine kasnije stupio na snagu (Tangian, 2008: 2). Holandski model fleksigurnosti predviđa primenu nestandardnih, fleksibilnih radnih odnosa, dok istovremeno omogućuje tim fleksibilnim vrstama radnih odnosa slična prava u pogledu uslova rada i socijalne sigurnosti koje pruža i standardni radni odnos (Parnis, 2009: 3).

Danas se Danska smatra zemljom sa najrazvijenijim zakonodavstvom kada je reč o fleksigurnosti u Evropi i taj model se javio kao alternativa

holandskom modelu fleksigurnosti. Danski model fleksigurnosti ima sledeće karakteristike: 1) fleksibilan standardni radni odnos, što je rezultat niže zaštite zaposlenja; 2) visoke naknade za nezaposlene, koje pružaju određenu socijalnu sigurnost; 3) aktivna politika zapošljavanja sa ciljem povećanja kvalifikacija zaposlenih i povećanja mobilnosti nezaposlenih (Parnis, 2009: 4).

Oba modela (holandski i danski) zahtevaju određeno angažovanje socijalnih partnera (organizacija poslodavaca i sindikata) na svim nivoima, radi uspešnog ostvarivanja ciljeva koncepta fleksigurnosti odnosno promovisanja veće fleksibilnosti uz očuvanje sigurnosti zaposlenja (zasniva se na osiguranju kontinuirane obuke i usavršavanja) i socijalne sigurnosti, čime se obezbeđuje zaštita radnika koji rade na osnovu fleksibilnih oblika ugovornog angažovanja.

Rezultat primene ovih modela u Holandiji i Danskoj ogleda se u tome što su ove države smanjile stopu nezaposlenosti na najnižu, a stopu zaposlenosti povećale na najvišu u Evropi do kraja devedesetih godina prošlog veka (Parnis, 2009: 4). Ovo naravno ne znači da bi ovakve mere dovele do istih rezultata u nekoj drugoj zemlji. Rezultat u velikoj meri zavisi od pravne tradicije, te političkih, ekonomskih i socijalnih prilika zemlje u kojoj se primenjuju date mere, te spremnosti socijalnih partnera na odgovarajuće ustupke jer se pokazalo da organizacije poslodavaca previše insistiraju na fleksibilnosti, a sindikati na sigurnosti dok je za efektivnost i efikasnost ovog koncepta potrebno postići, ako ništa drugo, onda približnu jednakost fleksibilnosti i sigurnosti.

Koncept fleksigurnosti, kao način modernizacije radnog prava i način prilagođavanja izazovima globalizacije, prihvaćen je u Evropskoj uniji i predstavljen u okviru Zelene knjige o modernizaciji radnog prava u susret izazovima XXI veka iz 2006. godine,³ kao i u Saopštenju o zajedničkim načelima fleksigurnosti iz 2007. godine Evropske komisije. Na osnovu ovog Saopštenja, Evropski savet je u novembru 2007. godine usvojio zajedničke principe fleksigurnosti.

³ Zelena knjiga o modernizaciji radnog prava u susret izazovima XXI veka doneta je u cilju otvaranja javne rasprave u okviru Evropske unije o tome na koji način se reformom radnog zakonodavstva može osnažiti Lisabonska strategija u cilju postizanja održivog ekonomskog rasta uz više boljih radnih mesta (Lubarda, 2007: 1).

Saopštenje Evropske komisije o zajedničkim načelima koncepta fleksigurnosti

Saopštenje o zajedničkim načelima koncepta fleksigurnosti Evropske komisije iz 2006. godine predstavlja odgovor država članica Evropske unije na promene u radu i životu njenih građana nastale kao posledica međunarodne i evropske ekonomske integracije, razvoja novih tehnologija, demografskih promena nastalih starenjem evropskog stanovništva uz postojanje relativno niske stope zaposlenosti i problema dugotrajne nezaposlenosti građana Evropske unije (Commission of the European Communities, 2007: 3). Ističe se da globalizacija ima pozitivne efekte na ekonomski razvoj i na zapošljavanje, ali da isto tako donosi određene promene koje zahtevaju brzo prilagođavanje kako poslodavaca tako i radnika. Te promene zahtevaju veću fleksibilnost tržišta rada u kombinaciji sa većom sigurnošću (zaposlenja, socijalnom sigurnošću, uključujući i kombinovanu sigurnost). Na taj način, zadovoljavaju se interesi kako poslodavaca tako i radnika. Promene se ogledaju u povećanju broja radnika koji rade u nestandardnim oblicima radnog angažovanja (fleksibilni oblici zapošljavanja), posebno je reč o mlađim licima, ženama, licima sa invaliditetom, radnicima migrantima i starijim licima, koji se često suočavaju sa problemima zadržavanja, ali i pronalaska posla, pa je potrebno obezbediti im odgovarajuću zaštitu. Poslodavci, isto tako, retko se odlučuju da zapošljavaju ova lica, pre svega iz ekonomskih razloga, pa koncept fleksigurnosti počiva i na principu zabrane svih oblika diskriminacije u zapošljavanju i na radu, i stvara veće mogućnosti i za ove radnike da rade, makar i na osnovu fleksibilnog ugovora o radu, uz povećanu sigurnost. U Saopštenju ističe se i da tzv. doživotno zaposlenje (zaposlenje kod istog poslodavca u toku celog radnog veka) predstavlja deo prošlosti, kao i da fleksibilni oblici zapošljavanja utiču na povećanje kreativnosti radnika, dok kontinuirano usavršavanje i obuka stvaraju veće šanse za pronalazak boljeg posla.

Prema Saopštenju Evropske komisije, fleksigurnost počiva na sledeća četiri principa: 1) fleksibilni ugovorni aranžmani; 2) doživotno učenje; 3) aktivna politika zapošljavanja; 4) moderni sistemi socijalne sigurnosti (Commission of the European Communities, 2007: 3).

Ostvarivanje ovih ciljeva zahteva kako angažovanje država članica Evropske unije, tako i određeno angažovanje socijalnih partnera na evropskim i nacionalnim nivoima.

Međutim, pored pozitivnih efekata koncepta fleksigurnosti na rad i zapošljavanje izraženih Saopštenjem Evropske komisije, ne sme se zanemariti činjenica da fleksibilnost ugovornih aranžmana, ako nije izraz želje zaposlenog, može stvoriti napetost i pospešiti tenzije na radu, te izazvati kod pojedinih radnika stres,⁴ koji može voditi ozbiljnim psihičkim poremećajima kao što su depresija ili anksioznost, ali i fizičkim oboljenjima, posebno izazvati srčane smetnje, glavobolje, poremećaje gastrointestinalnog sistema, te voditi zavisnosti od alkohola ili narkotika. Konsenkventno, stres vodi smanjenju efektivnosti na radu usled nedostatka motivacije, umanjuje radni učinak radnika i smanjuje produktivnost zbog čega i sam poslodavac trpi određenu štetu. Iz tih razloga ne treba preterano insistirati na fleksibilnosti bez obezbeđenja neophodne sigurnosti, mada sama činjenica da ne postoji sigurnost radnih mesta može kod nekih radnika (zavisi od ličnosti i individualno je) izazvati stres, posebno, u bivšim komunističkim i socijalističkim zemljama koje karakteriše striktnost radnog zakonodavstva.⁵ „Čarobna formula“ fleksigurnosti možda bi trebalo da glasi – fleksibilnost, sigurnost, ali i želja radnika da radi na osnovu fleksibilnog ugovornog aranžmana, kako bi uskladio svoje profesionalne i porodične obaveze.

Strategija doživotnog učenja

Odgovarajuća implementacija strategije doživotnog učenja, kako od strane poslodavaca uz uključivanje zaposlenih tako i od strane vlada država neophodna je i predstavlja jedan od glavnih uslova za ostvarivanje ciljeva koncepta fleksigurnosti (povećanje zaposlenosti uz fleksibilne oblike zapošljavanja i osiguranje zaštite tih radnika). Između koncepta fleksigurnosti i strategije doživotnog učenja postoji neodvojivost, jer

⁴ Danas je posebno aktuelan problem tzv. work – related stress (stres u vezi sa radom) pa se radi na pronalaženju načina, putem donošenja posebnih smernica/vodiča za menadžere kojim se ustanovljavaju nove psihološke metode za redukciju stresa na radu (Rante, 2009:47-53).

⁵ Pod striktnim radnim zakonodavstvom podrazumevaju se strogi propisi i visoki troškovi otpuštanja i ponovnog zapošljavanja radnika, utvrđivanje zarada na nacionalnoj osnovi, visoki troškovi rada, niska mobilnost radnika, jaka snaga sindikata, visoke minimalne zarade, visoka zaštita zaposlenih, visoke naknade za nezaposlene.

fleksibilni oblici zapošljavanja zahtevaju obezbeđenje kontinuirane obuke i stručnog usavršavanja za radnike, kako bi se osigurala sigurnost zaposlenja, odnosno stvorili realni izgledi za nalaženje zaposlenja tokom čitave radne karijere. Takođe, dodatna obuka i stručno usavršavanje pomažu nezaposlenim licima i onima za čijim radom je prestala potreba kod poslodavca da brže pronađu posao.

Strategija doživotnog učenja (kontinuirana obuka i usavršavanje u toku celog radnog veka) daje mogućnost radnicima koji rade na osnovu fleksibilnih ugovora o radu da zasnuju standardni radni odnos (u slučajevima kada poslodavac uoči potrebu za određenim znanjima ili veštinama koje taj radnik poseduje) ili da, kada dođe do prestanka takvog ugovornog odnosa, na osnovu tih specifičnih znanja ili veština brže pronađu novi posao. Države vode odgovarajuće politike zapošljavanja koje se sastoje iz planova, programa i mera, čiji je cilj povećanje zaposlenosti i smanjenje nezaposlenosti, a jedna od mera jeste i sprovođenje odgovarajuće obuke i stručnog usavršavanja. Obuka i stručno usavršavanje poboljšavaju uslove za zapošljavanje nezaposlenih i onih za čijim je radom prestala potreba kod poslodavaca, tako što im obezbeđuju dodatna znanja i veštine za one poslove za koje postoji povećana tražnja na tržištu rada, te ova lica mogu svojim profesionalnim znanjima i veštinama, u svakom trenutku, da odgovore na postojeće potrebe tržišta rada, što im omogućuje brže zaposlenje. Smatra se da strategija doživotnog učenja radi ostvarivanja ciljeva koncepta fleksigurnosti (smanjenje nezaposlenosti u uslovima promena na privrednim tržištima) podrazumeva obaveznu obuku i dodatno usavršavanje, kako za one koji se nalaze u standardnom radnom odnosu tako i za one koji rade na osnovu fleksibilnog ugovornog aranžmana.

Strategija doživotnog učenja, u svom izvornom vidu, zamišljena je kao obaveza poslodavaca da svojim zaposlenima obezbede kontinuiranu obuku i stručno usavršavanje, kako bi se lakše prilagodili ekonomskim promenama i kako bi na duži rok sačuvali posao. Ovo se, pre svega, odnosi na visokoobrazovanu radnu snagu i na korist koju oni imaju od doživotnog učenja, međutim, smatra se da određenu korist imaju i zaposleni sa nižim stepenom stručne spreme, stiču dodatna znanja i ostaju integrisani na tržištu rada (Lubarda, 2007: 5). Pored toga, potrebno je, da i države vode politiku zapošljavanja koja omogućava i radnicima u fleksibilnim oblicima zapošljavanja da budu uključeni u programe

stalnog sticanja znanja i veština (Lubarda, 2007:5). Ovo jeste obaveza vlada država ali, u današnjim uslovima, postoji određena tendencija uključivanja i poslodavaca (posebno multinacionalnih kompanija kao ključnih aktera globalizacije) u programe obuke kako svojih zaposlenih tako i radnika koji rade na osnovu fleksibilnih ugovornih aranžmana. Većina multinacionalnih kompanija, u okviru svojih politika društvene odgovornosti izraženih u korporativnim kodeksima ponašanja, predviđaju obaveznu obuku i stručno usavršavanje za sve zaposlene bez obzira da li rade u standardnim ili nestandardnim oblicima radnog angažovanja.⁶ Takođe, ove kompanije obavezuju se i na globalnom nivou, putem zaključivanja međunarodnih okvirnih kolektivnih ugovora sa nekom svetskom federacijom sindikata, da organizuju i omoguće svim radnicima obuku i usavršavanje. Jasno je da je sprovođenje strategije doživotnog učenja, u okviru koncepta fleksigurnosti, ali i van njega, postalo bitno kako za radnike (veća znanja i veštine omogućuju lakše zaposlenje, mogućnost apliciranja za bolje poslove, očuvanje postojećeg posla na duži period, prelazak iz fleksibilnog u standardni radni odnos), tako i za poslodavce, posebno za multinacionalne kompanije, jer se pokazalo da su obuka i stručno usavršavanje dali dobre rezultate kada je u pitanju organizaciona efektivnost, kao i da su uticali na povećanje produktivnosti i konkurentnosti kompanija (Dessler, 2007: 152).

Sprovođenje strategije doživotnog učenja odnosno kontinuirane obuke i stručnog usavršavanja radno sposobnog stanovništva, kako od strane poslodavaca uz učešće zaposlenih, tako i socijalnih partnera i vlada država, neophodno je u uslovima globalizacije, deregulacije tržišta rada uz prateće promene u radnim odnosima, kao i rasta nezaposlenosti. Međunarodna organizacija rada (MOR) podržala je globalizaciju (čiji je jedan od ciljeva ekonomska efikasnost preduzeća), ali uz uslov da ta globalizacija podrazumeva ostvarenje i drugih društvenih ciljeva – napretka, socijalne pravde i sigurnosti, u Deklaraciji o socijalnoj pravdi u cilju pravedne globalizacije iz 2008. godine.⁷ Ova Deklaracija predstavlja

⁶ U kompaniji Lukoil Serbia formiran je Obrazovni centar gde se sprovode programi obrazovanja i stručnog usavršavanja svih radnika. Osim u Obrazovnom centru, zaposlenima se obezbeđuje učešće na stručnim seminarima, zatim stažiranje, praksa i različiti kursevi van Centra kako u zemlji tako i u inostranstvu, sve iz sopstvenih sredstava Društva Lukoil Serbia. Informacije dobijene na osnovu intervjua obavljenog 18.01.2012. godine sa Menadžerom odnosa sa javnošću kompanije Lukoil Serbia.

⁷ ILO Declaration on Social Justice for a Fair Globalization, dostupno na: www.ilo.org

odgovor MOR-a na uočene razlike u razvoju i napretku među državama u uslovima globalizacije, koja je i uticala na pojavu fleksibilnih oblika zapošljavanja. Naime, proces ekonomske saradnje i integracije pomogao je mnogim državama da obezbede visoki ekonomski rast i veću stopu zaposlenosti. Međutim, ima i onih čiji broj nije zanemarljiv, a koje se suočavaju sa velikim izazovima vezanim za nejednakost u prihodima, permanentno visokim stopama nezaposlenosti i siromaštva. Predviđanjem četiri strateška cilja – *unapređenje zapošljavanja*, stvaranjem institucionalnog i ekonomskog okruženja u kome pojedinci mogu razvijati neophodna znanja i veštine odnosno, posredno, stvaranje uslova za doživotno učenje, *unapređenje socijalne zaštite*, *socijalnog dijaloga* i *prava na radu*, Međunarodna organizacija rada ukazuje na potrebu za jakom socijalnom dimenzijom globalizacije što, primenjeno na koncept fleksigurnosti, kao produkt globalizacije i liberalizacije tržišta rada, daje legitimnost ovom konceptu samo uz uslov poštovanja fundamentalnih socijalnih prava radnika.

Pravni okvir koncepta fleksigurnosti i strategije doživotnog učenja u Republici Srbiji

Važeći Zakon o radu Republike Srbije⁸ donet je 2005. godine i uvodi dosta novina u odnosu na prethodni iz 2001. godine, posebno kada je reč o fleksibilnim oblicima zapošljavanja i pravom zaposlenih na obuku i stručno usavršavanje. Naime, po starom Zakonu o radu⁹ iz 2001. godine, radni odnos se zasniva na neodređeno ili na određeno vreme dok se prema važećem, radni odnos može zasnovati na neodređeno vreme, na određeno, zatim uvodi se radni odnos sa nepunim radnim vremenom, radni odnos za obavljanje poslova sa povećanim rizikom, rad van poslovnih prostorija poslodavca i rad sa kućnim pomoćnim osobljem.¹⁰ Takođe, pored rada u radnom odnosu važeći Zakon predviđa rad van radnog odnosa, koji se zasniva zaključivanjem ugovora o privremenim i povremenim poslovima, ugovorom o delu, ugovorom o zastupanju i posredovanju, ugovorom o stručnom usavršavanju, ugovorom o dopunskom radu i samozapošljavanjem,¹¹ što je izostalo u Zakonu iz

⁸ Zakon o radu („Službeni glasnik RS”, br. 24/05, 61/05 i 54/09).

⁹ Zakon o radu („Službeni glasnik RS”, br. 70/2001 i 73/2001).

¹⁰ Zakon o radu, čl. 37. – čl. 46.

¹¹ Zakon o radu, čl. 197. – čl. 203.

2001. godine. Poseban odeljak Zakona iz 2005. godine posvećen je obrazovanju, stručnom osposobljavanju i usavršavanju. Naime, poslodavac je dužan da zaposlenima omogući obrazovanje, stručno osposobljavanje i usavršavanje ukoliko to zahteva potreba procesa rada i uvođenje novog načina i organizacije rada.¹² Troškovi obrazovanja, stručnog osposobljavanja i usavršavanja obezbeđuju se iz sredstava poslodavaca ili iz drugih izvora u skladu sa zakonom i opštim aktom.¹³ Unošenjem ovakvih odredbi u tekst važećeg Zakona o radu, Republika Srbija je dosta učinila na polju modernizacije radnog zakonodavstva i njegovog usklađivanja sa evropskim i međunarodnim radnim pravom.¹⁴ Međutim, smatra se da je potrebno, uzimajući u obzir da Zakon predviđa fleksibilne oblike zapošljavanja, ali i problem povećanja nezaposlenosti usled drugog talasa ekonomske krize,¹⁵ pravo na obrazovanje, stručno osposobljavanje i usavršavanje predvideti ne samo za zaposlena lica već i za ona koja rade van radnog odnosa, na osnovu nekog fleksibilnog ugovornog aranžmana, kako bi se svima obezbedila jednaka šansa za zapošljavanje.

Kada se govori o pravu nezaposlenih lica i onih zaposlenih za čijim radom je prestala potreba kod poslodavca na obrazovanje, stručno osposobljavanje i usavršavanje, u Republici Srbiji 2009. godine donet je Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti.¹⁶ Odredbe ovog Zakona koje se odnose na dodatno obrazovanje i obuku ne odstupaju od odredbi Zakona o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti¹⁷ iz 2003. godine. Naime, predviđa se obaveza poslodavaca da učestvuju u programima i merama aktivne politike zapošljavanja čiji je cilj unapređenje zaposlenosti. Jedna od mera jeste i

¹² Zakon o radu, čl. 49. st. 1.

¹³ Zakon o radu, čl. 49. st. 3.

¹⁴ Regulisanje fleksibilnih oblika zapošljavanja karakteristično je i za Međunarodnu organizaciju rada (MOR), koja je donela više konvencija iz ove materije: Konvenciju br. 175 o radu sa nepunim radnim vremenom (i istoimenu Preporuku br. 182) iz 1994. i Konvenciju br. 177 o radu kod kuće (i istoimenu Preporuku br. 184) iz 1996. godine (Lubarda, 2004: 226).

¹⁵ U Republici Srbiji u aprilu 2010. godine ukupna zaposlenost stanovništva radnog uzrasta dostigla je istorijski minimum dok je stopa zaposlenosti pala na 47% što je 20% manje od proseka Evropske unije (Arandarenko, Vujić, 2010: 73).

¹⁶ Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti („Službeni glasnik RS”, br. 36/09).

¹⁷ Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti („Službeni glasnik RS”, br. 71/03).

obezbeđenje nezaposlenima i zaposlenima za čijim je radom prestala potreba prava na dodatno obrazovanje i obuku gde im je pružena mogućnost da kroz teorijsko i praktično osposobljavanje steknu nova znanja i veštine radi zapošljavanja, odnosno stvaranja mogućnosti za zapošljavanje i samozapošljavanje.¹⁸ Dodatno obrazovanje i obuku organizuje Nacionalna služba za zapošljavanje ili agencija na zahtev poslodavaca ili tržišta rada.¹⁹

Vlada Republike Srbije 2006. godine donela je i *Strategiju razvoja obrazovanja odraslih* u cilju zadovoljenja potreba tržišta rada, ali i pojedinaca za dodatnim znanjima i veštinama. Ovom Strategijom predviđeno je da pored osnovnih, srednjih stručnih škola, odnosno njihovih centara za kontinuirano obrazovanje odraslih, te visokoškolskih institucija, narodnih, radničkih i otvorenih univerziteta, mogućnost realizovanja obrazovanja odraslih imaju i preduzeća, odnosno privredna društva, njihove asocijacije kao i ostala udruženja i institucije. Lica na koja se ova Strategija posebno odnosi jesu nepismena i lica bez potpunog osnovnog obrazovanja, lica bez zanimanja i kvalifikacije, nezaposlena lica, tehnološki viškovi, ali i zaposlena lica, posebno kategorije koje su pod rizikom od gubitka posla, preduzetnici i lica koja započinju privatni posao, zatim lica sa invaliditetom, etničke manjinske grupe, posebno Romi, žene i seosko stanovništvo (Arandarenko, Nojković, 2007: 26). Predviđanjem da pravo na sticanje dodatnih znanja i veština pripada nezaposlenim licima, što je predviđeno i važećim Zakonom o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti, ali uz razliku da mogućnost realizovanja obrazovanja imaju i osnovne, srednje škole, visokoškolske ustanove, različita udruženja i institucije, ali i privredna društva i njihove asocijacije, a ne samo Nacionalna služba za zapošljavanje, ukazuje na to da se shvata značaj i važnost doživotnog učenja za povećanje zaposlenosti. Strategija se odnosi i na zaposlena lica, posebno na kategorije koje su pod rizikom od gubitka posla, međutim, nisu pomenuti oni radnici koji nisu u radnom odnosu i koji rade na osnovu nekog fleksibilnog ugovora o radu, iako je Zakonom o radu („Službeni glasnik RS”, br. 24/05, 61/05 i 54/09) predviđen rad van radnog odnosa.

¹⁸ Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti, čl. 52. st. 1.

¹⁹ Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti, čl. 52. st. 2.

Može se reći da u Republici Srbiji postoji zakonski okvir fleksibilnosti, ali ne i sigurnosti. Važeći Zakon o radu već predviđa fleksibilne oblike zapošljavanja, a u najavi su i izmene Zakona u pogledu uvođenja novih formi rada – skraćenog radnog vremena i rada od kuće, kao i izmene odredbi koje se odnose na rad na određeno vreme, u smislu povećanja perioda trajanja takvog rada koji sada iznosi godinu dana (www.srbija.gov.rs/vesti/vest.php?id=159529). Pored toga, predviđa se i formiranje agencija za privremeno zapošljavanje.

Ovakve izmene jesu legitimne u cilju harmonizacije radnog zakonodavstva RS sa pravom EU, kao i radi smanjenja rada na crno i sive ekonomije, ali zahtevaju i odgovarajuće izmene odredbi radnog zakonodavstva koje se odnose na stručno usavršavanje i obuku²⁰ kako bi se osigurala sigurnost zaposlenja, kao i izmene odredbi koje se odnose na novčanu naknadu za slučaj nezaposlenosti ovih radnika kako bi se ona povećala. Potrebno je predvideti izmenu odredbi Zakona o radu tako što se ustanovljava obavezna kontinuirana obuka i stručno usavršavanje svih radnika kod poslodavca, ali ne samo u slučajevima kao do sada kada to zahteva potreba procesa rada i uvođenje novog načina i organizacije rada, već po određenoj shemi i kontinuirano, u cilju praćenja novih tendencija razvoja za svaki stepen stručne spremlje. Moguće je ovo pitanje ostaviti socijalnim partnerima tako što se insistira na obaveznom unošenju kako u kolektivne ugovore koji se zaključuju na nivou preduzeća, tako, u određenim slučajevima, i u granskim kolektivnim ugovorima o radu nekih vidova obuke i usavršavanja radnika, kako onih koji se nalaze u standardnom radnom odnosu, tako i onih koji rade na osnovu fleksibilnih ugovornih aranžmana, posebno, u onim granama industrije gde postoji smanjena tražnja za radnom snagom, kao i formiranje posebnih fondova za pomoć tim radnicima u slučajevima otpuštanja. Međutim, kako danas u EU, ali i u domaćem pravu raste značaj regulisanja pojedinih pitanja iz radnog odnosa instrumentima tzv. mekog prava (eng. Soft law), odnosno kodeksima profesionalnog i etičkog ponašanja (Lubarda, 2009: 7-23), moguće je obaveznu obuku i stručno usavršavanje za sve radnike kod poslodavca predvideti kodeksom ponašanja. Pre toga, potrebno je domaćim zakonodavstvom izvršiti uticaj na poslodavce (preduzeća) da usvajaju kodekse ponašanja, koji će sadržati i odredbe o obaveznoj obuci

²⁰ U Srbiji većina poslodavaca (skoro 51%) ne preduzima nikakve mere da prevaziđe nedostatak veština utvrđen kod njihovih radnika (Božanić, 2009: 32).

i usavršavanju, kao što je to slučaj u Sjedinjenim Američkim Državama.²¹

Prednosti predviđanja kontinuirane obuke i stručnog usavršavanja izraženi su u činjenici da je praksa pokazala da visokoobučena radna snaga dosta utiče na povećanje ekonomije rasta kako na mikro tako i na makro planu, a opravdanje se pronalazi u tome da zakonsko ustanovljavanje fleksibilnih oblika zapošljavanja zahteva obezbeđenje sigurnosti zaposlenja ovih radnika. Sigurnost zaposlenja dosta zavisi od obavezne obuke i usavršavanja, a socijalna sigurnost pretpostavlja povećanje novčanih naknada za nezaposlenost, uz glavni argument da su i rizici od gubitka posla veći. Pitanje koje se ovde nameće jeste, kako obezbediti finansiranje većih novčanih naknada u slučajevima nezaposlenosti radnika koji rade na osnovu fleksibilnih ugovornih aranžmana. Odgovor se može pronaći u samoj formuli fleksibilnosti/gurnosti, odnosno – fleksibilno osiguranje (fleksiosiguranje), što bi značilo da ukoliko se poslodavac odluči da zaposli neko lice na osnovu nekog fleksibilnog ugovora o radu i doprinos za slučaj nezaposlenosti u tom slučaju treba da bude veći, srazmerno riziku (Tangian, 2008: 16). Na ovaj način, postiže se ravnopravnost u tretmanu, sigurnosti i zaštiti između radnika u standardnom i radnika koji se nalaze u nestandardnom/fleksibilnom radnom odnosu.

Zaključak

Koncept fleksigurnosti nastao je i razvijao se u zemljama zapadne Evrope, a kao odgovor na promene na tržištu rada nastale kao posledica globalizacije. Pored toga, ovaj koncept se video kao rešenje za problem rastuće nezaposlenosti u zemljama Evropske unije, što je rezultiralo donošenjem 2007. godine Saopštenja o zajedničkim načelima fleksigurnosti od strane Evropske komisije, da bi Evropski savet krajem iste godine usvojio zajedničke principe fleksigurnosti.

Stručna javnost je, danas, podeljena kada je reč o opravdanosti ovog koncepta, mada se sve češće čuju argumenti koji su protiv. Jedan deo

²¹ U Sjedinjenim Američkim Državama Komisija SAD kao nezavisna agencija vlade usvojila je Smernice (US Sentencing Guidelines) u kojima se eksplicitno pominje da ako kompanija usvoji kodeks ponašanja i ako ustanovi odgovarajući sistem nadzora, to može uticati na smanjenje kazne kompaniji u slučajevima povrede pravnih pravila od strane njenih zaposlenih (European Fondation for Improvent of Living and Working Conditions, 2008:6).

stoji na stanovištu da je u uslovima globalizacije i pratećih promena na tržištu rada, koncept fleksigurnosti jedan od boljih načina za smanjenje nezaposlenosti uz povećanje ekonomske efikasnosti, te da je striktnost radnog zakonodavstva razlog visoke stope nezaposlenosti. Zbog toga neophodno je prilagođavanje nauke radnog prava ovim promenama, uz argument da je pravo samo odraz društvenih i ekonomskih okolnosti jednog vremena. Na drugoj strani je onaj deo stručne javnosti koji ističe da je iskustvo pokazalo da fleksibilnost pospešuje nesigurnost zaposlenja, kao i da duže trajanje zaposlenja kod istog poslodavca podstiče produktivnost i lojalnost zaposlenih i tako ohrabruje poslodavce da ulažu u dalje obrazovanje. Tu je i argument da fleksibilnost radnog odnosa može da prouzrokuje stres te izazove ozbiljna psihička i fizička oboljenja, a da poslodavci obično zlonamerno koriste fleksibilizaciju u radnim odnosima („fleksploatacija”) radi postizanja veće ekonomske efikasnosti tj. radi povećanja ekonomičnosti poslovanja. Međutim, danas, praksa pokazuje da se nova zapošljavanja odvijaju skoro uvek na osnovu ugovora na određeno vreme i drugih fleksibilnih ugovornih aranžmana, da se osnivaju agencije za privremeno zapošljavanje kao i da je zapošljavanje otežano, a da poslodavci zapošljavaju samo kada moraju. Fleksibilnost u radnim odnosima jeste trenutna realnost i zbog toga se smatra da je potrebno raditi na uklanjanju razlika između standardnih i nestandardnih/ fleksibilnih oblika zapošljavanja, prvenstveno u pogledu prava radnika i njihove zaštite, a ne na ukidanju jednog ili drugog. Praksa je još pokazala da ustanovljavanje fleksibilnih oblika zapošljavanja povećava izgleda za zapošljavanje tzv. ranjivih kategorija stanovništva, odnosno žena, mladih, starijih radnika, radnika migranata, lica sa invaliditetom.

Promovisanje fleksibilnih oblika zapošljavanja ne treba shvatati kao poziv za smanjenje i nikako za ukidanje standardnog radnog odnosa na neodređeno vreme sa punim radnim vremenom, koji i dalje treba da ostane primaran. Pravo kako radnika u standardnom, tako i onih u nestandardnom/ fleksibilnom radnom odnosu, ali i nezaposlenih lica na kontinuiranu obuku i usavršavanje (doživotno učenje) uslov je za obezbeđenje *sigurnosti zaposlenja* koja pored socijalne i kombinovane sigurnosti uz fleksibilne ugovorne aranžmane obrazuju koncept fleksigurnosti. S obzirom na to, da domaće pravo predviđa fleksibilne oblike zapošljavanja, *de lege ferenda*, treba insistirati na uvođenju

obavezne kontinuirane obuke i usavršavanja za sve radnike, bez obzira da li se nalaze u standardnom ili nestandardnom/ fleksibilnom radnom odnosu, bilo predviđanjem izmena odredbi zakona ili putem kolektivnog regulisanja, ali i instrumentima tzv. mekog prava, kao što su kodeksi profesionalnog i etičkog ponašanja.

Literatura

- Arandarenko, M., A. Nojković (2007) *Pregled tržišta rada u Srbiji*. Beograd: Fondacija Evropske Unije u okviru programa Aenaes.
- Arandarenko, M., V. Vujić (2010) Projekcije zaposlenosti i kretanja na tržištu rada Srbije do 2020. godine. *Kvartalni monitor*, 21, str. 70-86.
- Bilić, A. (2009) Fleksibilni oblici rada i radno pravo, u: *Zbornik Prav. Fak. Sveučilišta*. Rijeka: Pravni fakultet, str. 920-942.
- Božanić, V. (2012) *Anketa o potrebnim veštinama zaposlenih u Srbiji. Osnovni zaključci*.
rs.one.un.org/organizations/12/Employers%0needs_publication.pdf,
preuzeto 15. marta 2012.
- Bronstein, A. (2009) *International and Comparative Labour Law. Current challenges*. Geneva: Pulgrave Macmillan.
- Commission of the European Communities (2007) *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Towards Common Principles of Flexicurity: More and better jobs through flexibility and security*, Brussels.
- Dessler, G. (2007) *Osnovi menadžmenta ljudskih resursa*. Beograd: Data status.
- European Foundation for Improvement of Living and Working Conditions (2008) *Code of conduct and International Framework Agreements: New forms of governance at company level*. Luxemburg.
www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2007/921/en/1/ef=792en.pdf,
preuzeto 24. februara 2012.
- International Labour Office (1998) *ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work*. Geneva.

- International labour Office (2008) *ILO Declaration on Social Justice for a Fair Globalization*. Geneva.
- Lubarda, B. (2004) *Evropsko radno pravo*. Podgorica: Biblioteka Universitas.
- Lubarda, B. (2007) Fleksigurnost – Eufemizam za neoliberalizam ili fenomen inherentan globalizaciji i starenju stanovništva, u: *Pravni kapaciteti Srbije za evropske integracije*. Beograd: Pravni fakultet, str. 11-20.
- Lubarda, B. (2009) Kodeks profesionalnog i etičkog ponašanja kao izvor radnog prava, *Pravni život*, 7-8, str. 7-23.
- Lubarda, B. (2011) Posebna zaštita zaposlenog uzbunjivača. Evropsko, uporedno i domaće pravo i praksa. *Pravni život*, 11, str. 335-350.
- Parnis, M. (2009) *Fleksigurnost u Evropskoj uniji. Izveštaj na sastanku EU – Hrvatski Zajednički Savjetodavni Odbor*. http://www.masa_hr.org, preuzeto 2. marta 2012.
- Rante, R. S. (2009) Management of Stress and Coping Behavior of Police Personnel through Indian Psychological Techniques. *Journal of the Applied Psychology*, I, 35, pp. 47-53.
- Rauws, W. (2006) *Collective bargaining at the Enterprise Level: Some Comparative Observations*. Antwerpen-Oxford: Intersentia.
- Tangian, A. (2008) *European flexicurity: concepts and consistent policies*. Dusseldorf: Hans Bockler Foundation.

Sanja Zlatanović

Koncept fleksigurnosti i strategija doživotnog učenja – perspektive razvoja u Republici Srbiji

Rezime

U radu se analizira strategija doživotnog učenja (eng. lifelong learning) radno sposobnog stanovništva gde se razmatra nastanak i određuje pojam tzv. fleksigurnosti (eng. flexicurity), kritički ocenjuje i ukazuje na moguća rešenja u domaćem pravu. Razmatra se uticaj strategije doživotnog učenja na razvoj humanog kapitala, ali i na povećanje konkurentnosti privrednih subjekata (poslodavaca) kako bi se zajedno prilagodili promenama na tržištu rada nastalim kao posledica globalizacije, razvoja novih tehnologija, demografskih promena nastalih starenjem stanovništva, kao i širenjem Evropske unije. Posebno se govori o Saopštenju Evropske komisije o zajedničkim načelima fleksigurnosti iz 2007. godine. Pored toga, analiziraju se odredbe Zakona o radu i Zakona o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti Republike Srbije koje se

odnose na fleksibilne oblike zapošljavanja i na obuku i stručno usavršavanje, uz osvrt na Strategiju razvoja obrazovanja odraslih koju je 2006. godine usvojila Vlada Republike Srbije.

Ključne reči: fleksigurnost, fleksibilnost, globalizacija, strategija doživotnog učenja

Sanja Zlatanović

**Concept of Flexicurity and Strategy of Lifelong Learning –
Development Prospects of the Republic of Serbia**

Summary

Concept of 'flexicurity' originated in the European Union as a response to the growing problem of unemployment in terms of globalization. The paper contains a brief history of the concept and its operational definition. The growing influence of *lifelong learning* on the development of human capital as well as on the increase of competitiveness of business (employers) is noticeable. Together, they could respond to the changes in the labour market, arising as a result of the process of globalization, economical and informational changes (internet), aging people and enlargement of the European Union. The document of the European Commission – 'Communication on common principles on Flexicurity'(2007) has been analysed. The author gives some remarks on domestic law *de lege ferenda* regarding the concept of 'flexicurity' by proposing equal rights and equal protection of rights of workers in both, standard and nonstandard/flexible employment. The author emphasizes the importance and relevance of mandatory training and professional development of all workers, especially of those in flexible employment. Flexibility in the labour market, work organization and labour relations is a new reality, therefore, it will be necessary to ensure equality between flexibility and security.

Key words: flexicurity, flexibility, globalization, lifelong learning

Dejan Orlić

Evropska Unija kao strateški pravac Srbije – stanje i perspektive odnosa Srbije i EU

Da govorimo o svetu koji je miran i prosperitetan, baziran na pravdi, pravu i moralu, gde postoji skadan život unutar njega samog, gde u međunarodnim odnosima postoji saradnja, tolerancija, a da se sporovi rešavaju, u najgrubljim slučajevima, samo diplomatskim putem – onda bismo mogli da kažemo kako je svaka država sama sebi dovoljna. Ukoliko u ovakav svet postavimo Srbiju – vrlo lako je možemo zateći kao naprednu i razvijenu državu koja ima značajan i ravnopravan uticaj sa drugim državama. Na žalost, gorepomenuti, skoro savršeni svet daleko je od realnosti. Ako je u nekom trenutku ljudske istorije postojao deo vremena koji je bio zasnovan na pravdi i moralu to je bilo vrlo kratko i ostalo je nezapaženo. Svet koji znamo uglavnom je pokretala želja za dominacijom i ideja za dostizanjem svakojakih vrsta koristi/profita/moći.

Kako je istorija promicala iskustva država su pokazala da je razvoj, ali i opstanak države išao sigurnijim putem ukoliko se saradivalo sa drugim državama. Kako se svet razvijao kroz epohe (od robovlasničkog sistema do modernog doba) potreba za uzajamnom saradnjom između država samo je pojačavana i bila je sve poželjnija. Sa okončanjem Drugog svetskog rata ta potreba za sveobuhvatnom saradnjom formirala je malobrojne međunarodne i regionalne organizacije koje su ostavile vrlo značajan pečat tog doba – doba Hladnog rata.¹ Kada je s krajem 80-ih i početkom 90-ih godina XX veka došao kraj Hladnom ratu, potreba za uzajamnom saradnjom između država samo je pojačana. Period ubrzanog ekonomskog, društvenog, tehnološkog i svakog drugog napretka

¹ Prvenstveno se misli na Ujedinjene nacije, NATO, Varšavski ugovor, KEBS (današnji OEBS).

zahtevao je više povezivanja, veća tržišta, ali i veće obaveze i odgovornosti.

Svi kontinentalni su osetili nove promene, ali su te promene na polju udruživanja i uzajamnog povezivanja država najdalje, ali i najdublje, otišle na evropskom kontinentu. Regionalno povezivanje je postalo normalnost u odnosima država. Tako možemo videti na priloženoj mapi (mapa 1) kako je svet danas „promrežen“ brojnim udruženjima država.

Naravno, ova mapa ne daje prikaz svih međunarodnih i regionalnih organizacija, već izdvaja glavne organizacije za određeni kontinent. Te vodeće organizacije često puta su (su)osnivači drugih, manjih organizacija koje imaju uži krug delovanja ili čak služe kao „vodilja i cilj“ formiranju manjih organizacija, a koje svojim državama članicama služe kao sredstvo pripreme i dokazivanja spremnosti za ulazak u „krovne/matične“ organizacije. Jedan od takvih primera u Evropi jeste formiranje CEFTA, koja je s vremenom poslužila državama članicama kao pripremni poligon buduće multilateralne saradnje sa većim brojem drugih država u okvirima Evropske unije.

U ovakvom svetu gde integracije zauzimaju visoko mesto u spoljnopolitičkim aktivnostima država, a u svetlu evrointegracija Srbije, u narednim poglavljima analiziraće se pojedinačno stanje i perspektive kako Evropske unije, tako i Srbije (u procesu evrointegracija) početkom druge decenije XXI veka, ustanoviće se osnovne odlike njihovog međusobnog odnosa, te će se pokušati sa predviđanjem o mogućim rešenjima situacije unutar EU izazvane ekonomskom krizom i krizom evra, odnosno može li da se odredi datum ulaska Srbije u Uniju.

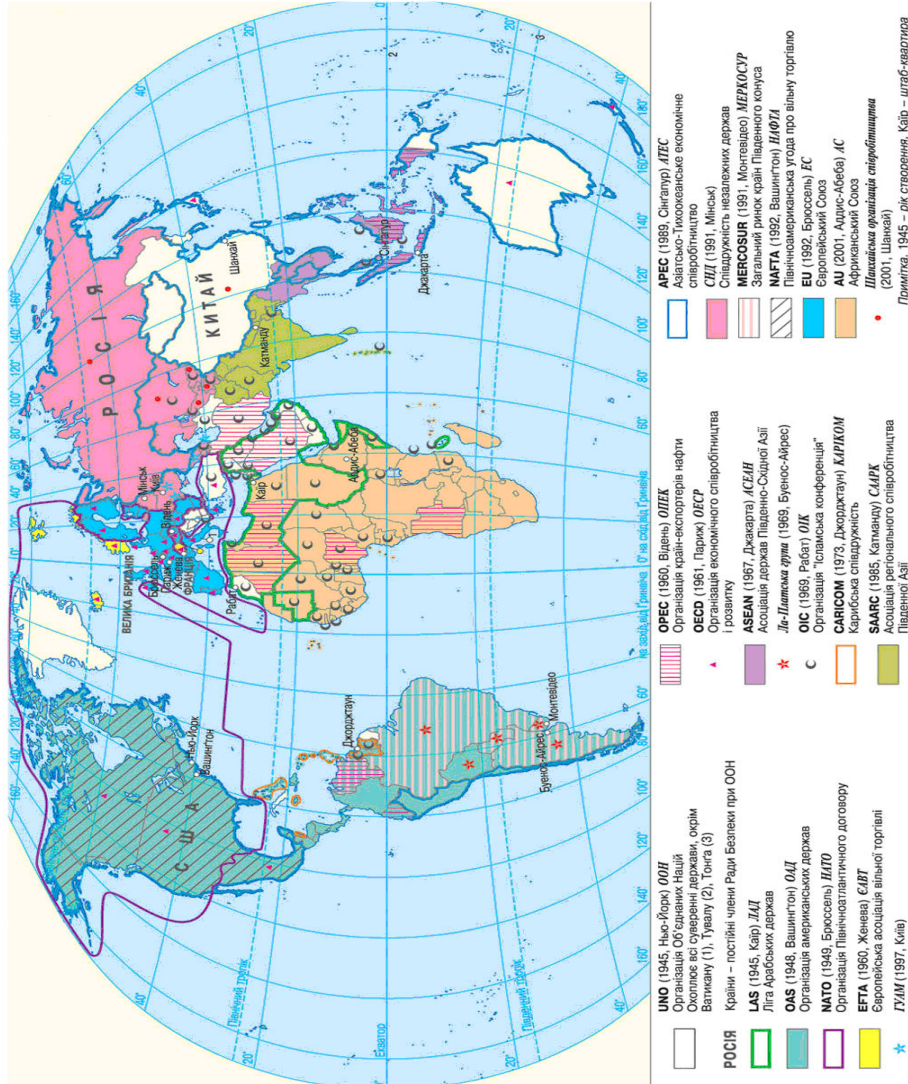
Evropska unija

Uobičajeno je otpočeti neko poglavlje o Evropskoj uniji sa tvrdnjom kako je ona *sui generis* organizacija – tvorevina „od svoje vrste“, veoma razvijena regionalna organizacija pojedinačnih država sa veoma složenim političkim sistemom kakav ne postoji u svetu.

Nekoliko ključnih osobina Evropske unije oslikavaju njenu jedinstvenost (Dinan, 2009: 18-19). To se ogleda u:

- različitim tipu odnosa (obliku saradnje) između država članica unutar EU,

Мапа 1. Међународне организације у свету

Izvor: International organizations, Ukrmap, <http://ukrmap.su/en-g11/86.html>.

- složenosti njene institucionalne strukture, kao i
- paralelno odvijanje dva procesa integracije same Evropske unije – procesa proširenja i produbljenja.

Jedna od osnovnih karakteristika Evropske unije jeste isprepletenost dvostrukog oblika saradnje između država članica – nadnacionalnog (supranational) i međudržavnog (intergovernmental). Nadnacionalnost i međudržavna saradnja prožimaju Evropsku uniju od njenih početaka i omogućavaju državama da na dva načina ostvaruju pojedinačne i/ili zajedničke interese. Ukratko rečeno, nadnacionalnost u okvirima EU podrazumeva donošenje odluka na najvišim nivoima Unije i te odluke imaju direktan uticaj na države (građane) članice EU. Nadnacionalnost podrazumeva viši nivo međudržavne saradnje i vodi ka jednoj vrsti dublje integracije država u zainteresovanim oblastima saradnje. S druge strane, ova saradnja uključuje određeni gubitak nacionalnog suvereniteta upravo u tim oblastima dublje integracije. Naravno taj gubitak suvereniteta nije nametnut, već država članica sama donosi odluku o prebacivanju nadležnosti. Najznačajnije oblasti nadnacionalne saradnje unutar EU su: oblast trgovine, poljoprivrede i ribarstva. Ovde se ubraja i oblast monetarne politike, ali samo za one države članice koje koriste evro kao zajedničku valutu (Nugent, 2010: 282-284).

Međudržavna (međuvladina) saradnja, u okvirima Evropske unije, podrazumeva saradnju država članica u onim oblastima gde nije moguće postići celokupna rešenja na višem (zajedničkom, Unijskom) nivou saradnje ili se ne žele odreći delova suvereniteta u određenim oblastima. Oblasti podeljene odgovornosti između država članica i EU su brojne. Najznačajnije su svakako: transport, energija, prekogranična i regionalna saradnja, civilne slobode, zaštita potrošača i druge. Međudržavna saradnja postoji i u onim oblastima za koje može da se kaže kako pripadaju isključivom domenu država, i ovde je regulatorna umešanost Unije veoma niska ili je i nema. Te oblasti su: zdravstvo, obrazovanje, socijalna zaštita, penzije, odbrana, politika stanovanja (Nugent, 2010: 282-284).

Obostranost prirode EU (nadanacionalno/međudržavno), ali i njena složenost ogleda se i u njenoj institucionalnoj strukturi. Evropska unija poseduje brojna tela i organe, ali četiri se mogu izdvojiti kao glavne političke institucije EU (Egan, 2010: 60). Kroz njihov sastav, funkcije i delatnosti, s jedne strane, možemo da vidimo svu kompleksnost institucionalne strukture Unije, ali i isprepletenost dvostrane „prirode“ EU. Ovde ćemo izdvojiti samo neke od osnovnih karakteristika.

Dva tela Unije – Evropski savet (European Council) i Savet ministara (Council of Ministers) najbolji su dokazi da je međudržavna saradnja u samoj osnovi Evropske unije. Gotovo sve najbitnije odluke o daljem razvoju Unije i njeni prioriteti utvrđuju se na sastancima ova dva tela. Međusobno se dogovarajući, pojedinačne države članice Evropske unije, preko svojih reprezentata (bilo predsednika vlada ili odgovarajućih ministara) odlučuju o zajedničkoj politici i dolaze do zajedničkih odluka koje kreiraju budućnost celokupne EU. Konačno, države su te koje odlučuju šta će na kraju da bude.

Tabela 1.
Proširenja EU

Države članice	Belgija, Italija, Luksemburg, Nemačka, Francuska, Holandija.
Prvo proširenje (1973)	Belika, Britanija, Irska, Danska
Drugo proširenje (1981)	Grčka
Treće proširenje (1986)	Portugal, Španija
Četvrto proširenje (1995)	Austrija, Finska, Švedska
Peto proširenje (2004 + 2007)	Estonija, Kipar, Letonija, Litvanija, Mađarska, Malta, Poljska, Slovačka, Slovenija, Češka + Bugarska i Rumunija

Preostala dva tela – Evropska komisija (European Commission) i Evropski parlament otelotvoruju duh nadnacionalnosti Evropske unije. Njihova odlika je da u funkcionalnom i demokratskom smislu produbljuju celokupan razvoj i integracije EU, da zastupaju evropske interese, ali i da budu njena izvršna i zakonodavna vlast.

Ostala tela, koja nisu nimalo beznačajna za funkcionisanje EU, a nisu pomenuta u ovom tekstu odražavaju zajednički, evropski (nadmacionalni), karakter evropske integracije te aktivno učestvuju u procesima produbljenja Unije.

Za potrebe ove kraće analize o Evropskoj uniji izdvajamo dva procesa koji su okarakterisali integrativne procese same Evropske unije. Reč je o procesu proširenja i procesu produbljenja (Orlić, 2011: 305-320).

Sva dosadašnja proširenja Evropske unije čine sastavni proces evropskih integracija. Do sada se Evropska unija proširivala u 5 navrata (tabela 1).

Svako proširenje imalo je svoje posledice po integrativne procese Evropske unije. Ali poslednje proširenje iz 2004. godine je po različitim pokazateljima bilo potpuna nova vrsta proširenja kakvu do sada nije imala Evropska unija. S jedne strane broj pridruženih država se skoro duplirao – za deset novih članica, od 17 postojećih. S druge strane, ovim proširenjem EU je izašla izvan svojih zapadnoevropskih okvira. Unija je po prvi put prekoračila granice iscrtane Hladnim ratom i primila među svoje članice države iz bivšeg komunističkog bloka. Od deset država, samo dve nisu pripadale zemljama Centralne i Istočne Evrope (CIE). Čak su i te dve, Malta i Kipar imale veoma specifičan karakter. Malta je ubedljivo najmanja država članica EU, dok je Kipar ušao u EU kao podeljena država.

Da bi uvela pravila i red u proces pridruživanja država CIE, Evropska unija je ustanovila kriterijume po kojima bi se države kandidati ocenjivali da li ispunjavaju uslove za prijem u EU. Ti tzv. kriterijumi iz Kopenhagena su i danas na snazi i važe i za sve buduće države kandidate, i o njima će biti više reči u delu o evrointegracijama Srbije.² Svakako, ovi uslovi iz Kopenhagena nisu bili jedini i konačni uslovi. S protokom vremena, kako kroz pregovore sa CIE (Evropski sporazumi), tako i kroz naučene lekcije Unije, broj uslova/obaveza se povećavao i zahtevi su postali oštriji.³ Povećanje i zaoštavanje uslova nije proizvoljno usledilo već je tome uveliko doprineo i proces produbljenja Evropske unije.

Kada govorimo o procesu produbljenja Evropske unije, čak i za potrebe obimnijeg teksta, bilo bi veoma teško izdvojiti nekoliko najvažnijih karakteristika. Ovom prilikom izdvojićemo ugovornu dimenziju Evropske unije, koja svojom reformom kvalitativno doprinosi produbljivanju EU te čini njenu osnovu uz pomoć koje funkcioniše celokupna Unija. Ujedno, ovaj ugovorni deo EU oduvek je bio predmet stalnog prilagođavanja te otud, po države kandidate, dolaze brojni i dodatni uslovi koji im o(ne)mogućavaju proces evrointegracija.

² Na zasedanju Evropskog saveta u Kopenhagenu, juna 1993. godine, usvojeni su „Kriterijumi iz Kopenhagena: 1) politički, 2) ekonomski i 3) pravni kriterijumi.

³ „Evropski sporazumi“ (nešto poput Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju sa zemljama Zapadnog Balkana) i brojni drugi finansijski i tehnički instrumenti pomoći služili su Uniji da pripreme države kandidate za buduće članstvo u EU.

Važeći Ugovor o Evropskoj uniji potpisan je u Lisabonu, decembra 2007. godine i stupio je na snagu dve godine kasnije.⁴ Tako je, nakon skoro cele decenije, Evropska unija konačno dobila nov, osnovni, dokument po kome bi u narednom periodu trebalo da funkcioniše sa svojih dvadeset sedam država članica. Ugovor iz Lisabona predstavlja objedinjen dokument kojim su izvršene promene i dopune dva ugovora na kojima počiva Evropska unija. Reč je o Ugovoru o Evropskoj uniji, koji je u suštini Ugovor o EU potpisan još u Matrihtu 1992. godine, i Ugovoru o Evropskim zajednicama, potpisan u Rimu 1957. godine i koji će se od sad zvati Ugovor o funkcionisanju Evropske unije. Oba ova ugovora, prema kojima će ubuduće da funkcioniše Evropska unija, imaju istu pravnu vrednost. Njihovim stupanjem na snagu Evropska *unija* zamenjuje i nasleđuje Evropsku *zajednicu* i ima svojstvo pravnog lica (član. 1 i 47. Ugovora). Ne ulazeći ovaj put u analizu Ugovora iz Lisabona izdvajamo tri celine koje se mogu okarakterisati kao najvažniji delovi Ugovora (Orlić, 2011: 311-315). Reč je, uglavnom, o istim delovima koji se iz ugovora u ugovor obnavljaju. To je 1) usavršavanje efikasnosti institucija, proširenje zajedničkih politika i mehanizama odlučivanja, 2) uobličavanje spoljnopolitičke aktivnosti Evropske unije, te 3) poboljšanje demokratičnosti i otvorenosti institucija EU prema građanima.

Iako su u prethodnom delu ukratko analizirani odnosi i procesi integracija unutar Evropske unije, dolazi se do zaključka da je EU uistinu jedinstvena organizacija. Jedinstvena u postojanju, ali i u složenosti. Te da, ukoliko neka država nastoji da joj se pridruži, ne može da očekuje vrlo lak put tokom procesa integracija. Na tom putu menja se zemlja kandidat, ali ni sama Unija ne ostaje nepromenjena. Možda više ne toliko zbog novih kandidata, već zbog potrebe regulisanja odnosa i procesa unutar same sebe, ali i spoljnih, vanevropskih uticaja. Evropsku uniju iz 1992. godine, kakvoj su prilazile zemlje Centralne i Istočne Evrope, više ni one same ne mogu da prepoznaju, kao ni EU iz 2003. godine, kada je

⁴ Tek nakon drugog referenduma u Irskoj, oktobra 2009, bilo je jasno da će Ugovor o EU iz Lisabona zaživeti. Prilikom prvog referenduma održanog juna 2008. godine, Irci su se negativno izjasnili o Ugovoru. Poslednja država koja je u novembru 2009. godine ratifikovala Ugovor iz Lisabona je bila Češka.

potencijalnim članicama sa Zapadnog Balkana data evropska perspektiva.⁵

Čak su i zvaničnici EU, po potpisivanju Lisabonskog ugovora 2007. godine, izjavljivali da do nekih većih promena neće dolaziti u narednom periodu. No vreme je još jedanput pokazalo da ništa unapred ne može sa sigurnošću da se prognozira.

Evropska unija u novoj deceniji

Kakva je trenutno situacija sa Evropskom unijom?

Već treću godinu zaredom, *kriza evrozone* narušava celokupno postojanje Evropske unije. U 2010, kriza je bila vidljiva na periferiji evrozone: u Grčkoj, Portugalu i Irskoj. U 2011, kriza se preselila u samo jezgro evrozone na Italiju i Španiju, i počelo je sa špekulacijama celokupne održivosti evrozone, ali i same EU. Pitanje na početku 2012. godine je da li će tenzije popustiti/nestati ili će dostići novi vrhunac.

Najnovije „vesti“ koji stižu iz EU govore o daljem ugovornom dogovaranju država članica EU u borbi za rešavanje krize evrozone. Na poslednjem sastanku evropskih lidera u Briselu, marta 2012. godine, prihvaćeno je usvajanje *Ugovora o stabilizaciji, koordinaciji i upravljanju u Ekonomsko-monetarnoj uniji* (skraćeno Fiscal Compact)⁶. Ovim ugovorom ojačava se fiskalna disciplina Unije, povećava koordinacija nacionalnih ekonomskih politika, te uvodi strožiji nadzor i složenije upravljanje unutar evrozone. Iako je problematika ugovora prvenstveno vezana za zemlje evrozone, svoj pristanak za jačanje fiskalne discipline dale su i druge države članice. Samo su Velika Britanija i Češka odlučile da ne učestvuju u njemu. Takođe, potpisan je još jedan finansijski instrument, a to je *Evropski stabilizacioni mehanizam* (ESM), koji bi trebalo da stupi na snagu jula 2012. godine (čitavih godinu dana od planiranog roka). Ovaj mehanizam nasleđuje postojeći, i privremeni, *Mehanizam za evropsku finansijsku stabilnost* (MEFS)⁷ i nastaviće sa

⁵ Na Evropskom savetu održanom u Solunu 19. i 20. juna 2003. godine u potpunosti su podržane evropske perspektive država Zapadnog Balkana i istaknuto je da će one postati sastavni deo EU onda kada ispune kriterijume iz Kopenhagena.

⁶ Originalan naziv ugovora glasi “Treaty on Stability, Cooperation and Governance in the Economic and Monetary Union”.

⁷ European Financial Stability Facility je formiran 2010. godine i treba da posluži kao privremeni fond preko koga bi države koje imaju finansijske probleme dobijale pomoć od ostalih članica EU. Na raspolaganju je imao 750 milijardi evra za stabilizaciju

pružanjem pomoći lošim ekonomijama država evrozone. Trenutno na svom rasplaganju ESM/MEFS ima 700 milijardi evra.⁸

Potpisivanje dokumenata i proširenje instrumenata iz oblasti finansija svakako pomeraju granice unutrašnjeg ustrojstva EU. Jer nezamislivo je da postoji monetarna unija bez fiskalne unije i da bi mogla postojati fiskalna unija bez političke unije (Klaus, 2010: 112). Ovakva trostrana veza (monetarno-finansijsko-politička) ne izgleda nelogično, ali trenutna situacija u EU ni malo nije stabilna i ne može se sa sigurnošću reći u kom pravcu ide Evropske unije.

Tri pravca (scenarija) kretanja Evropske unije moguće je ponuditi u postojećim uslovima nestabilnosti.

Prvo rešenje, najmanje verovatno, ali ne i nemoguće, jeste – *raspad Evropske unije*. Usled ekonomske krize koja je zahvatila Ameriku i Evropu javljaju se ideje da je Uniji došao kraj. No, ipak godine truda koje su uložene u njeno stvaranje, te snalaženje u prilagođavanju raznim krizama idu u prilog da će EU pronaći rešenje za svoj dalji opstanak. U prilog daljem očuvanju Unije ide i matematički proračun (kroz izjavu predsednika Evropske komisije) da bi po raspadu EU (ili evrozone) troškovi BDP bili do 50% što nikako ne bi odgovaralo većini njenih članica.⁹ Ukoliko bi dužnička kriza i zapretila opstanku EU to ne znači da Unija ne bi postojala u formi kakvu je imala pre uvođenja evra.

Drugo rešenje, čija verovatnoća je u domenu mogućeg, odnosi se na – *raspad evrozone*. Iako i za njen raspad stoji gorepomenuta izjava predsednika Evropske komisije, izglednije je da bi došlo do istupanja nesolventnih država članica iz evrozone. Misli se prvenstveno na Grčku, ali kako vreme prolazi, sve veću zabrinutost unutar evrozone pričinjava finansijska situacija u Španiji. Predviđanja ekonomista upozoravaju na dalje produbljenje recesije u evrozoni i da je već u 2012-oj moguć izlazak pojedinih država iz nje (Stepek, 2012; Roubini, 2012). S druge strane, možda se desi i neočekivana situacija gde bi Nemačka prva izašla iz

evrozone: 440 milijardi iz država evrozone, 60 milijardi iz fondova Evropske komisije za hitne slučajeve i 250 milijardi od MMF.

⁸ Krajem maja ministri finansija 17 država evrozone odlučili su da podignu paket pomoći sa dotadašnjih 500 milijardi evra na 700. „Eurozone Deal to Boost Firewall“, *Council of the European Union*, <http://www.consilium.europa.eu/homepage/highlights/eurozone-deal-to-boost-firewall?lang=en>, pristupljeno 30.03.2012.

⁹ „Eurozone Breakup No Longer Taboo“, *EurActiv*, 10. November 2011, <http://www.euractiv.com/euro-finance/eurozone-breakup-longer-taboo-news-508883>, pristupljeno 13.01.2012.

evrozona, bez napuštanja EU, ukoliko se situacija unutar evrozona ne bude razvijala prema nemačkim planovima.¹⁰

Treće, verovatno, ali i aktuelno rešenje jeste – *reforma Evropske unije*. I to ona reforma koja će uspostaviti snažnije povezanu monetarno-fiskalno-političku uniju. Prva podvarijanta ovog rešenja mogla bi da se odnosi na jedinstvenu uniju koja obuhvata sve države EU. No, ako samo sagledamo poslednja dešavanja oko fiskalnog dogovora unutar Unije, odmah uočavamo da EU nije jedinstvena u tom stavu. I da verovatno takva Unija neće biti ostvariva. Stoga u obzir dolazi drugačije rešenje – „EU u više brzina“ ili „Evropa koncentričnih krugova“. Uostalom, naznake takve EU već postoje u stvarnosti. Evropska unija već ima „potceline“ u kojima se okuplja određen, ali ne kompletan, broj država članica: već postoji evrozona sa 17 država članica; zatim, 22 države članice sa četiri koje nisu članice čine potpisnice Šengenskog sporazuma; takođe postoji i mogućnost saradnje u oblastima bezbednosti i odbrane između zainteresovanih država.

S ovakvim, postojećim, „krugovima“ unutar EU nije nemoguće da *novi* centar Evropske unije postane onaj koji okuplja države evrozona, a da ostali krugovi, kao labavije strukturirani i slabije obavezujući, budu predvorje za čvrsto strukturiranu monetarno-finansijsko-političku uniju. Sve u svemu, neminovno je da će decenija pred nama doneti promene u Evropskoj uniji, koje su svakako neophodne usled postojećih ekonomskih problema.

Srbija u procesu evrointegracija

Što se tiče Srbije i njenih ambicija za modernim, posthladnoratovskim, regionalnim udruživanjem, one se tek javljaju sa promenama u vlasti oktobra 2000. godine. Evrointegracije postaju jedan od glavnih pravaca spoljnopolitičkih aktivnosti Srbije. Najopipljiviji dokazi za to ozvaničeni su kroz „Rezoluciju o pridruživanju Evropskoj uniji“ iz 2004. godine, te „Nacionalnu strategiju Srbije za pristupanje Srbije i Crne Gore Evropskoj uniji“ iz 2005. godine. Oba dokumenta potvrđuju da je pridruživanje Evropskoj uniji strateško opredeljenje Srbije te da ovaj

¹⁰ „Is Germany Actually Preparing to Leave the Euro?“, *The Economic Collapse*, March 11th 2012, <http://theeconomiccollapseblog.com/archives/is-germany-actually-preparing-to-leave-the-euro>, pristupljeno 13.04.2012.

strateški pravac ima prednost u odnosu na druge stubove srpske spoljne politike.¹¹

Ovom prilikom analiziraće se problematika odnosa sa Evropskom unijom ali i značaj (da li treba da uđe) procesa evrointegracija kao jednog od vodećih strateških pravaca Srbije u XXI veku. Kao i nastojanjem da se predvidi datum eventualnog ulaska Srbije u Evropsku uniju.

Ukoliko bi u jednoj rečenici trebali da opišemo Srbiju u procesu evrointegracija i njen odnos sa Evropskom unijom, ona bi mogla da zvuči na sledeći način. Evropske integracije Srbije su vrlo specifičan i nestabilan proces sa puno zastoja i koga karakteriše obimna procedura uslovljavanja sa vrlo visokim nivoom politizacije konkretnih uslova (problema).

Zato ćemo u ovom delu rada fokus istraživanja usmeriti upravo na te uslove, od kojih neki, zbog svoje političke (geopolitičke, regionalne) težine, postaju ujedno i problemi Srbije na putu evrointegracija.

Uslove možemo da podelimo na:

- opšte (redovne) uslove – uslove koje imaju, ili su imale, i sve druge države potencijalni kandidati i kandidati, te
- specifične uslove – uslove koji su uglavnom povezani za Srbiju i za određene države sa kojima deli ove probleme.

Opšta (redovna) procedura uslovljavanja prepliće uslovljavalja koja su zadata i zemljama Centralne i Istočne Evrope na putu ka Evropskoj uniji, te uslova koji su deo procesa pridruživanja zemalja Jugoistočne Evrope, tačnije zemalja Zapadnog Balkana.

Prvo je reč o opštim kriterijumima koji su usvojeni na sastanku Evropskog saveta u Kopenhagenu, juna 1993. godine – tzv. kriterijumi iz Kopenhagena. Tri kriterijuma su:

- *politički*: postojanje stabilnih institucija koje garantuju demokratiju, vladavinu prava, ljudska prava, kao i poštovanje i zaštitu prava manjina,
- *ekonomski*: postojanje funkcionalne tržišne privrede koja je sposobna da izdrži pritiske konkurencije i delovanje zakona tržišta unutar EU,

¹¹ Srbija prema izjavama zvaničnika ima četiri spoljnopolitička „stuba“ saradnje. Pored EU, tu su Kina, Rusija i SAD. „Tadić: Četiri stuba srpske spoljne politike“, *RTS*, 30.8.2009. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Srbija/123751/%C4%8Cetiri+stuba+srpske+spoljne+politike.html>; „Jeremić: Kontinuitet u spoljnoj politici“, *Ekonom: east*, 5. april 2011, <http://www.emg.rs/vesti/srbija/151863.html>, pristupljeno 06.04.2011.

– *pravni*: sposobnost za preuzimanje obaveza koje proističu iz članstva, odnosno, prihvatanje *Acquis communautaire* (pravnih tekovina zajednice) (Mišćević, 2009: 146-147).

Dve godine nakon formulisanja kriterijuma iz Kopenhagena, dopunjen je treći kriterijum,¹² koji je od država kandidata tražio da oforme odgovarajući administrativni kapacitet koji bi bio u stanju da sprovodi prihvaćena pravila i obaveze koje proističu iz članstva (Mišćević, 2008: 99).

Samitom u Kopenhagenu Evropska unija je dozvolila sebi i jednu vrstu ograde od daljih proširenja. Kao jedan od zaključaka sastanka, a koji se nadovezuje na tri kriterijuma jeste i kapacitet EU da absorbuje nove članice.¹³ Time je stavila do znanja državama kandidatima da automatski ulazak u EU, po ispunjenju uslova iz Kopenhagena, neće biti moguć, te da će konačnu odluku o sopstvenom proširenju dati sama Unija.

Sledeći segment opšteg uslovljavanja, a usmeren je na region Zapadnog Balkana, jeste učestvovanje regionalnih država u Procesu stabilizacije i pridruživanja (Stability and Association Process). Ovaj proces predstavlja politički okvir za unapređenje odnosa između država Zapadnog Balkana i Evropske unije i deo je procesa pridruživanja određene države Evropskoj uniji. Ovaj „put“ neophodan je za svakog potencijalnog kandidata (država u procesu pridruživanja) kako bi uopšte i došao u priliku za dobijanje statusa kandidata (država u procesu pristupanja) i započinjanje pregovora o pristupanju u EU.

„Kruna“ procesa pridruživanja je potpisivanje *Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju* (SSP – Stabilization and Association Agreement). Sporazum predstavlja prvi ozbiljan korak ekonomskog povezivanja države potencijalnog kandidata i Evropske unije, tj. s njim dve strane potpisnice uspostavljaju precizan ugovorni odnos. Suštinu SSP čini ekonomska problematika i razvijanje ekonomskih odnosa dveju strana potpisnica. Osnovni predmet pregovora jeste tranzicioni rok i tempo liberalizacije trgovine industrijskim i poljoprivrednim proizvodima, kao i proces harmonizacije prava države pretkandidata sa pravom EU u oblastima vezanim za funkcionisanje slobodnog tržišta (Mišćević, 2009: 166). Pored SSP, države potpisuju i *Prelazni sporazum o trgovini i trgovinskim*

¹² Sastanak Evropskog saveta u Madridu, decembra 1995. godine.

¹³ „Conclusions of the Presidency“, European Council in Copenhagen, June 21-22th 1993, p. 13, http://ec.europa.eu/bulgaria/documents/abc/72921_en.pdf, pristupljeno 23.04.2012.

pitanjima koji obuhvata trgovinski deo SSP i na snazi je dok se ne ratifikuje SSP od strane svih država članica EU. Oba sporazuma su potpisana aprila 2008. godine, a Prelazni sporazum se obostrano primenjuje od 1. februara 2010. godine.¹⁴ Što se tiče ratifikacije SSP, s kraja aprila 2012. godine, ovaj Sporazum je ratifikovan u svim državama članicama EU osim Litvanije.¹⁵

Neophodno je pomenuti u sklopu Procesu stabilizacije i pridruživanja i veoma važan finansijski instrument pružanja pomoći državama (pret)kandidatima za period 2007-2013. godine, a reč je o *Instrumentu za prepristupnu pomoć* (IPP – Instrument for Pre-accession Assistance).¹⁶ Srbija, kao potencijalni kandidat, učestvuje u prve dve komponente IPP i u periodu 2007-2011. godina primila je pomoć od 974 miliona evra.¹⁷

„Probijajući“ se kroz proces pridruživanja, Srbija je odlučila, dok traje proces ratifikacije SSP, da podigne nivo političke saradnje sa Evropskom unijom na viši nivo i započne svoj proces pristupanja tako što je podnela zahtev za prijem u članstvo 22. decembra 2009. godine. Nepunih godinu dana kasnije Evropska komisija je, oktobra 2010. godine, započela sa izradom sveobuhvatnog Upitnika putem kojeg bi izradila mišljenje o zahtevu Srbije za članstvo u EU. Odgovori na ovaj Upitnik i naknadna pitanja tokom 2011. godine pomogli su da Evropska komisija u oktobru 2011. godine preporuči Evropskom savetu da dodeli kandidaturu Srbiji. Usled problematičnih odnosa na severu Kosova (od polovine 2011. godine), Evropski savet je u decembru prošle godine odložio dodeljivanje kandidature Srbiji do svog sledećeg sastanka, uz ispunjavanje dodatnih uslova koji bi trebalo da doprinesu normalizaciji odnosa sa Kosovom. Zadovoljivši se rezultatima dodatnih pregovora sa Prištinom početkom

¹⁴ Od 1. januara 2009. godine Srbija je jednostrano započela sa primenom Prelaznog sporazuma.

¹⁵ Rumunija je poslednja ratifikovala SSP – 4. aprila 2012.

¹⁶ Finansijska pomoć po osnovu IPP je određena na osnovu pet (5) komponenti IPP: pomoć tranziciji i izgradnja institucija, prekogranična saradnja, regionalni razvoj, razvoj ljudskih resursa, ruralni razvoj. Srbija trenutno učestvuje u prve dve komponente.

¹⁷ U periodu 2000-06, Srbija je bila korisnik programa CARDS (prethodnik IPP), i primila je pomoć u iznosu od 1,045 milijardi evra. Posmatrano u celini, u periodu od 2001. do 2011. godine EU je Srbiji uputila finansijsku pomoć u iznosu od preko 2 milijarde evra u obliku donacija i 5,8 milijardi evra u obliku povlašćenih zajmova. Prema: „Analitički izveštaj koji prati Saopštenje Komisije upućeno Evropskom parlamentu i Savetu – Mišljenje Komisije o zahtevu Srbije za članstvo u Evropskoj uniji“, SEC (2011) 1208, Brisel, oktobar 2011, www.seio.gov.rs/dokumenta/eu-dokumenta.347.html, pristupljeno 12.04.2012.

2012. godine, Evropski savet je u martu odlučio da dodeli status kandidata Srbiji bez davanja konkretnog datuma početka pregovora.

Kada pregovori budu započeli, prvo će se krenuti (ali i zaključiti) sa usklađivanjem najsloženijih poglavlja koja obuhvataju propise o pravosuđu i osnovnim pravima (poglavljje 23), kao i o pravdi, slobodi i bezbednosti (poglavljje 24). Ukupan broj poglavlja putem kojih će da se usklađuju propisi država kandidata sa pravnim tekovinama EU (Acquis) jeste 35.

Posle analize opštih (redovnih) uslova, ali i u kontekstu analize dodatnih uslova koji bi trebalo da doprinesu normalizaciji odnosa sa Kosovom, sledi prikaz *specifičnih uslova* koji su dodatno opterećivali ili trenutno opterećuju evrointegracije Srbije. Prva dva problema su svojom težinom svakako otežavali proces evrointegracije, dok će rešavanje pitanja Kosova biti prelomna tačka da li će evrointegracije ostati samo pravac bez konačnog cilja ili će taj pravac imati svoje konačno odredište (ne ulazeći ovde da li će, eventualno, doći do raspada EU ili sličnog nepovoljnog rešenja po sudbinu EU).

Grubo procenjujući, specifične uslove bismo poređali od onog najmanje uslovljavajućeg (problematičnog) do najvišeg.

Prvi specifičan uslov koji je obeležio evropske integracije Srbije tiče se srpsko-crnogorskog odnosa unutar zajedničke federacije/državne unije (SRJ/SCG). U pregovorima sa EU, najveći problem zadavala je harmonizacija ekonomskih sistema republika, te je u relaksaciju problematike morala da se umeša i Evropska unija. Ona je predložila juna 2004. godine da se u slučaju Srbije i Crne Gore primeni novi pristup nazvan „dvostruki ili paralelni kolosek“. Ovim pristupom Evropska unija je dozvolila da Srbija i Crna Gora, kao države članice SCG, odvojeno raspravljaju o ekonomskim pitanjima. Tako bi u slučaju usvajanja SSP postojali odvojeni ekonomski aneksi za svaku državu, dok bi se jedinstveni tekst Sporazuma odnosio na ostala, prvenstveno politička, pitanja.¹⁸ Ostaje neprovereno koliko bi ovaj dvostruki kolosek doprineo uspešnom i brzom pregovaranju SCG sa EU, jer je kao kruna nataloženih međusobnih razlika srpskog i crnogorskog rukovodstva oko unutrašnjeg

¹⁸ Oblasti odbrane, spoljnih poslova, viznog režima, azila i migracija, kao i sve institucije Saveta ministara SCG.

ustrojstva SCG¹⁹ došlo do njenog raspada, juna 2006. godine, kada je Crna Gora istupila iz zajedničke države. Od tog trenutka svaka od bivših republika SCG započela je sopstveni put pregovaranja sa EU.

Saradnja ili nesaradnja (zavisno od ugla gledanja) sa Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije u Hagu spada u najdugotrajnije probleme koji su opterećivali odnose Srbije i Evropske unije. Svoju prevrtljivu ćud haško pitanje pokazivalo je više puta tokom nepunih 20 godina stalnim zahtevima za isporučivanjem osumnjičenih koji su učestvovali u ratovima na tlu bivše Jugoslavije, kao i nakon NATO bombardovanja SRJ. Zaključak o (ne)saradnji sa Hagom se koristio kao ključna ocena u vrednovanju Srbije kao podobnog kandidata evrointegracija i bio je povezivan sa svim koracima Srbije u Procesu stabilizacije i pridruživanja. No izgleda da je na kraju, kada su isporučena poslednja dva optuženika, efekat saradnje sa Haškim sudom ostao poprilično potcenjen, usled sledećeg krupnog problema Srbije u odnosima sa EU – pitanjem rešenja statusa Kosova i Metohije.

Sa samoproglašenjem nezavisnosti Kosovo je postalo najozbiljniji problem Srbije kako po pitanju sopstvene teritorije i stanovništva, tako i po pitanju istorije, kulture i vere, a traganje za konačnim rešenjem problema (normalizacije odnosa) koji bi zadovoljio i Beograd i Prištinu postaje jedan od ključnih prioriteta Srbije u pristupanju Evropskoj uniji.²⁰

Poslednji ciklus pokušaja normalizacije odnosa sa Kosovom i pregovora Beograda i Prištine započeo je u martu 2011. godine uz posredovanje EU. Osnova ovih pregovora je Rezolucija UN 64/298 koju su zajednički podneli Srbija i EU septembra 2010. godine, a nakon odluke Međunarodnog suda pravde o proglašenju nezavisnosti Kosova iz juna 2010. godine koja nije zadovoljila srpsko pitanje „*Da li je unilateralna deklaracija Privremenih institucija samouprave na Kosovu*

¹⁹ Uz posredovanje Evropske unije, tokom 2001. i 2002. godine, došlo je do novog ustavnog aranžmana zajedničke države Srbije i Crne Gore. Ustavna povelja državne zajednice Srbija i Crna Gora je potpisana 14. marta 2002. godine. Povelja je stupila na snagu 4. februara 2003. godine kada je usvojena u oba veća Skupštine SCG.

²⁰ Prema „Zaključku i preporuci“ iz „Saopštenja Evropske komisije Evropskom parlamentu i Savetu – Mišljenje Komisije o zahtevu Srbije za članstvo u Evropskoj uniji“, COM (2011) 668, Brisel, oktobar 2011, www.seio.gov.rs/dokumenta/eu-dokumenta.347.html, pristupljeno 12.04.2012.

o nezavisnosti od 17. februara 2008. godine u saglasnosti s međunarodnim pravom?²¹

Po zaključenju devete runde pregovora u februaru 2012. godine Srbiji je odobren status kandidata EU. Ali šta je za nepunih godinu dana Srbija morala da uradi kako bi joj bio odobren viši stepen u evrointegracijama?

Mapa 2.
Srbija u Evropi

Izvor: Ambasada Republike Srbije, Pretorija, Južna Afrika,
http://www.srbembassy.org.za/img/Location_of_Serbia_in_Europe.png.

U pregovorima sa Prištinom dogovoreni su sporazumi²² o slobodi kretanja građana, razmeni matičnih knjiga, sporazum o carinskom pečatu (naziv „Carina Kosova“, bez simbola kosovske državnosti), sporazum o katastrima, prihvatanju univerzitetskih diploma, dogovoreni su zaključci

²¹ Međunarodni sud pravde izdao je savetodavno mišljenje 22. jula 2010. godine u kome se navodi da Kosovo jednostranim proglašenjem nezavisnosti od Srbije „nije prekršilo opšte međunarodno pravo“.

²² Spisak sporazuma postignutih u dijalogu sa Prištinom uz posredovanje EU – <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=164576>.

u vezi sa IBM²³ i postignut je dogovor o regionalnom predstavljanju i saradnji.²⁴ Za dalju normalizaciju odnosa sa Kosovom, pored sprovođenja postignutih sporazuma, preostalo je da se nađu rešenja za pitanja telekomunikacija, da se u potpunosti poštuju odredbe Sporazuma o energetske zajednici i da se aktivno saraduje sa EULEKS-om i KFOR-om kako bi mogli da obavljaju svoje funkcije u svim delovima Kosova.²⁵

Najveći problem u dosadašnjem toku pregovora, i poslednja prepreka Srbiji za odobrenje kandidature, predstavljao je dogovor o regionalnom predstavljanju i saradnji. No, već po svom usvajanju, problem iz pregovora postao je i problem u sprovođenju. Usled različitog predstavljanja imena Kosova (sa i bez fusnote) došlo je do napuštanja delegacija Kosova i Srbije na regionalnim skupovima u Beogradu i Sarajevu.²⁶ Neodređen stav povodom tumačenja dogovora došao je i od strane glavnog pregovarača EU, Roberta Kupera, koji nije dao nikakvo tumačenje dogovora iz pozicije Evropske unije, već je prepustio organizatorima skupova da sami tumače dogovor prema svom nahođenju.²⁷ Sa takvim „savetom“, ne možemo da očekujemo bilo kakvu normalizaciju regionalne, i bilo kakve druge saradnje kada se i dalje neće zvanično (međunarodnopravno) znati ko sedi s druge strane pregovaračkog stola.

Šta može da se uradi tim povodom? Organizovanje jedne velike, transparentne, konferencije na kojoj bi učestvovala sve zainteresovane strane (uz Srbiju i Kosovo, države Kvinte, Rusije, EU, UN, NATO) na

²³ Integrated Borders Management, gde kosovska ugovorna strana prepoznaje liniju kao granicu, a srpska strana prepoznaje liniju kao administrativnu liniju.

²⁴ U tom smislu „Kosovo*“ je jedini naziv koji će se koristiti u okviru regionalne saradnje. *Fusnota* koja će se primenjivati u vezi sa zvezdicom u gore navedenom paragrafu 2, će glasiti: „Ovaj naziv je bez prejudiciranja statusa i u skladu je sa Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1244 i mišljenjem Međunarodnog suda pravde o deklaraciji o nezavisnosti Kosova“. Dogovor o regionalnom predstavljanju i saradnji, <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/index.php?id=168200>, pristupljeno 26.04.2012.

²⁵ Tačka 54, „Council conclusions on enlargement and stabilisation and association process“, 3132nd General Affairs Council meeting, Brussels, 5 December 2011, http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/genaff/126577.pdf, pristupljeno 07.12.2011.

²⁶ „Prvi srpsko-kosovski nesporazumi zbog „fusnote““, *Radio-televizija Vojvodina*, 15. mart 2012, http://www.rtv.rs/sr_lat/politika/prvi-srpsko-kosovski-nesporazumi-zbog-fusnote_306525.html, pristupljeno 26.04.2012.

²⁷ Kuper: Fusnotu da tumači kako ko hoće, *Novosti*, 21. mart 2012, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.289.html:371781-Kuper-Fusnotu-da-tumaci-kako-ko-hoce>, pristupljeno 26.04.2012.

kojoj bi se konačno definisao status Kosova – bilo da li je ono nezavisno ili je deo Srbije ili postoji neki treći način koji će razrešiti ovaj problem? Jer neracionalno je očekivati da pitanje statusa Kosova neće biti odlučujuće prilikom ulaska Srbije u EU. Čak nevezano za pitanje evrointegracija, status Kosova jednom mora da bude konačno rešen. Odugovlačenje ne doprinosi bilo kakvoj normalizaciji.

Kakva bi bila polazna osnova pregovora? Na primer, da Srbija ne može da povрати Kosovo i da ga integriše.²⁸ Te da stoga mora da se pobrine da neki drugi prioriteti budu ispunjeni. Između ostalog, dosadašnje političko rukovodstvo je prepoznalo neke prioritete o kojima bi moglo da se pregovara prilikom konačnog definisanja statusa Kosova:

- traženje optimalne opcije za sever Kosova (povratak severa Kosova Srbiji, predlog autora),
- garanciju sigurnosti za Srbe u enklavama,
- regulisanje statusa najznačajnijih spomenika srpske kulture,
- regulisanje statusa imovine Srba i države Srbije.²⁹

Naravno, ovo nisu konačni prioriteti, već bi spisak morao da bude proširen nakon temeljne akademske i političke rasprave te unutarnacionalnog konsenzusa povodom pozicija Srbije u konačnom razrešenju statusa Kosova.

Ono što autor ovih redova želi da naglasi jeste da vreme ističe za konačno rešenje statusa Kosova u kome Srbija može da profitira, tj. da ostvari neke svoje prioritete (čak i gorenavedene). Vreme ističe jer je trenutno potrebno nešto manje od 10-ak država članica UN da bi se prešla polovina država koje su priznale Kosovo kao nezavisno. Za pretpostaviti je da bi tada „virtuelna vlast“ (rezolucija SB UN 1244, istorijska osnova) Srbije nad Kosovom izgubila i ovo malo argumenata koji su na njenoj strani. Stoga bi pomenuta konferencija bila idealan teren na kome bi se moglo trgovati „priznanjem za teritoriju“. „Priznanje za teritoriju“ bi podrazumevalo:

- da severni deo Kosova, koji trenutno ne priznaje vlasti Prištine, bude vraćen Srbiji,

²⁸ „Srbija ne može da povрати Kosovo i da ga integriše. To je iluzija. Oteli su ga moćni i arogantni i tu je kraj“, intervju sa Miloradom Dodikom, predsednikom Republike Srpske, „nećemo na silu u Evropu“, *Novosti*, 16. septembar 2011, str. 2.

²⁹ „Forum ‚Srbija-EU‘: Odnosi Beograda i Prištine ključni“, *Novosti*, 09. septembar 2011, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:344468-Forum-quotSrbija-EUquot-Odnosi-Beograda-i-Pristine-kljucni>, pristupljeno 20.09.2011.

- da manastiri i crkve Srpske pravoslavne crkve dobiju neku vrstu eksteritorijalnosti,
- da srpska nacionalna manjina, u onim delovima koji ne bi bili deo podele, dobije dodatne međunarodne, garancije njihovih manjinskih i ljudskih prava, i
- da se konačno reše pitanja imovine obeju strana.

Šanse Srbije za učlanjenje u Evropsku uniju

Na kraju ovog izlaganja pokušajmo da odgovorimo na dva pitanja o šansama Srbije da postane član EU, tačnije treba li i kada bi Srbija mogla da postane član EU.

Srbija ne mora da postane član EU (kao krajnji cilj), ali bi trebalo da istraje na kursu evrointegracija. Kako zbog pitanja modernizacije, tj. konačnog dovršavanja „večnih“ reformi društva, tako i zbog pitanja budućnosti (mogućih propuštenih šansi).

Priča o evroingracijama je u suštini priča o modernizaciji države i društva. Evrointegracije nam omogućavaju da zaokružimo političko-pravno-ekonomsko ustrojstvo države i društva na pravilima koja skoro da važe u celom svetu i bez kojih Srbija ne bi mogla da se smatra modernom i funkcionalnom državom. Iako možemo da diskutujemo o pravičnosti i funkcionalnosti trenutnog međunarodnog političkog i ekonomskog sistema, treba ipak da ostanemo u domenu realnog stanja stvari. Sistem nije savršen, ali on nam omogućava da iskoristimo njegove dobre strane, kako bi loše strane mogli da ispravljamo i unapređujemo u saradnji sa drugim učesnicima evropske i međunarodne politike. Sa upoznavanjem i prihvatanjem pravila igre i sami možemo da „igramo“ tu igru, da štitimo naše ciljeve ili da zahtevamo ispunjenje naših interesa.

Za ovako malu državu kao što je Srbija, u svetu koji je veoma umrežen i vrlo međuzavisan, neučešće u procesu, koji je doveo do najumreženijeg, najprosperitetnijeg i najmiroljubivijeg multilateralnog zajedništva država u Evropi, a u kojem su učestvovala gotovo sve druge države Evrope, bio bi veliki propust. Možda sudbina EU, usled ekonomske krize i buđenja desnice u državama članicama, neće biti svetla, ali tekovine (pa i sećanja) zajedničkog učešća u projektu kao što je EU neće u potpunosti propasti i ostaće kao solidna osnova nekom budućem udruživanju evropskih država, ili nekom drugom međudržavnom projektu u nekom drugom delu sveta.

Sledeće pitanje na koje nastojimo da damo odgovor tiče se eventualnog termina pristupanja Srbije Evropskoj uniji. Određivanje termina vezano je za slučaj da EU preživi krizu (ekonomsku, političku) i da Srbija isto tako želi da nastavi sa svojim procesom evrointegracija. U ovakvim okolnostima najbliži mogući termin pristupanja Srbije Evropskoj uniji bi mogao da se očekuje tek od 2020. godine.

Ovu procenu zaključujemo na osnovu nekoliko primera. Prvo, iskustva prethodnih država kandidata govore da je za pregovore o članstvu potrebno više godina da bi se zaključili. U slučaju Hrvatske, bilo je potrebno sedam godina (2004-2011). Drugo, prema projekcijama budžeta EU, pretpristupni IPA fondovi za period 2014-2020. biće povećani kako bi se države kandidati bolje pripremali za obaveze članstva.³⁰ Treće, ne sme da se prenebregne i zamor EU od proširenja koji će, opravdano, biti pravdan od strane EU unutrašnjom političkom i ekonomskom krizom. Odmrzavanju zastoja u proširenju svakako će doprinostiti i pozitivniji ekonomski pokazatelji država kandidata. Četvrti slučaj koji će da utiče na rok približavanja Srbije EU jeste slučaj Kosova. On će svakako imati prelomnu ulogu u određivanju Srbije za članstvo u EU, ali ovaj problem ne bi trebalo da oduzme mnogo vremena (od projektovane 2020), ukoliko zainteresovane strane odluče da započnu konačno rešenje problema.

*

* *

Pred sam kraj, napomenuli bismo i „vizuelni“ argument u razmatranju evropskog strateškog pravca Srbije. U ovom tekstu date su na uvid i dve mape. One tu nisu slučajno. Ukoliko samo njih gledate, a da niste pre toga pročitali ovaj tekst, mogli biste da zaključite da svet nije više mesto za usamljenu državu. A trenutno, jedna usamljena država, upravo jeste Srbija. Ona iz naše, domaće, perspektive izgleda velika, ali ukoliko se pogleda celokupna slika sveta (mapa 1) ili regiona u kome živimo (mapa 2) ta „gordost i veličina“ Srbije će vrlo brzo nestati. Određeni strateški pravac za pojedinačnu državu mora da postoji, a ovaj tekst (sa mapama) raspravlja o jednom od poželjnijih pravaca za Srbiju.

³⁰ „Od 2014. pomoć EU prilagođenija potrebama regiona“, *EurActiv.rs*, 30.04.2012, <http://www.euractiv.rs/eu-i-zapadni-balkan/3983-od-2014-pomo-eu-prilagoenija-potrebama-regiona.html>, pristupljeno 30.04.2012.

A za kraj bismo ostavili javnosti jedno pitanje na razmišljanje. Kako ono uopšte doživljava Evropsku uniju/Zapad? Da li kao:

– sinonim tehnokratske sile koja briše granice država potčinjavajući ih administraciji u Briselu, (birokratska institucionalizacija, nedostatak demokratske odgovornosti), ili kao

– sinonim za demokratsku (kosmopolitsku) kulturu i zajedništvo koje je ujedinilo brojne države i spojila njene narode, te koja poštuje njihovu različitost u nameri da i Evropi i svetu bude bolje.

Autor ovih redova smatra da potencijali i vrednosti drugopomenute Evrope (sloboda, demokratija, jednakost, kultura, solidarnost) imaju mogućnost kontrole i prevage nad prvopomenutom Evropom (samovolje, nametanja, dominacije, otuđivanja) i da na tome treba konstantno raditi.

Literatura

Analitički izveštaj koji prati Saopštenje Komisije upućeno Evropskom parlamentu i Savetu – Mišljenje Komisije o zahtevu Srbije za članstvo u Evropskoj uniji (2011) Brisel, www.seio.gov.rs/dokumenta/eu-dokumenta.347.html, pristupljeno 12.04.2012.

Conclusions of the Presidency (1993) European Council in Copenhagen, http://ec.europa.eu/bulgaria/documents/abc/72921_en.pdf, p. 13, pristupljeno 23.04.2012

Council Conclusions on Enlargement and Stabilisation and Association Process (2011) Brussels,

Dinan, D. (2009) *Sve bliža Unija – uvod u evropsku integraciju*. Beograd: Službeni glasnik.

Dogovor o regionalnom predstavljanju i saradnji (2012)
<http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/index.php?id=168200>, pristupljeno 26.04.2012.

Egan, M., N. Nugent, W. E. Patterson (eds.) (2010) *Research Agendas in EU Studies – Stalking the Elephant*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan,
http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/genaff/126577.pdf, pristupljeno 07.12.2011.

Janjević, M. (ed.) (2009) *Konsolidovani ugovor o Evropskoj uniji – od Rima do Lisabona*. Beograd: Službeni glasnik.

- Jelisavac, S. (2009) Prelazni sporazum o trgovini između EU i Srbije, i njegova početna primena, *Međunarodna politika*, god. LX, br. 1134, str. 26-45.
- Klaus, V. (2010) *Evropa i EU*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazarević, G. (2008) Programiranje i korišćenje predpristupnih fondova EU, *Izazovi evropskih integracija*, god. I, br. 1, str. 83-96.
- Miščević, T. (2008) Madridski kriterijum: administrativni kapacitet kao uslov članstva u EU, *Izazovi evropskih integracija*, god. I, br. 1, str. 97-109.
- Miščević, T. (2009) *Pridruživanje Evropskoj uniji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Republika Srbija (2004) *Rezolucija o pridruživanju Evropskoj uniji*. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije, br. 112/04.
- Republika Srbija (2005) *Nacionalna strategija Srbije za pristupanje Srbije i Crne Gore Evropskoj uniji*. Beograd: Kancelarija za pridruživanje Evropskoj uniji Vlade Republike Srbije.
- Nugent, N. (2010) *The Government and Politics of the European Union*. Basingstoke, New York: Palgrave McMillan.
- Orlić, D. (2011) Evropska unija u procesu stabilizacije i prilagodavanja, *Srpska politička misao*, god. XVIII, br. 1.
- Roubini, N. (2012) Europe's Short Vacation, *Project syndicate*, 13 April, <http://www.project-syndicate.org/commentary/europe-s-short-vacation>, pristupljeno 04.05.2012
- Saopštenje Evropske komisije Evropskom parlamentu i Savetu – Mišljenje Komisije o zahtevu Srbije za članstvo u Evropskoj uniji* (2011) Brisel, www.seio.gov.rs/dokumenta/eu-dokumenta.347.html, 12.04.2012.
- Stepek, J. (2012) Why has the eurozone crisis blown up again?, *MoneyWeek*, 11. April, <http://www.moneyweek.com/news-and-charts/economics/europe/spain-economy-eurozone-crisis-21500>, pristupljeno 11.04.2012.

Dejan Orlić

Evropska unija kao strateški pravac Srbije

- stanje i perspektive odnosa Srbije i EU

Rezime

Procesi regionalnog udruživanja država uveliko su zahvatili svet nakon završetka Hladnog rata. Evropska unija, osnovana početkom 90-ih godina XX veka postala je jedna od najvažnijih regionalnih organizacija u svetu. Okružena

Evropskom unijom, Srbija je tek nakon nekoliko godina od demokratskih promena razmotrila mogućnost da Uniju prihvati kao svoj strateški pravac. U ovom tekstu, autor kroz odvojenu analizu, razmatra stanje i perspektive pojedinačnih predmeta istraživanja (EU i Srbija), ustanovljava osnovne odlike međusobnog odnosa, te pokušava da da prognozu njihove bliže budućnosti.

Kada je reč o Evropskoj uniji, autor nastoji da u kraćim, ali preglednim, crtama proanalizira kompleksnost Evropske unije. Kao *sui generis* organizacija regionalnog karaktera, Evropska unija, kao predmet istraživanja, nudi dosta toga za opis i analizu. Između ostalog autor nastoji da izdvoji najvažnije odnose i procese koji se odvijaju između država članica i unutar same Evropske unije, kao što su dualizmi nadnacionalnosti i međudržavne saradnja, te procesa proširenja i produbljenja. Ujedno je i proanalizirana trenutna situacija u kojoj se nalazi EU, tj. kriza evrozona. te je tim povodom autor ponudio nekoliko scenarija o mogućem rešenju situacije u EU.

U narednom poglavlju, autor svoj fokus istraživanja posvećuje evropskim integracijama Srbije. U fokusu analize su uslovi koje Srbija treba da ispuni tokom približavanja Evropskoj uniji. Autor izdvaja opšte i specifične uslove i o njima raspravlja u ovom poglavlju. Reč je o analizi kriterijuma iz Kopenhagena, najvažnijim zadacima i instrumentima iz Procesa stabilizacije i pridruživanja, kao i analizi specifičnih problema koje je Srbija ima u odnosu sa Evropskom unijom. Naravno, ključni i najveći problem evropskih integracija Srbije tiče se rešavanja pitanja statusa Kosova. Ovde autor daje prikaz i analizu poslednjih dešavanja oko Kosova i dodatnih uslovljavanja koje je Evropska unija postavila pred Srbiju i njeno nastojanje da joj se odobri status kandidata.

Umesto zaključka, na samom kraju teksta, autor raspravlja o potrebi da li Srbija treba da postane država članica Evropske unije te nastoji da predvidi kada bi Srbija mogla da postane član Evropske unije.

Ključne reči: Srbija, Evropska unija, Kosovo, evropske integracije, pridruživanje, uslovljavanje

Dejan Orlić

**European Union as a Strategic Direction of Serbia
– State and Perspectives of Relations Between Serbia and the EU**

Summary

Regional associations of states have largely affected the world after the end of the Cold War. The European Union, founded in the early 90s of the 20th century, became one of the most important regional organizations. Surrounded by the European Union, at the beginning of 21st century, Serbia considered the possibility that the Union could be one of its strategic directions. In this paper, through a separate analysis, the author analyzes the situation and perspectives of each individual case (European Union and Serbia), determines the basic features of the relations between Serbia and the EU, and tries to predict their near future.

As for the European Union (as a *sui generis* organization), the author uses a concise description and analysis of the complexity of the European Union. The author extracts the most important processes and relations that took place between member states and within the European Union, like dualism between supra-nationalism and inter-governmentalism. He also analyzes the current situation in the EU, i.e. the crisis in the Euro-zone. At the end of the chapter on the EU, the author presents several scenarios for a possible solution of the situation in the EU.

In the next chapter, the author devotes his research focus to Serbia, namely the European integration. The author distinguishes general and specific accession conditions and discusses them in this chapter. He analyses the Copenhagen criteria, the most important tasks and instruments of the Stabilization and Association Process, as well as specific problems that Serbia has to deal with during the integration. The biggest and most important problem concerns the issue of Kosovo's status as a key, specific, problem of the European integration of Serbia.

Instead of a conclusion, at the end of the article, the author discusses whether Serbia should become a European Union member state and tries to predict when Serbia could join the European Union.

Key words: Serbia, European union, Kosovo, European integration, association, conditionality

Ana Vuković

Jedan pogled na implicitne oblike potčinjavanja kao vid manifestacije simboličke moći sa primerima iz svakodnevnog života

Kabilsko društvo i srpsko društvo

U *Vladavini muškaraca* i *Nacrtu za jednu teoriju prakse* Burdije nas uvodi u svoja zapažanja, analize i zaključke o funkcionisanju simboličke vladavine muškog roda i potčinjavanja ženskog.¹ Na „prostijem“ primeru plemena Kabila, uloge, značaja i položaja žena u ovom plemenu i odnosu i hijerarhiji polne organizacije Burdije nam daje i sliku odnosa između polova u savremenim društvima. Autor ukazuje na to da su „nerazvijena“ društva i organizacije društvenog života u tim društvima reper za razumevanje samo naizgled komplikovanijih i složenijih odnosa između polova u razvijenim društvima sadašnjice, a u suštini odnosa koji su slični (ili jednaki) odnosima u „nerazvijenim“ društvima (Burdije 1999; Burdije 2001). S obzirom da je pojedincu/pojedinki kultura uvek (s)poznata po presecima i da zbog toga on/ona o njoj imaju delimično viđenje (Burdije, 1999: 57), nama se čini da naša individualna istorija života, a potom i kolektivna istorija pokazuju kretanje i napredovanje. Međutim, istina je da društvenu ravnotežu održava saglasnost oko minimuma javnih načela kroz eksplicitne i implicitne norme (vladanja i potčinjavanja) sa neznatnim ili veoma sporim kretanjem i razvojem.

Našoj poslovice „jezik brži od pameti“, u kojoj se naglašava značaj promišljanja misli pre izgovaranja reč(i), odgovara kabilska izreka „jedan čovek od Ilmayena je jednom rekao da bi voleo da ima dugačak vrat kao

¹ U ovom tekstu želimo da istaknemo jedan aspekt iz Burdijeovog opusa primenjen na naše društvo, ne plediramo da se bavimo teorijom muške dominacije P. Burdijea, o tome se čitalac može više informisati u tekstu Birešev, A. (2006) „Burdijeova teorija muške dominacije“.

kamila; tako da bi njegove reči, polazeći iz srca, imale da prevale dug put pre nego što bi došle do jezika, što bi mu ostavilo vremena da razmišlja (Burdije, 1999: 23)“.

Korišćenje simbola predstavlja nemu tehniku utvrđivanja načina komunikacije između muškaraca i žena koja se koristi radi bržeg sporazumevanja i efikasnijeg funkcionisanja koji zajedno doprinose stabilnosti društvenih odnosa i održavanju društvene strukture. U tim komunikacionim kanalima često se kriju različiti oblici implicitnog potčinjavanja.

Upravo zbog potrebe da se društvena struktura održi i simboli koji se koriste u društvenim interakcijama (ne)vidljivi su u zavisnosti od datih društvenih prilika u kojima se koriste i u zavisnosti od toga za koji rod su vezani (simboli povezani sa ženskim rodом su uglavnom skriveni). Kao što navodi Burdije, *leva svetinja*, odnosno *unutrašnjost*, to jest *ženski univerzum* čine svet tajni i prostor kuće koji definiše zatvorenost, nasuprot otvorenom, spoljašnjem svetu muškom poligonu za „igranje igara“ (Burdije: 1999: 29). I u našem društvu ženi je uglavnom prepušten privatni domen (kuća i sve njene „tajne“), a muškarcima češće javni.

Indirektan oblik implicitnog potčinjavanja muškaraca (*desne svetinje*) je putem uvrede i omalovažavanja njihove *leve svetinje* (to jest žena kao poseda). Ovaj princip je takođe zastupljen i u našem društvu, gde se čast muškaraca određene društvene grupe brani i kroz odbranu časti žena koje pripadaju toj istoj grupi. Ukratko, žena je uvek „nečija ćerka, sestra, ili žena“, ređe oslovljena svojim ličnim imenom, a odbrana njene časti je odbrana časti muškaraca kojima pripada. U savremenoj Srbiji se još uvek „lome koplja“ oko „neposlušnih žena“ koje na primer ne žele da svoje prezime promene prilikom udaje. Ovaj gest smatra se uvredom muža i njegove loze. Simbolika je snažna i iako izgleda da je taj gest značajan samo na nivou rituala i da se muškarcima ne „vređaju“ tim postupkom buduće supruge to u praksi nije uvek tačno.

Društvena grupa (i društvo) su kolektivno mnjenje koje određuje pravila društvenog dozvoljenog ponašanja muškaraca i žena. Muškarcima i ženama se pridržavaju tih pravila zbog straha od *simboličke smrti*² koji je često snažniji od straha od stvarne (biološke) smrti. Iako je polna razlika

² Kazna koje se svi članovi plemena najviše plaše je ekskomunikacija, progonstvo i osuđenost na svojevrstnu simboličku smrt (Burdije, 1999: 36). I u našem društvu je mišljenje javnosti snažna odrednica za „muška“ i „ženska“ dozvoljena ponašanja i od javnog odijuma se još uvek strepi.

u osnovi konstrukcije i tumačenja društvene stvarnosti, ono što je zajedničko svim simbolima koji se upotrebljavaju kao uputi u međupolnoj komunikaciji je da ih oba pola rede osećaju kao nametnute i društveno determinisane, a češće kao prirodne i urođene.

Implicitni oblici potčinjavanja žena i muškaraca – simboličko nasilje

Svaki oblik vladavine (posebno simboličke) može se shvatiti samo ako se odmaknemo od alternativa „mehaničke prinude i voljnog, slobodnog, namjernog, pa i proračunatog potčinjavanja (Burdije, 2001: 54)“. Kroz trgovinu simboličkim dobrima žene, gde je žensko telo objekat (kao moneta³) i muškarci utvrđuju svoje društvene pozicije, a „simboličko nasilje se vrši samo preko čina saznanja i praktičnog neznanja, čina koji se vrši izvan svijesti i volje i koji dodjeljuje svoju „hipnotičku moć svim manifestacijama naređenja, sugestija, privlačnosti, prijatni, zapovijesti ili opomena na red“ (Burdije, 2001: 60). Implicitna vladavina se sastoji i u tome da se ženama ukazuje da su same odgovorne za svoj potlačeni položaj i da su one te koje svesno biraju potčinjeni položaj („žene su svoji najgori neprijatelji“ – Burdije, 2001: 57).

Ni muškarci nisu oslobođeni implicitnih vidova potčinjavanja jer su čast i muškost atributi koje se vrednuju i ocenjuju kroz lupu drugih ljudi (muškaraca). Naime, nametnuta društvena uloga svakodnevnog potvrđivanja muškosti kod muškaraca proizvodi frustracije. Jedan oblik razrešenja, na ovaj način izazvanih frustracija, je podsticanje sublimacije – transformacije libida u društveno-korisna postignuća u najranijem detinjstvu jer „najranije vaspitanje ohrabruje vrlo nejednako dječake i djevojčice da se angažuju u ovim igrama i kod dječaka više podstiče različite oblike *vladajućeg libida* koji može naći sublimirane izraze u „najčistijim“ oblicima društvenog libida, kao što je naučni libido“ (Burdije 2001: 79). Zbog snage kojom su društvene strukture upisane u tela nemoguće je jednostavno i automatski osloboditi se tereta društvenih stega. Društvena konstrukcija misaonih struktura „organizuju čin konstrukcije svijeta i njegovih moći“ (Burdije, 2001: 58):

telo i um <-> sheme percepcije i dispozicije <-> simbolički poredak polova

³ Ovde Burdije citira An-Mari Dardinja (Burdije, 2001: 62-3).

Implicitni oblici potčinjavanja žena pokazuju se kroz opise koji naglasak stavljaju na fizički izgled (ponizno, povijeno držanje žene dok muškarci gledaju direktno u oči i zauzimaju više mesta u držanju posebno na javnom mestu) i starost žene (u skladu sa biološkom-reproduktivnom ulogom), dok se implicitni oblici potčinjavanja muškaraca češće iskazuju u simboličkom prostoru: uvreda časti; trgovina simboličkim dobrima – uvreda maskuliniteta putem žena kao nedovoljno vrednog objekta razmene; zahtev za postizanjem društvenog uspeha koji proizvodi „teret muškosti“ (Burdije, 1999; Burdije, 2001).

Grafički bi to moglo izgledati ovako:

Ekonomija simboličke reprodukcije (nosioci su ređe žene, češće muškarci)

⇓ ⇑

Ekonomija biološke reprodukcije (nosioci su češće žene, ređe muškarci).

Tržište habitusa i moć reči

Prema Burdijeu žene kao društvena grupa čine *potčinjeni habitus*. A lingvističke razmene koje su sastavni deo svakodnevnog komunikacije „jesu odnosi moći koju zadobijaju izvršiocima (ili institucijama) obuhvaćeni tim odnosima, a koja im kao dar ili potlač omogućava da zadobiju simboličku moć (Burdije, 1977: 26 prema Birešev, 2006: 214).

Radno okruženje kao velika tržnica habitusa sadrži nekoliko odlika. Naime, radna sredina je prostor javne komunikacije koja je jasno određena i omeđena društveno dozvoljenim ponašanjima za oba pola. Ali, radna sredina je i polje u kome dolazi do preplitanja javnog i privatnog oblika ponašanja, uglavnom „na uštrb“ ženskog roda. Obrazložićemo ovu činjenicu kombinujući primere koje navodi Burdije i primere iz svakodnevnog života u Srbiji. Ukoliko žena nije po profesiji kafe kuvarica svoju rodno/ privatno nametnutu ulogu koristiće (svesno ili nesvesno) i u javnom prostoru bez razmišljanja ili nelagode. Zatim, imamo i primer mešavine profesionalnih rodnih uloga i privatnih rodnih uloga sa jasnom verbalizacijom (koja implicira simboličku moć muškarca u javnom prostoru) na primerima: „domaćica kuće“ (radna organizacija je u ovom slučaju kuća); „domaćica večeri“ (zabavljačica); „domaćica protokola“ gde se održava simbioza privatno/ javno u ulozi žene u javnoj sferi. Pojam „domaćice“ u navedenim slučajevima je prelazni oblik rodne uloge žene između javnog i privatnog (karijere i porodice). Ovim putem

opstaje link iz privatne u javnu sferu, u kojoj je ta uloga rezervisana uglavnom za ženski rod jer je „polna podela upisana u podelu rada“ (Burdije 2001: 67). Tako se kroz ove „verbalne“ upute i u javnoj sferi odvijaju eklatantni primeri implicitnog potčinjavanja. Jer „Valjan čovek’ (argaz el’ali) mora neprestano biti na oprezu; on mora da pazi na svoje reči koje se, kao m etak što izlazi iz puške, ne vraćaju’; tim pre što svaki njegov postupak i svaka njegova reč obavezuju celu grupu kojoj pripada. „Ako se životinje vezuju za nogu, ljudi se vezuju za jezik’ (Burdije, 1999: 23)“.

Implicitni oblici potčinjavanja ženskog roda u javnom polju (radno okruženje) manifestuju se i naglašavanjem/ ukazivanjem na značaj biološke uloge žene u reprodukciji kao ometajućeg faktora za učešće žena u sferi rada. Oblici diskriminacije po biološkoj osnovi utkani su u pitanjima: „da li ste udati?“; „da li planirate trudnoću?“; „da li imate decu i koliko dece imate?“. Uzroci različitih oblika diskriminacije su: tradicionalno vaspitanje; primarno porodično (ne)iskustvo; utvrđeni, naučeni i društveno-prihvaćeni obrasci ponašanja prema polu; a posledice, konkretno u vezi sa ženama u sferi rada su veće razlike između muškaraca i žena, sve veći broj nezaposlenih žena i feminizacija siromaštva (Milić, 1994; Blagojević, 1995; Kolin, Čičkarić 2010; Šobot 2010; Mršević, 2011)

Pojava žena na tržištu rada je jedna od najznačajnijih društvenih promena koja je doprinela tome da žene budu u direktnoj konkurenciji muškarcima u njihovom javnom prostoru. Ali, i naizgled formalna ravnopravnost i dostupnost istih mogućnosti bez polnog diferenciranja ispunjeni su simboličkim, implicitnim (i eksplicitnim) potčinjavanjem i na tržištu rada.

Ne možemo sa sigurnošću tvrditi koji oblici su zastupljeniji, implicitni oblici potčinjavanja u privatnoj sferi koji se prelivaju u javnu sferu ili obrnuto. Implicitni oblici potčinjavanja žena manifestuju se u privatnom polju kroz: korišćenje moći muškaraca (fizičke ili intelektualne) u postavljanju pravila društvene igre koja su strogo utvrđena prema muškom rodu (muškocentrički diskurs) i s tim u vezi snažan pritisak kroz društvene strukture koje određuju naše ponašanje (Burdije, 2001).

Bračno tržište je izvor za raspršivanje simbola dominacije i/ili potčinjenosti i idealno mesto za proučavanje različitih metoda koji se koriste kao kôd dominantnosti i submisivnosti. Ono je tradicionalni teren za vežbanje i učenje različitih tehnika (vladanja i potčinjavanja) i za

taloženje iskustva u kolektivnoj (arhetipskoj) memoriji oba pola. Tehnike se interiorizuju, oblikuju i uče uglavnom u detinjstvu (prema modelu bračnog tržišta roditelja i uže sredine u kojoj dete odrasta).⁴

Korišćenje metoda dominacije i subordinacije varira u zavisnosti od fizičke i emotivne zrelosti supružnika/partnera, njihovog nivoa obrazovanja, startnih pozicija (novac, moć, ugled iz porodice porekla) sa kojih ulaze na bračno tržište iz svojih samostalnih, singl društvenih uloga i društvenog iskustva. Često se, posebno s obzirom na promenljivost, difuznost i stalnu nesigurnost u savremenom svetu, navedeni elementi koji čine startnu poziciju menjaju (nabolje/ nagore, naviše/ naniže) u zavisnosti od pojedinca/ pojedinke i tako utiču na promenu oblika, načina i obima korišćenja simboličke moći u bračnoj dijadi. Sa višim nivoom obrazovanja partnera metode su suptilnije i naizgled „nevidljivije“. Da li će promene kardinalno uticati na promenu u demonstriranju moći u bračnoj dijadi i u kom pravcu umnogome zavisi i od spoljnih društvenih faktora (društvena kriza/ društveni razvoj), stila života, prethodnih emotivnih iskustava u dijadnim odnosima, iskustva u izazovima, rizicima i različitim načinima njihovog rešavanja (životna lutrija dobitaka i gubitaka).

Da li je moguće i na koji način da dođe do promene sistema značenja simbola vladanja i potčinjavanja? Skup individualnih rodnih ponašanja koji dominira u jednom društvenom periodu nad različitim rodnim alternativama na mikronivou određuje vrednosni sistem muškosti i ženskosti, a na makronivou pledira da formira i odredi dominantni tip društvene strukture. Za koji vremenski period će koncept „muškosti“ i „ženskosti“ važiti to nije moguće precizno utvrditi jer trajanje i promene

⁴ Zanemaruju se sposobnosti deteta da otkriva i oseti „prave“ odnose koji su uspostavljeni, oblike ophođenja i kanale komunikacije između roditelja nezavisno od toga da li se roditelji trude da svoj bračni odnos prezentuju u „boljem svetlu“. Ponašanje deteta može da ukaže roditeljima na srž problema u komunikaciji. Prema Fromu: „suzbijanje kritičkog mišljenja obično otpočinje rano. Petogodišnja devojčica, na primer, može da razabere neiskrenost svoje majke, bilo tananim shvatanjem da je majka – mada uvek govore o ljubavi i ljubaznosti – u stvari hladna i egoistična, ili – grublje – zapažanjem da njena majka vodi ljubav sa drugim čovekom, mada stalno naglašava svoja visoka moralna merila. Devojčica oseća taj nesklad. Njeno osećanje pravde i istine je povređeno, pa ipak, zavisice od majke, koja ne dopušta nikakvu kritiku i, recimo, imajući slabog oca, na koga se ne može osloniti, ona je prisiljena da suzbije svoj kritički uvid. [...] S druge strane, obrazac nužnog verovanja u majčinu iskrenost i pristojnost i u sreću roditeljskog braka ostavlja na dete upečatljiv utisak, te će ono biti spremno da tu ideju prihvati kao vlastitu“ (From, 1983: 171).

u rodnom ponašanju određenog tipa društvene strukture zavise i od stagnacije ili progressa u drugim društvenim oblastima.

Maskulinizacija moderne žene (izazov ili prilagodavanje muškocentričnoj viziji) i kriza muškosti

Princip hijerarhizacije prisutan je u svim društvenim odnosima, u javnoj i privatnoj sferi i posebno otporan u patrijarhalnim društvima. Ovaj princip je nešto zastupljeniji u društvenim interakcijama od principa podele prema polu (muško-ženski odnosi). Naime, i muškarci se povinuju hijerarhiji prema starosti (muškaraca kao grupe) i to do određenog uzrasta (mladića). Kao posledica rodni podela i podela zasnovanih na principu hijerarhizacije javljaju se dva procesa kriza muškosti i „maskulinizacija“ ženskosti.

Kriza muškosti je kriza koja nastaje u simboličkom i realnom poretku vladajućeg muškocentričkog diskursa. Ova društvena pojava odvija se unazad nekoliko decenija, a posebno je intenzivirana tokom devedesetih godina kod nas. Teško je utvrditi da li je ona posledica maskulinizacije moderne žene ili krize muškocentričkog poretka i odsustva zrelosti muškaraca kao grupe. Koji od ova dva procesa će biti više naglašen zavisi od datog društvenog konteksta. Svaka društvena kriza podstiče i daje legitimitet hijerarhizaciji (posebno na osi stariji/mlađi nezavisno od pola) radi održanja i opstanka društvene grupe (i društva u celini). Na promene u muškocentričkom diskursu uticale su kombinovano i u različitom procentu, u zavisnosti od lične umešnosti pojedinca/ pojedinke da se snađu u društvenim previranjima, društvena kriza – prevashodno kriza na tržištu rada koja je u direktnoj sprezi sa krizom na bračnom tržištu i krizom emocionalnog tržišta pojedinca.

Igranje igara predstavlja iluziju muškosti, jer „i muškarac je dijete koje se igra muškarca, [...] muškarci su obučeni da prepoznaju društvene igre čiji je ulog bilo koji oblik vladanja“ (Burdije, 2001: 105). Strukturu muškog poretka na realnom društvenom planu čini *bratstvo*⁵. U procesu krize muškosti „bratstvo“ jeste (ili se često bez osnova tvrdi da jeste) ugroženo od strane „sestrinstva“ – jer ženska mreža predstavlja opasan politički pandan muškom „bratstvu“. Iako je moć, na globalnom planu, jasno na strani bratstva, ženski politički dijalog, potvrđivanje i dalji

⁵ Više o ovome u K. Pejtmen, *Polni ugovor*, 2001.

napredak u javnoj sferi predstavlja uvek potencijalnu opasnost za opstanak i napredak „bratstva“ na kome počiva vladajući muškocentrički diskurs. Na mikroplanu ovaj proces se manifestuje kroz precizno utvrđenu hijerarhizaciju između polova.

Tako dolazimo do mizoginije, mržnje prema ženama koja se ispoljava se na različite načine, kroz omalovažavanje žena, negiranje žene i njenih vrednosti, okrivljavanje lično žena za svoju podjarmljenost i nasilje koje doživljavaju u svakodnevnom životu. Ona je prisutna u raznim društvenim sferama: obrazovanju, kulturi, sportu, a posebno se „neguje“ u medijima. Na žalost, i žene i muškarci odrastajući u mizoginoj kulturi svesno ili nesvesno interiorizuju mizogine vrednosti, tako da mizoginija nije svojstvena samo muškarcima, jer su mizogine i žene, a nekad i češće od muškaraca (Mršević, 2011: 44).

Neki od najzastupljenijih i opšteprihvaćenih oblika implicitnog potčinjavanja koji se koriste u našem društvu su izraženi u oslovljavanju žena (devojaka) izrazima: „mala“, „devojčice“, „dušo“, „srce“ (za žene različitih starosnih dobi) i koriste se kao „poštalice“ za ženu u privatnoj i javnoj sferi. Potom konstatacija „još ste Vi mladi, kolegice?“ je jedan od najčešćih oblika imlicitnog potčinjavanja u radnom okruženju koji se koristi kao vid neutralizacije žene u mogućnosti za napredak na društvenoj lestvici i onemogućavanje direktne konkurencije muškarcu jer vladajući libido za koji se muškarci opremaju od najranijeg detinjstva „može naći sublimirane izraze u „najčistijim“ oblicima društvenog libida, kao što je *naučni libido*“ (Burdije 2001: 79). U privatnom okruženju, „mladost“ i starosna dob koriste se kao oblici onemogućavanja podsticanja razvoja kod devojčica i načina interiorizovanja pasivnosti kao društveno dozvoljenog atributa ženskosti. To je jedan od eksplicitnih načina na koji se reprodukuju „aktivni“ muškarci i „pasivne“ žene.

Kriza muškosti se određuje kao kriza u simboličkom poretku vladajućeg muškocentričkog diskursa. Diskurs je društveni okvir definisanja onoga što je prihvatljivo i neprihvatljivo, tj. institucionalno utvrđeno i dopušteno u društvenom polju. Pojedinci mogu da se priklone datim normama ili izgaraju u promeni i prilagođavanju opštih normi pojedinačnim normama ličnog diskursa i na tom putu zbog otpora sistema „sagore“. U tom pokušaju da se društvena promena desi najčešća su dva scenarija: jedan scenario je da društveni akteri podstaknu društvene konflikte u okviru svoga roda i/ ili u odnosu sa suprotnim

polom, a drugi da pojedinci rezignirano odustanu od bilo kakve promene aktuelnog društvenog stanja i dominantnog diskursa. U tom smislu na nivou pojedinca mogući izbor i odluka osciliraju na kontinuumu: lični interes – ljudskost – praktičnost.

Umesto zaključka

Nesumnjivo je da manifestacije simboličke moći guše slobodu pripadnika oba pola. Jer svaka bitka delova ljudskog ega može dovesti do oslobađanja ili *bekstva od slobode* (From, 1983). Činjenica da se neki pripadnici oba pola bune protiv opšteprihvaćenih društveno-prihvatljivih obrazaca, a da se neki pripadnici ne bune, ukazuje na to da je podjarmljenost često svesni i lični izbor ljudi. Od lične energije i iskustva pojedinca zavise oblik i učestalost potvrđivanja ili opovrgavanja *potčinjenog* habitusa u svakodnevnoj praksi. Položaj pojedinca dodatno je ugrožen, a time je i pritisak struktura snažniji, u društvenom kontekstu koji odlikuje kriza u svim oblastima društva. Unovčavanje socijalnog i kulturnog kapitala je stara tehnika za napredovanje ili nazadovanje oba pola u privatnoj i javnoj sferi društva. Što je želja za uspehom snažnija dolazi do „maskulinizacije žena“ i krize muškosti. Ova dve pojave su povezane, ali nijedan od procesa naknadne transformacije društvenih karaktera, ne dovodi do progressa nijednoj od ugovornih strana (muškarac/ žena) već pre produbljuje jaz između polova. Jer, „muškost je relativan pojam konstruisan prema muškarcima i za muškarce, a protiv ženstvenosti, u jednoj vrsti straha od ženskog, a najprije od samog sebe“ (Burdije, 2001: 75). Čini se da ne postoje novi modeli muškosti i ženskosti već da se „novi“ model zasniva na pokušaju negacije modela suprotnog pola, i da ta obostrana negacija i kalemljenje obeležja modela muškosti na model ženskosti i obrnuto, kao i međusobni uticaj modela, ne utiču pozitivno na njihovo dalje širenje i prihvatanje u društvu. U savremenom svetu više ne postoje hegemoni model muškosti i muškarci imaju problem u traganju za identitetom (Šmale, 2011; Vuković, 2009). Sličnosti egzistencijalnih uslova žena i muškaraca bitno određuju i njihovo rodno ponašanje i modele vladanja i potčinjenosti. Pronalaženje novih odgovora, umesto permanentnog korišćenja gotovih rodno priznatih i okoštalih modela društvenih ponašanja je kreativni zadatak oba pola u svakodnevnom životu i u svakom društvenom odnosu (polnom, emocionalnom, prijateljskom, kolegijalnom).

Literatura

- Birešev, A. (2006) Burdijeova teorija muške dominacije, u: M. Nemanjić, I. Spasić (prir.) *Nasleđe Pjera Burdijea. Pouke i nadahnuća*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Blagojević, M. (1995) Svakodnevnica iz ženske perspektive: samožrtvovanje i beg u privatnost, u: S. Bolčić (ur.) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Burdije, P. (1999) *Nacrt za jednu teoriju prakse. Tri studije o kabilskoj etnologiji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, P. (2001) *Vladavina muškaraca*. Podgorica: CID i Univerzitet Crne Gore.
- Vuković, A. (2009) Teorija kulturnog zaostajanja i društveni položaj žena u Srbiji. *Godišnjak za sociologiju*, god. V, broj 5.
- Kolin, M., L. Ččkarić (2010) *Ekonomska i politička participacija žena u Srbiji u kontekstu evropskih integracija*. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za sociološka istraživanja.
- Milić, A. (1994) *Žene, politika, porodica*. Beograd: Institut za političke studije.
- Mršević, Z. (2011) *Ka demokratskom društvu – rodna ravnopravnost*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pejtmen, K. (2001) *Polni ugovor*. Beograd: Feministička 94.
- From, E. (1983) *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit.
- Šobot, A. (2010) Promene strukturnih karakteristika stanovništva Srbije: razlike između žena i muškaraca. *Sociološki pregled*, br. 2, str. 267-284.
- Šmale, V. (2011) *Istorija muškosti u Evropi (1450-2000)*. Beograd: Klio.

Ana Vuković

Jedan pogled na implicitne oblike potčinjavanja kao vid manifestacije simboličke moći: sa primerima iz svakodnevnog života

Rezime

U tekstu ukazujemo na neka Burdijeova zapažanja o simboličkom nasilju i načinima na koje se simboli, reči i tehnike koriste kao manifestacije moći u društvenoj praksi. Kroz razne primere autor nas uvodi u začarani krug moći delovanja društvene strukture na svakodnevni život muškaraca i žena.

Burdijeova zapažanja će nam poslužiti kao okvir da ukažemo na uvek aktuelne oblike implicitnog potčinjavanja i vladanja. Nezavisno od razvoja društva i nivoa obrazovanja pojedinaca tehnike vladanja i potčinjavanja opstaju u svim vremenima, posebno u sferi privatnosti koju ove tehnike održavaju u nepromenjenoj formi. Koristimo primere iz svakodnevnog života, posebno one koji se odnose na naš prvi pogled neprimetno korišćenje simboličke moći. Posledica korišćenja simboličke moći je simboličko nasilje, a oba oblika suptilnog vladanja neprimetni su jer ih pojedinci i pojedinke interiorizuju u detinjstvu. U kasnijem životnom dobu muškarci i žene koriste simboličku moć kroz društveno dozvoljene, čvrste i okoštale oblike komunikacije između oba pola. Razmatramo koje su sličnosti između upotrebe simboličke moći u društvu koje je Burdije proučavao i upotrebe simboličke moći u našem društvu.

Ključne reči: simbolička moć i nasilje, društvena struktura, dominacija, implicitni oblici potčinjavanja, društveni odnosi.

Ana Vuković

A One Point of View on the Implicit Forms of Subordination As a Manifestation of Symbolic Power with Examples from Everyday Life

Summary

In this paper we point out some observations on Bourdieu's symbolic violence and how the usage of symbols, words and techniques is a manifestation of power in social practice. Through various examples the author introduces us to a vicious circle of powerful effects that social structure has on men and women in everyday life. The forms of implicit subordination and domination are always current. Regardless of a development of society and the education level of the individuals, techniques of government and subordination persist at all times, especially in the sphere of private life where these techniques actually keep private sphere unchanged. Bourdieu's observations will serve as a framework to point out that. We use examples from everyday life, especially those related to imperceptibility of symbolic power. The consequence of using the symbolic power is symbolic violence and both forms of subtle behavior are inconspicuous as they are interiorized by individuals in childhood. As adults men and women use the symbolic power through socially permissible and rigid forms of communication between both sexes. We also point out the similarities between the use of symbolic power in a society that Bourdieu studied and the use of symbolic power in our society.

Keywords: symbolic power and violence, social structure, dominance, implicit forms of oppression, social relations.

Reč recenzenata

Od koncepta do realizacije – *Pomeraćemo granice*

Pomeraćemo granice je zbornik radova koji je nastao povodom pedeset pete godišnjice Instituta društvenih nauka, nadovezujući se koncepcijski na ideju prethodnog jubilarnog zbornika *Pomeraćemo granice*, izdatog povodom institutske pedesete godišnjice. I tada, kao i sada, želeli smo da se kompetentno umešamo, da informišemo i da signaliziramo o društvenim aktuelnostima i kontroverzama. Radovi oba zbornika na razne načine u kontinuitetu tumače srpski višedecenijski san o normalnom životu i promišljanje prepreka da se do njega dođe. Nije se promenilo ni naše predašnje uverenje, koje uostalom petogodišnji period između nije ni najmanje demantovao, da u vrtlogu svekolikih političkih zbivanja, i za pisanje (baš kao i za zidanje) uvek ima mesta. Jedina konceptualna razlika je što novi zbornik *Pomeraćemo granice* sadrži radove dolazeće generacije, tzv. „četrdeset minus“ koju su pripadnici i pripadnice generacije „pedeset plus“ uzajamnim međugeneracijom konzesusom, nazivali „mladima“, odnosno generacijom koja dolazi.

Autorke i autori okupljene/i u ovom Zborniku, njih ukupno dvanaest, verovatno će svi uskoro (ako već nisu) postaviti sebi pitanja, slično Murakamijevom, kada se to i gde završila njihova mladost, i zar se stvarno završila, jer su koliko do juče bile/bili na tom nedovršnom putu do zrelosti.¹ Odgovor na pitanje gde je taj neuhvatljivi momenat kada jedna liminalna stvarnost postaje lična i društvena stabilnost zrelosti, možda predstavlja upravo ovaj zajednički istraživački rad naučnog podmlatka Instituta društvenih nauka, kao svedočanstvo duge, i spolja gledajući možda pomalo tihe, ali tim iznutra bučnije, naučne metamorfoze u zrele godine. Bauman tvrdi da generacije uspevaju da povezuju vreme kada su sposobne da skupe, sumiraju i stalno nanovo prerađuju iskustva prethodnih generacija, stvarajući od njih na poseban

¹ Murakami, H. (2010) *Sputnik ljubavi*.

način sopstveni doprinos, kao validan izvor budućim generacijama,² a to se u *Pomeraćemo granice* zaista desilo.

Život nam se čini kratak, ali samo zato što ga nerazborito merimo prema sopstvenim ludim nadama, upozorava nas Anatol Frans,³ pa ipak se uporno nadamo da možemo da naučno odgovorimo na naizgled prosta, a u stvari teška pitanja od suštinskog značaja, npr. koji su mogući pravci pozitivnih društvenih promena i ko su njihovi mogući nosioci, imajući u vidu osnovne karakteristike društva sadašnjice. Poruka uvaženog naučnog seniorata je poznata, teško je odgovoriti na pitanje u kakvom društvu mi danas živimo. Posebno zato što se današnja Srbija u svojim početnim koracima demokratizacije još nije otkinula od svoje istorijske pupčane vrpce višedecenijski akumuliranog nasleđa tradicionalizma i autoritarizma, te se nalazi u fazi neodlučne i usporene modernizacije i iskošene demokratije.⁴ Ali, kako se svaka demokratija oslanja na ono što de Tokvil naziva lokalnim duhom slobode, upravo su ti lokalni forumi, poput zbornika *Pomeraćemo granice*, prostori koji omogućavaju i razgovor, i slobodan govor, i dijalog kao osnove gradnje demokratskih društava.⁵

Pošli smo od stava da u Srbiji danas preovlađuje autoritarna socijalizacija (kako u porodici, tako i u društvenim zajednicama), koja otežava pojedincima da se osamostale.⁶ Znamo i da to proizvodi pasivnost u pogledu preduzimanja neophodnih akcija za menjanje društvenih i kulturnih okolnosti u pravcu razvoja demokratske osnove društva. Plaši nas ta postojanost autoritarnog vaspitanja u svim institucijama društva, jer je to jedan od značajnijih razloga masovne frustracije u vremenima očekivanih, ali izostalih dubljih promena. To je ono što je generacija „plus pedeset“ želela da izbegne, posebno da se potencijalna autoritarnost naučnog seniorata, bilo namerno, bilo nenamerno reprodukuje u stege nametnute dolazećoj „minus četrdeset“ generaciji. Pošli smo od važnog saznanja da svaki čovek ima nešto što može da uradi i dobije samo u jednom određenom životnom dobu, i to nešto, što Murakami naziva malim, vrednim plamenom, ne sme nikome

² Bauman, Z. (1984) *Kultura i društvo*.

³ Frans, A. (2006) *Zločin Silvestera Bonara*.

⁴ Golubović, Z. (2012) *Moji horizonti*.

⁵ Benjamin, B. (1984) *Strong democracy*.

⁶ Golubović.

da bude uskraćeno. U Institutu društvenih nauka brižljivo čuvamo plamen jedne dolazeće generacije da bi ga oni nosili kroz život, ne kao našu, već kao svoju svetlost, jer znamo da ako se samo jednom taj plamen ugasi, više nikada neće moći da se vrati.⁷ To je, naime, ta uspešna međugeneracijska formula kojom Institut društvenih nauka iznova postaje i ostaje poznato i prepoznatljivo mesto analize savremenog srpskog društva, možda ne uvek naročito upadljivo, svakako nikada bučno, ali uvek nesporno i neosporno prisutno i produktivno.

Živimo u vremenu kada se Srbija približava „modernom svetu“, ali nažalost možda najviše time što deli iste nedostatke demokratskih principa, možda čak u još ekstremnijem obliku, kada je lozinka „svetle budućnosti“ lako zamenjena oživljavanjem „svetle prošlosti“, a izazivanje mržnje prema svemu različitom prečesto prisutno u javnom diskursu.⁸ Zato je bilo potrebno dati prostor analitičkom promišljanju boljeg društva onima koji će tek pomerati granice, a koje nastaje u permanentnoj želji svake generacije za zajednicom/ *communitas*. Sposobnost udruživanja zavisi od toga u kolikoj meri se u zajednicama uvažavaju norme i vrednosti, navodi Fukujama u analizi ljudskog kapitala,⁹ među njima i međugeneracijska kooperativnost pa i solidarnost. Time je izražena potreba sticanja imena i statusa sa generacijski još uvek marginalnih položaja u naučnoj strukturi, naglašavanjem ovog što je „sada“. Ne treba, dakle, nikako zanemariti homogenizujući kapacitet proizvodnje ovog Zbornika radova, kao zajednice individua koji se osećaju ravnopravno, zahvaljujući osećaju pripadnosti toj istoj grupi.¹⁰ *Communitas* je kroz ovaj zbornik radova duboko doživljeno, a pri tom i poželjno osećanje zajedništva, kao svojevrsni hepening u kome je svaka individua u potpunosti doživela prisustvo druge individue u dijaloškoj, istraživačkoj akciji. Jasno je da je uporedno sa sadržinskim bogatstvom, ostvarena i jedna nova zajednica tipa generacijske, ali i međugeneracijske naučne zajednice, kao specifični institutski *Sprechbund*.¹¹

⁷ Murakami.

⁸ Golubović.

⁹ Fukujama, F. (1997) *Sudar kultura*.

¹⁰ Sulima, R. (2005) *Antropologija svakodnevice*.

¹¹ Naime, za razliku od *Sprachbund* tipa zajednica tj. ljudi koji govore istim jezikom bez obzira što pripadaju različitim državama, govorne zajednice *Sprechbund* su zajednice ljudi različitih pripadnosti, državljanstava i različitih generacija, koje okuplja privrženost istim društvenim vrednostima i kulturnim obrascima (Hajmz, 1980: 91).

Istrajna derivacija istraživačkih napora generacije „četrdeset minus“ oblikovala se i stabilizovala u četiri identifikabilne sadržinske celine, ekonomsku, evrointegracijsku, demografsku i onu koja ih povezuje kroz analizu nekoliko opštih društvenih tema.

Čitanje ovog Zbornika jeste jedno novo iskustvo, najviše zato što se u njemu čuju novi istraživački i analitički glasovi jedne dolazeće, perspektivne i u određenoj meri generacije dokazanih sposobnosti. Zbornik je po svom karakteru najviše odraz spontane istraživačke socijalnosti i kreativnosti u kome su svaka autorka i autor sledili sopstvenu naučnu kreativnost i autonomiju, uz intenzivnu saradnju na naučnoistraživačkim projektima i poslediplomskim studijama, te i uz blisku saradnju sa iskusnijim kolegicama i kolegama. Ostvareni produkt afirmisao je dvanaest autorki i autora, njihove tematske prioritete, racionalnu unutrašnju strukturu i podelu autorskih uloga. Dobijeni rezultat kvalitativno i sadržinski samo potvrđuje dobro poznato pravilo pojave višestruko multiplikovane snage koja se pokrene kada ljudi imaju mogućnost da se brže i efektivnije organizuju sa drugima.

Zorica Mršević

Zbornik *Pomeraćemo granice* sadrži ukupno dvanaest priloga, tematski podeljenih u različite naučne oblasti. Priloge su napisali uglavnom mlađi saradnici (samo dvoje u trenutku pisanja radova ima doktorat) iz nekoliko Centara Instituta društvenih nauka (Centra za demografska istraživanja, Centra za ekonomska istraživanja, Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Centra za pravna istraživanja i Centra za sociološka istraživanja). Kao celina, ovaj rukopis predstavlja vrlo heterogeno delo, ali istovremeno i pokazatelj kvaliteta rada naučnika mlađe generacije u Srbiji.

Prilozi se bave vrlo različitim temama – od projekcije stanovništva i istraživanja smrtnosti u Srbiji, preko značenja i upotrebe teroije racionalnog izbora u društvenim naukama, problema nadležnosti pri zaštiti životne sredine u Evropskoj Uniji, pa sve do priliva stranih direktnih investicija – ali ono što predstavlja njihovu zajedničku

karakteristiku jeste to da su oni svi rezultat originalnih naučnih istraživanja, te da u svojim zaključcima predstavljaju originalne naučne sinteze dostupne građe. Zbornik *Pomeraćemo granice* zato predstavlja i odličan primer jednog interdisciplinarnog projekta, i to ga takođe svrstava u trendove koji su danas prisutni u najkvalitetnijim objavljenim delima u međunarodnim okvirima. U većini priloga radi se o rezultatima konkretnih *empirijskih istraživanja*, dok nekoliko njih predstavljaju veoma kvalitetne sinteze do sada dostupnih istraživačkih rezultata – ali u svim slučajevima, zaključci su predstavljeni na jasan i naučno utemeljen način. Zbog toga ovaj zbornik radova predstavlja ne samo izvrstan pregled jednog dela domaće kritičke naučne scene, već i primer kako treba raditi i vrlo profesionalno predstavljati rezultate svojih istraživanja – pa će tako imati dugoročan uticaj, kako u kognitivnom, tako i u metodološkom smislu.

Prilozi su jasno i kvalitetno napisani, sa naučno utemeljenim zaključcima. Kao celina, ova knjiga predstavlja značajan doprinos nauci u Srbiji, jer radovi koje sadrži, sa svojim izuzetno visokim naučnim dometima i vrhunskim kvalitetom, postavljaju potpuno nove standarde, u skladu sa najsavremenijim naučnim tendencijama u svetu. S druge strane, ovi radovi svedoče i o stupanju na scenu jedne nove generacije naučnica i naučnika, generacije koja će kvalitetom svojih dostignuća ponovo staviti nauku u Srbiji na mesto koje ona to zaslužuje.

Aleksandar Bošković

O autorima

Suzana Ignjatović, istraživač saradnik, rođena je u Beogradu. Diplomirala je, magistrirala i pohađa doktorske studije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Od 2005. godine zaposlena je u Centru za politikološka istraživanja i javno mnjenje. Posebno je zainteresovana za istraživanje u oblastima sociološke teorije, sociologije saznanja i javne politike, te kognitivne sociologije. Autorka je više naučnih radova i jedne monografije. signjatovic@idn.org.rs

Ivan Marinković, istraživač saradnik, rođen je u Kragujevcu. Diplomirao je na odseku za demografiju Geografskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Magistrirao je na smeru geografija na Ekonomskom fakultetu u Beogradu. Kao istraživač, zaposlen je u Centru za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka od 2008. godine. Polja naučnog interesovanja obuhvataju mortalitet i starenje stanovništva. Autor je više naučnih radova. Bio je stipendista Ministarstva nauke i član je Društva demografa Srbije. imarinkovic@idn.org.rs

Milan M. Marković, istraživač saradnik, rođen je u Novom Sadu, gde je i diplomirao na Pravnom fakultetu. Doktorske studije otpočeo je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, a nastavio ih pri Institutu za međunarodno pravo Univerziteta Karl Francens u Gracu. Stipendista je Fonda za mlade talente Republike Srbije i Srpske privredne fondacije. Od 2009. godine radi u Centru za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka. Polja interesovanja obuhvataju ljudsko pravo na zdravlje, pravo ljudskih prava, međunarodno javno pravo, zdravstveno pravo i prava lica sa intelektualnim i psihosocijalnim teškoćama. Autor je i urednik više naučnih publikacija. mmarkovic@idn.org.rs

Emilija Mijić, istraživač saradnik, rođena je u Beogradu. Diplomirala je i odbranila master rad na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gde je i student doktorskih studija iz etnologije i antropologije. Od 2011. Zaposlena je u Centru za politikološka istraživanja i javno mnjenje. Polje interesovanja obuhvata antropologiju postsocijalizma, tranzicije, potrošnje i popularne kulture, kao i kulturne politike. Autorka je nekoliko naučnih radova. emijic@idn.org.rs

Marko Milenković, istraživač saradnik, rođen je u Beogradu. Diplomirao je, specijalizirao i masterirao na Pravnom fakultetu u Beogradu i na Univerzitetu u Kembridžu, a na beogradskom Pravnom fakultetu pohađa doktorske studije. Bio je stipendista Ministarstva nauke, a od 2011. je zaposlen u Centru za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka. Zanimaju ga oblasti ekološko pravo, pravo energetike, upravno pravo i pravo Evropske unije. Autor je više naučnih radova. mmilenkovic@idn.org.rs

Vladimir Nikitović, naučni saradnik, rođen je u Užicu. Diplomirao je i magistrirao na Geografskom fakultetu beogradskog Univerziteta, a doktorirao na Ekonomskom fakultetu u Beogradu. Do 2005. godine, radio je pri Geografskom institutu „Jovan Cvijić“, a od tada je zaposlen u Centru za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka. Polja naučnog interesovanja obuhvataju projekcije stanovništva, starosne strukture i migracije stanovništva. Autor je brojnih naučnih radova i nekoliko monografskih publikacija. Član je Društva demografa Srbije. vnikitovic@idn.org.rs

Dejan Orlić, istraživač saradnik, rođen je u Karlovcu, Hrvatska. Diplomirao je i magistrirao na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Od 2003. godine radi pri Centru za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka. Polja naučnog istraživanja obuhvataju evropske odnose, spoljnu politiku, međunarodnu politiku i bezbednost. Autor je više naučnih publikacija. Član je nekoliko redakcija naučnih časopisa i Međunarodnog udruženja za političke nauke. dorlic@idn.org.rs

Ivana Ostojić, istraživač pripravnik, rođena je u Beogradu. Diplomirala je i odbranila master tezu na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, gde pohađa i doktorske studije. Od 2011. zaposlena je u Centru za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka. Polje naučnog interesovanja obuhvata teme finansija i finansijskih tržišta. Autorka ili koautorka je dva rada. iostojic@idn.org.rs

Predrag Petrović, naučni saradnik, rođen je u Užicu. Diplomirao je, magistrirao i doktorirao na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Od 2011. godine zaposlen je pri Centru za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka. Između ostalih, glavne teme naučnog interesovanja obuhvataju spoljnotrgovinsku politiku, spoljnotrgovinski i tekući deficit Srbije, intra-sektorsku trgovinu, te strukturne promene spoljne trgovine zemalja u tranziciji. Autor je više naučnih radova. Vanredni je član Naučnog društva ekonomista. ppetrovic@idn.org.rs

Ana Vuković, istraživač saradnik, rođena je u Beogradu. Diplomirala je i magistrirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a pohađa doktorske studije na istom fakultetu, odseku za sociologiju. Od 2009. godine zaposlena je u Centru za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka. Polja naučnog interesovanja obuhvataju političku sociologiju, studije roda, socijalnu istoriju. Autorka je više naučnih publikacija. avukovic@idn.org.rs

Sanja Zlatanović, istraživač pripravnik, rođena je u Leskovcu. Diplomirala je na Pravnom fakultetu u Beogradu, gde pohađa i doktorske studije. Od 2011. godine radi u Centru za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka. Naučno istraživanje sprovodi u oblastima radnog i socijalnog prava, prava osiguranja, te medicinskog prava. szlatanovic@idn.org.rs

Jelena Zvezdanović, istraživač pripravnik, rođena je u Leskovcu. Odbranila je master tezu na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, gde pohađa i doktorske studije. Od 2011. godine radi u Centru za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka. Naučna tema kojom se bavi je ekonomska politika i razvoj. jzvezdanovic@idn.org.rs

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
3(082)

POMERAĆEMO granice / [urednici Mirjana
Rašević, Milan M. Marković]. - Beograd :
Institut društvenih nauka, 2012 (Beograd :
Grafički centar). - 233 str. : graf. prikazi,
tabele ; 24 cm

Tiraž 250. - Str. [5]: Predgovor / urednici.
- Str. 227-231: Reč recenzenata / Zorica
Mršević, Aleksandar Bošković. - O autorima:
str. 232-233. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki
rad. - Summaries.
ISBN 978-86-7093-141-1

a) Друштвене науке - Зборници
COBISS.SR-ID 194075660